

શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસન
: લઘુવૃત્તિ-વિવરણ :

(ભાગ - છટ્ઠો)

- : વિવરણકાર :-

આચાર્ય વિજય ચન્દ્રગુપ્ત સૂરિ

: પ્રકાશન :

શ્રી મોક્ષલક્ષ્મી પ્રકાશન

: આર્થિક સહકાર :

: શ્રી પાલીતાણા મહારાષ્ટ્રભુવન જૈન ધર્મશાળા :

તળેટી રોડ : પાલીતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

પીન ૩૬૪૨૭૦

કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યવિરચિત

શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસન લઘુવૃત્તિ-વિવરણ

ભાગ - છટ્ઠો

: વિવરણકાર :

પૂ. પરમશાસનપ્રભાવક વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ સ્વ. પૂજ્યપાદ
આ. ભ. શ્રી. વિ. રામચન્દ્ર સૂ. મહારાજાના પટ્ટાલંકાર
સ્વ. પૂજ્યપાદ આ. ભ. શ્રી. વિ. મુક્તિચન્દ્ર સૂ. મ. ના
શિષ્યરત્ન પૂજ્યપાદ આ. ભ. શ્રી. વિ. અમરગુપ્ત
સૂ. મ. સી. ના શિષ્ય

આચાર્ય વિજય ચન્દ્રગુપ્ત સૂરિ

: પ્રકાશન :

શ્રી મોક્ષેકલક્ષી પ્રકાશન

: આર્થિક સહકાર :

: શ્રી પાલીતાણા મહારાષ્ટ્રભુવન જૈન ધર્મશાળા :
તળેટી રોડ : પાલીતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

પીન ૩૬૪૨૭૦

શ્રી સિદ્ધહરેમયન્દ્રશબ્દાનુશાસન
લઘુવૃત્તિ - વિવરણ (ભા. - ૬)

પ્રથમ આવૃત્તિ : નકલ - ૧૦૦૦

વિ.સં. ૨૦૫૦ : જેઠ વદ : ૩

પ્રકાશન : શ્રી મોક્ષૈકલક્ષી પ્રકાશન

: પ્રાપ્તિ સ્થાન :

શા. સૂર્યકાંત ચતુરલાલ
મુ.પો. મુરબાડ
(જી. ઠાણે)

રજનીકાંતભાઈ એફ વોરા
દુપપ સાચાપીર સ્ટ્રીટ
પુણે ૪૧૧ ૦૦૧

શા. મુકુંદભાઈ રમણલાલ
પ 'નવરત્ન' ફ્લેટ્સ
નવા વિકાસગૃહ રોડ - પાલડી
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૭

વિજયકર કાંતિલાલ ઝવેરી
જહાંપનાંહની પોળ
કાલુપુર રોડ
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧

મૂલ્ય : ૫૦ રૂ.

- : મુદ્રક - ફોટોકમ્પોઝીંગ :-
એસ. જયકુમાર એન્ડ કં.
૧૨૮/૨ રૂપનગરી, કર્વે રોડ,
કોથરૂડ, પુના ૪૧૧ ૦૨૮
ફોન : ૩૩૪૫૬૭

(ભાગ - ૫ નું)
: શુદ્ધિપત્રક :

પૃ.નં.	પં.નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃ.નં.	પં.નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫	૧૨	(સો સૈ)	સો (સૈ)	૧૪૭	૨	સ્	સ
૧૭	૧	ય્-	ય્	૧૪૮	૩	ન	ન્
૪૦	૧૯	ઊવ્	ઉવ્	૧૬૫	૯	સઃ૦	સઃ
૪૧	૮	બૂ	બ	૧૮૧	૧૦	તુની	તુના
૪૪	૧૩	ન; નો	ન્ નો;	૧૮૬	૧૨	(ઈ)	(ઈ)
૪૮	૮	ઝ્	જ્	૨૦૪	૧૩	ઙ્ગિ	ઙિ
૪૯	૨	મે	મે-	૨૨૦	૨૦	૨	૧
૫૦	૪	વેગ	વેગ અર્થ	૨૨૪	૨	એ	એ:
૫૪	૭	ઝ	ઝ:	૨૨૫	૩	૩	૧
૬૦	૩	ય	યાદિ	૨૨૮	૮	૩	૧
૬૦	૧૦	ન ને	ન્ ને	૨૩૪	૨	ન	ન્
૭૧	૧૬	હી	ઋહી	૨૪૭	૧૩	ર્વ	સર્વ
૭૯	૨૧	ને	નો	૨૬૬	૭	એ	એ
૮૯	૧૨	ઋ	ઋ	૨૭૧	૭	ઋ	ઋ
૧૦૯	૧૧	હ	ઋ	૨૮૪	૫	ઋ	ઋ
૧૧૬	૫	વા	ર્વા	૩૦૧	૩	શ્રૃ	શ્રૃ
૧૧૬	૨૩	ઋ	ઋ	૩૧૯	૨	ધા	ધા
૧૩૪	૧૪	ઞ	ઞ્જન	૩૩૧	૧	સ્ત્રો	સ્ત્રો
૧૩૬	૫	ધોરુ	ધોરુ	૩૩૧	૩	સ્ત્રુ	સ્ત્રુ
૧૩૬	૭	ર્દા	ર્દા	૩૩૨	૮	સ્ત્રા	સ્ત્રા
૧૩૬	૧૦	ધ	ધ	૩૩૨	૯	સ્ત્રુ	સ્ત્રુ
૧૩૬	૧૧	ત્	ન્	૩૩૨	૧૧	સ્ત્રો	સ્ત્રો
૧૩૬	૧૪	રુ	રુ	૩૩૩	૪	સ્	સ્
૧૩૬	૨૨	ઋ	ઋ	૩૪૨	૪	ઙ્	ઙ
૧૩૭	૪	વ્	ઋ	૩૪૫	૧૨	ફ	ફ
૧૩૭	૧૭	વ્યા	વ્યા	૩૪૫	૧૭	ઋને	ઋને
			મુજબ	૩૫૧	૧૧	ત્પન્	પપન્
૧૩૯	૨૦	ક્ષ	પક્ષ	૩૫૪	૭	ઘા:	ઘા

અથ પ્રારમ્ભ્યતે પચ્ચમે 5 ધ્યાયે પ્રથમઃ પાદઃ।

આ તુમો 5 ત્યાદિઃ કૃત્ ૫।૧।૧૧॥

તિ (તિવ) વગેરે પ્રત્યયોને છોડીને અન્ય; ધાતુથી વિધાન કરાએલા 'તુમ્' પ્રત્યય સુધીના પ્રત્યયને કૃત્ સંજ્ઞા થાય છે. ('શક-ઘૃષ-જ્ઞાં ૫-૪-૧૦' સુધીના તે તે સૂત્રથી ધાતુથી વિહિત ત્યાદિ ભિન્ન પ્રત્યયને આ સૂત્રથી કૃત્ સંજ્ઞા થાય છે.) હન્ ધાતુને 'ઋવર્ણ ૦ ૫-૧-૧૭' થી ઘ્યન્ (ય) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઘ્યન્ પ્રત્યયને કૃત્ સંજ્ઞા. 'ઞિણિતિ ઘાત્ ૪-૩-૧૦૦' થી હન્ ધાતુને ઘાત્ આદેશ. ઘ્યન્ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી કૃત્ સંજ્ઞા થવાથી તદન્ત ઘાત્ય નામની સાથે ઘનેન હન્યતે આ અર્થમાં તૃતીયાન્ત ઘન નામને 'કારકં કૃતા ૩-૧-૬૮' થી તત્પુરુષસમાસાદિ કાર્ય થવાથી ઘનઘાત્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મેઘથી હણાતો.

અત્યાદિરિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ધાતુથી વિહિત તુમ્ પ્રત્યય સુધીના ત્યાદિભિન્ન ૪ પ્રત્યયને કૃત્ સંજ્ઞા થાય છે. તેથી પ્રતિસૂત્ર ધાતુથી વર્તમાનમાં વિહિત તે પ્રત્યયને આ સૂત્રથી કૃત્ સંજ્ઞા થતી નથી. 'ઉદિતઃ ૦ ૪-૪-૧૮' થી નિસ્ ધાતુના સ્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. 'અદુરુપ ૦ ૨-૩-૭૭' થી નિસ્ ના ન્ ને ણ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રણિસ્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં તે પ્રત્યયને આ સૂત્રથી કૃત્ સંજ્ઞા ન થવાથી 'નિસ-નિક્ષ ૦ ૨-૩-૮૪' થી નિસ્ ધાતુના ન્ ને વિકલ્પથી ણ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - સારી રીતે ચુંબન કરે છે. ॥૧॥

બહુલમ્ ૫।૧।૨॥

તે તે સૂત્રથી તે તે અર્થમાં વિહિત કૃત્ પ્રત્યયો; તે તે અર્થને છોડીને અન્ય અર્થમાં પણ શિષ્ટપ્રયોગાનુસાર બહુલતયા થાય છે. પાદાભ્યાં દ્વિયતે આ અર્થમાં (કર્મમાં) હ્ ધાતુને; આ સૂત્રની સહાયથી 'ળક -

તૃચૌ ૫-૧-૪૮' થી કર્તામાં વિહિત ણક પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૫૧' થી ક્ર ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ. પાદ નામને હારક નામની સાથે 'કારક કૃતા ૩-૧-૬૮' થી સમાસાદિ કાર્ય થવાથી પાદહારક: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પગથી હરાતી વસ્તુ - જોડા. મુહ્યત્યાત્માડનેન આ અર્થમાં (કર્તામાં) મુહ્ ધાતુને; આ સૂત્રની સહાયથી 'તવ્યાડનીચૌ ૫-૧-૨૭' થી કર્મ અથવા ભાવમાં વિહિત અનીય પ્રત્યય. 'લઘોરૂપા ૪-૩-૪' થી મુહ્ ધાતુના ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી મોહનીયં કર્મ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મોહનીય કર્મ. સમ્પ્રદીયતેડસ્મૈ આ અર્થમાં સમ્ + પ્ર+દા ધાતુને આ સૂત્રની સહાયથી; સામાન્યપણે ('અનટ્ ૫-૩-૧૨૪'... વગેરે સૂત્રથી) ભાવ... વગેરે અર્થમાં વિહિત અનટ્ (અન) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સમ્પ્રદાનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જેને અપાય છે તે. અહીં આ સૂત્રની સહાયથી અનટ્ પ્રત્યય સમ્પ્રદાનમાં વિહિત છે. ॥૨॥

કર્તારિ ૫૧૧૩॥

જે સૂત્રમાં (કૃત્ પ્રત્યયવિધાયક સૂત્રમાં) અર્થવિશેષનું ઉપાદાન ન હોય ત્યાં તે સૂત્રથી વિહિત કૃત્ પ્રત્યય કર્તામાં થાય છે. કૃ ધાતુને 'ણક-તૃચૌ ૫-૧-૪૮' થી વિહિત તૃચ્ (તૃ) પ્રત્યય, આ સૂત્રની સહાયથી કર્તામાં થાય છે. જેથી કૃ ધાતુના અન્ત્ય ક્ર ને 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ગુણ અર્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી કર્તા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કરનાર. ॥૩॥

વ્યાપ્યે ઘુર - કેલિમ-કૃષ્ટપચ્યમ્ ૫૧૧૪॥

ઘુર અને કેલિમ પ્રત્યય તેમ જ કૃષ્ટપચ્ય શબ્દમાંનો ય પ્રત્યય, વ્યાપ્ય (કર્મ) સ્વરૂપ કર્તામાં થાય છે. ઘુર પ્રત્યય અન્યસૂત્રથી વિહિત છે. આ

સૂત્ર અર્થવિશેષનું વિધાન કરે છે. કેલિમ પ્રત્યય અને કૃષ્ટપચ્ચ શબ્દમાંનો ય પ્રત્યય વ્યાપ્યસ્વરૂપ કર્તામાં આ સૂત્રથી કરાય છે. સ મનક્તિ કાષ્ઠમ્ કિં તેન સ્વયમેવ ભજ્યતે કાષ્ઠમ્ આ રીતે કર્મકારકમાં કર્તૃત્વની વિવક્ષામાં આ સૂત્રની સહાયથી ‘મઙ્ગિ-માસિં ૫-૨-૭૪’ થી ઘુર (ઊર) પ્રત્યય. ‘ક્તેડનિટં ૪-૧-૧૧૧’ થી મઙ્ગ ધાતુના જ્ ને ગ્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી મઙ્ગુરં કાષ્ઠમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સ્વયં તૂટે એવું લાકડું. પચ્યન્તે સ્વયમેવ માષાઃ આ અર્થમાં - કર્મકારકમાં કર્તૃત્વની વિવક્ષામાં પચ્ ધાતુને આ સૂત્રથી કેલિમ (ઈલિમ) પ્રત્યય. પચેલિમ નામને જસ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પચેલિમા માષાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સ્વયં સીઝે એવા અડદ. કૃષ્ટે પચ્યન્તે સ્વયમેવ શાલયઃ આ પ્રમાણે કર્મકર્તૃત્વની વિવક્ષામાં કૃષ્ટ + પચ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય તથા સમાસાદિ કાર્ય થવાથી કૃષ્ટપચ્યાઃ શાલયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ખેડવા માત્રથી ઉગે એવું અનાજ. ॥૪॥

સંગતે ડ જર્યમ્ ૫૧૧૫૥

‘સંગમન’ કર્તા હોય તો નજ્ થી પરમાં રહેલા જૃ (૧૧૪૫) ધાતુને ય પ્રત્યય નિપાતનથી થાય છે. ન જીર્યતિ આ અર્થમાં નજ્ + જૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૧’ થી ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. જર્ય નામની સાથે નજ્ ને ‘નજ્ ૩-૧-૫૧’ થી તત્પુરુષસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી અજર્યમ્ આર્યસઙ્ગતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આર્યોની સંગતિ અટલ (ન તૂટે એવી) છે.

સંગત. इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંગમન જ કર્તા હોય તો નજ્ થી પરમાં રહેલા જૃ ધાતુને ય પ્રત્યયનું નિપાતન કરાય છે. તેથી અજરઃ પટઃ અહીં પટ કર્તા હોવાથી નજ્ + જૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય થતો નથી. જેથી ‘અચ્ ૫-૧-૪૯’ થી અચ્ (અ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અજરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જીર્ણ નહિ

થયેલું વસ્ત્ર. ॥૫॥

રુચ્યાઽવ્યથ્ય - વાસ્તવ્યમ્ ૫૧૧૬॥

રુચ્ય અવ્યથ્ય અને વાસ્તવ્ય આ ત્રણેય શબ્દોનું કર્ત્ત્રિમાં નિપાતન કરાય છે. રોચતે આ અર્થમાં રુચ્ ધાતુને અને ન વ્યથતે આ અર્થમાં નજ્+વ્યથ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્યપ્ (ય) પ્રત્યય. નજ્ ને વ્યથ્ય નામની સાથે 'નજ્ ૩-૧-૫૧' થી તત્પુરુષસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી રુચ્યઃ અને અવ્યથ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - રુચે એવી વસ્તુ (મોદક વગેરે). દુઃખી ન થનાર. વસતિ આ અર્થમાં વસ્ ધાતુને આ સૂત્રથી તવ્યળ્ (તવ્ય) પ્રત્યય. 'ઞિણિ ૪-૩-૫૦' થી વસ્ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વાસ્તવ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રહેનાર. ॥૬॥

ભવ્ય-ગેય-જન્ય-રમ્યાઽઽ પાત્યાઽઽ પ્લાવ્યં નવા ૫૧૧૭॥

ભવ્ય ગેય જન્ય રમ્ય આપાત્ય અને આપ્લાવ્ય આ શબ્દોનું કર્ત્ત્રિમાં વિકલ્પથી નિપાતન કરાય છે. સામાન્યથી ભાવ અને કર્મમાં વિહિત ય કે ઘ્યળ્ પ્રત્યયો આ સૂત્રથી ઉપર જણાવેલા તે તે પ્રયોગમાં વિકલ્પથી કર્ત્ત્રિમાં નિપાતન કરાયા છે. ભૂ ગૈ અને રમિ (રમ્+ણિ) ધાતુને ભવતિ ગાયતિ અને રમયતિ આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી 'ય એચ્ચાઽઽતઃ ૫-૧-૨૮' થી ય પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ભૂ ધાતુના ઋ ને ગુણ ઓ આદેશ. 'ચ્યક્યે ૧-૨-૨૫' થી ઓ ને અવ્ આદેશ. 'આત્ સં ૪-૨-૧' થી ગૈ ધાતુના એ ને આ આદેશ. આ ને 'ય એચ્ચાઽઽતઃ ૫-૧-૨૮' થી એ આદેશ. 'જેરનિટિ ૪-૩-૮૩' થી રમિ ધાતુના ણિ (ઙ) નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી ભવ્યઃ, ગેયઃ સાન્નામ્ અને રમ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- થનાર. સામવેદનો ગાનાર. મનોહર. જન;

આ+પત્ અને આ+પ્લુ ધાતુને અનુક્રમે જાયતે આપતતિ અને આપ્લવતે આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી (સૂત્રં. ૫-૧-૧૭ અને ૧૯ થી યથાપ્રાપ્ત) ઘ્યળ્ (ય) પ્રત્યય. 'ઙિતિ ૪-૩-૫૦' થી પત્ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'નામિનો ૪-૩-૫૧' થી પ્લુ ધાતુના ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'વ્યક્ત્યે ૧-૨-૨૫' થી ઔ ને આવ્ આદેશ. જન્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને 'ન જનબધઃ ૪-૩-૫૪' થી વૃદ્ધિનો નિષેધ... વગેરે કાર્ય થવાથી જન્યઃ, આપાત્યઃ અને આપ્લાવ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - થનારઃ પડનાર. કુદકો મારનાર. વિકલ્પપક્ષમાં ખૂ મૈ અને જન્ ધાતુને 'ય ઇચ્ચાતઃ ૫-૧-૨૮' થી ભાવમાં અને કર્મમાં ય પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી ભવ્યમ્ ગેયાનિ સામાનિ અને જન્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- થવું તે. ગાવાયોગ્ય સામવેદ. થવું તે. રમ્યતે આ અર્થમાં રમ્ ધાતુને 'શકિ-ત્તકિ ૫-૧-૨૯' થી કર્મમાં ય પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી રમ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- રમણીય. આ+પત્ ધાતુને 'ઋવર્ણ ૫-૧-૧૭' થી અને આ+પ્લુ ધાતુને 'ઉવર્ણ ૫-૧-૧૯' થી ભાવમાં ઘ્યળ્ (ય) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી આપાત્યમ્ અને આપ્લાવ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - પડવું જોઈએ. કુદકો મારવો જોઈએ. ૥૭૥

પ્રવચનીયાદયઃ ૫૧૧૮॥

પ્રવચનીય ... વગેરે અનીય પ્રત્યયાન્ત નામોનું કર્ત્તમાં વિકલ્પથી નિપાતન કરાય છે. પ્ર+વચ્ અથવા પ્ર+ઋ ધાતુને પ્રવક્તિ અથવા પ્રઋતે આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી 'તવ્યાનીયૌ ૫-૧-૨૭' થી અનીય પ્રત્યય. 'અસ્તિ - બુવો ૪-૪-૧' થી ઋ ધાતુને વચ્ આદેશ ... વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રવચનીયો ગુરુઃ શાસ્ત્રસ્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- શાસ્ત્રના પ્રવક્તા ગુરુ. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અનીય પ્રત્યય કર્ત્તમાં ન થાય ત્યારે 'તત્ સાપ્થા ૩-૩-૨૧' ની સહાયથી કર્મમાં અનીય

પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રવચનીયં ગુરુણા શાસ્ત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ગુરુદ્વારા પ્રવચનયોગ્ય શાસ્ત્ર. આવી જ રીતે ઉપતિષ્ઠતે આ અર્થમાં ઉપ+સ્થા ધાતુને આ સૂત્રની સહાયથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનીય પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઉપસ્થાનીયઃ શિષ્યો ગુરોઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અનીય પ્રત્યય ક્ત્તિમાં ન થાય ત્યારે તે અનીય પ્રત્યય ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્મમાં થવાથી ઉપસ્થાનીયઃ શિષ્યેણ ગુરુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - ગુરુની પૂજા કરનાર શિષ્ય. શિષ્યવડે પૂજનીય ગુરુ. ॥૮॥

श्लिष-शीङ् - स्था ५ ५ स-वस - जन-रुह-जू-भजे: क्तः ५।१।९॥

શ્લિષ્ શી સ્થા આસ્ વસ્ જન્ રહ જૂ અને મજ્ઞ ધાતુથી વિહિત ક્ત પ્રત્યય; વિકલ્પથી ક્ત્તિમાં થાય છે. આ+શ્લિષ્ ધાતુને 'ક્ત-ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪' થી વિહિત ક્ત (ત) પ્રત્યય આ સૂત્રથી ક્ત્તિમાં (આશ્લિષ્યતિ અર્થમાં) થાય છે. તેથી આ+શ્લિષ્+ત આ અવસ્થામાં 'તવર્ગસ્યં ૧-૩-૬૦' થી ત્ ને ટ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આશ્લિષ્ટઃ કાન્તાં ચૈત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્ત્તિમાં ક્ત પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'તત્ સાપ્યાં ૩-૩-૨૧' ની સહાયથી તે ક્ત પ્રત્યય કર્મમાં થવાથી આશ્લિષ્ટા કાન્તા ચૈત્રેણ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ:- ચૈત્રે પત્નીને આલિંગન કર્યું. ચૈત્ર વડે પત્ની આલિંગાઈ. અતિ+શી ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રની સહાયથી ક્ત્તિમાં (અતિશેતે અર્થમાં) ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨' થી ઇટ્. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી ઈં ને ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અતિશયિતો ગુરું શિષ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્ત્તિમાં ક્ત પ્રત્યય ન થાય તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ તે ક્ત પ્રત્યય કર્મમાં થવાથી અતિશયિતો ગુરુઃ શિષ્યૈઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ:- શિષ્યે ગુરુનું સન્માન કર્યું. શિષ્યો વડે ગુરુ સન્માનિત થયા. ઉપ+સ્થાં ધાતુને

આ સૂત્રની સહાયથી ક્ત્તિમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય. 'દો-સો-
 માં ૪-૪-૧૧' થી સ્થા ધાતુના આ ને ઇ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી
 ઉપસ્થિતો ગુરું શિષ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી
 ક્ત્તિમાં ક્ત પ્રત્યય ન થાય ત્યારે તે ક્ત પ્રત્યય કર્મમાં થવાથી ઉપસ્થિતો
ગુરુઃ શિષ્યૈઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - શિષ્યે ગુરુની પૂજા
કરી. શિષ્યોવડે ગુરુ પુજાયા. ઉપ+આસુ ધાતુને આ સૂત્રની સહાયથી
ક્ત્તિમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય. તેમજ તેની પૂર્વે ઇટ્ વગેરે કાર્ય
થવાથી ઉપાસિતા ગુરું તે આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ
સૂત્રથી ક્ત્તિમાં ક્ત પ્રત્યય ન થાય ત્યારે તે ક્ત પ્રત્યય કર્મમાં થવાથી
ઉપાસિતો ગુરુસ્તૈઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- તેઓએ ગુરુની
ઉપાસના કરી. તેઓ વડે ગુરુ ઉપાસાયા. અનુ + વસુ ધાતુને આ
સૂત્રની સહાયથી ક્ત્તિમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય. 'લુઘવસં ૪-
૪-૪૩' થી ક્ત ની પૂર્વે ઇટ્. 'યજાદિં ૪-૧-૭૯' થી વસુ ના વ ને ઉ
આદેશ. 'ઘસ-વસઃ ૨-૩-૩૬' થી વસુ ના સુ ને ષ આદેશ વગેરે કાર્ય
થવાથી અનુષિતા ગુરું તે આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ
સૂત્રથી ક્ત્તિમાં ક્ત પ્રત્યય ન થાય ત્યારે તે ક્ત પ્રત્યય કર્મમાં થવાથી
અનુષિતો ગુરુસ્તૈઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - તેઓ ગુરુની
પાછળ બેસ્યા. તેઓ વડે ગુરુની પાછળ બેસાયું. અનુ + જન્ ધાતુને આ
સૂત્રની સહાયથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત્તિમાં ક્ત પ્રત્યય. 'આઃ લ્હનિં
૪-૨-૬૦' થી જન્ ધાતુના ન્ ને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી
અનુજાતાસ્તાં તે આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્ત્તિમાં
ક્ત પ્રત્યય ન થાય ત્યારે તે ક્ત પ્રત્યય કર્મમાં થવાથી અનુજાતા સા તૈઃ
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તેણીની પછી તેઓ જન્મ્યા. તેઓ
વડે તેણીની પછી જન્માયું. આ + રુહ ધાતુને આ સૂત્રની સહાયથી
ક્ત્તિમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય. 'હો ધુટં ૨-૧-૮૨' થી હ ને
ઢ આદેશ. 'અઘશ્વં ૨-૧-૭૯' થી ત્ ને ધ્ આદેશ. 'તવર્ગં ૧-૩-
૬૦' થી ધ્ ને ઢ આદેશ. 'ઢસ્તઙ્ઢે ૧-૩-૪૨' થી ઢ ની પૂર્વેના ઢ નો

લોપ અને રુ ના ઉ ને દીર્ઘ ઋ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આરુઢોઽશ્વં
સઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્ત્તિમાં ક્ત પ્રત્યય
 ન થાય ત્યારે તે ક્ત પ્રત્યય કર્મમાં થવાથી આરુઢોઽ શ્વત્તૈઃ આવો પ્રયોગ
 થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- તે ઘોડા ઉપર ચઢ્યો. તેઓ વડે ઘોડા ઉપર
ચઢાયું. અનુ + જૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત્તિમાં ક્ત
 પ્રત્યય. ‘ઋતાંં ૪-૪-૧૧૬’ થી ઋ ને ઇર આદેશ. ઇર ના ઇ ને
 ‘ભ્વાદેર્નામિં ૨-૧-૬૩’ થી દીર્ઘ ઈ આદેશ. ‘ઋત્વાદેં ૪-૨-૬૮’ થી ક્ત
 ના ત્ ને ન્ આદેશ. ‘રષ્ટવર્ણાં ૨-૩-૬૩’ થી ન્ ને ણ્ આદેશ... વગેરે
 કાર્ય થવાથી અનુજીર્ણસ્તાં તે આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ
 સૂત્રથી ક્ત્તિમાં ક્ત પ્રત્યય ન થાય ત્યારે તે ક્ત પ્રત્યય કર્મમાં થવાથી
અનુજીર્ણા સા તૈઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- તેણીની પછી તેઓ
 ઘરડા થયા. તેણીની પછી તેઓ વડે ઘરડા થવાયું. વિ + ભજ્ ધાતુને
 આ સૂત્રની સહાયથી ક્ત્તિમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય. ‘ચજઃં
 ૨-૧-૮૬’ થી જ્ ને ગ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી વિભક્તાઃ સ્વં તે આવો
 પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્ત્તિમાં ક્ત પ્રત્યય ન થાય
 ત્યારે તે ક્ત પ્રત્યય કર્મમાં થવાથી વિભક્તં સ્વં તૈઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ ક્રમશઃ - તેઓએ ધન વહેંચ્યું. તેઓ વડે ધન વહેંચાયું. શી વગેરે
 ધાતુ અકર્મક હોવા છતાં અકર્મક ધાતુઓ કોઈવાર ઉપસર્ગના યોગથી
 સકર્મક થાય છે. તેથી તાદૃશ સકર્મક શી વગેરે ધાતુના ગ્રહણ માટે આ
 સૂત્રમાં શી... વગેરે ધાતુઓનું ઉપાદાન છે. અન્યથા અકર્મક ધાતુથી
 વિહિત ક્ત પ્રત્યયનું ક્ત્તિમાં વિધાન ‘ગત્યર્થાં ૫-૧-૧૧’ થી જ સિદ્ધ
 છે - એ યાદ રાખવું. ॥૧॥

આરમ્ભે ૫/૧૧/૦૧

આરંભાર્થક ધાતુને ભૂતકાલાદિમાં વિહિત ક્ત પ્રત્યય વિકલ્પથી
 ક્ત્તિમાં થાય છે. પ્ર + કૃ ધાતુને આ સૂત્રની સહાયથી ક્ત્તિમાં ‘ક્ત-

ક્તવૃ ૫-૧-૧૭૪' થી ક્ત (ત) પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રકૃતા: કટં તે આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્ત્તિમાં ક્તપ્રત્યય ન થાય ત્યારે તે ક્ત પ્રત્યય કર્મમાં થવાથી પ્રકૃત: કટસ્તૈ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- તેઓએ ચટઈ બનાવવાની શરૂઆત કરી. તેઓ વડે ચટઈ બનાવવાની શરૂઆત કરાઈ. ||૧૦||

ગત્યર્થાકર્મક - પિબ-ભુજે: ૫૧|૧૧|

ગત્યર્થક ધાતુથી; અકર્મક ધાતુથી, તેમજ પા અને ભુજ્ ધાતુથી ભૂતકાલાદિમાં વિહિત ક્તપ્રત્યય વિકલ્પથી ક્ત્તિમાં થાય છે. ગમ્ (ગત્યર્થક) ધાતુને આ સૂત્રની સહાયથી ક્ત્તિમાં 'ક્તક્તવૃ ૫-૧-૧૭૪' થી ક્ત પ્રત્યય. 'યમિ-રમિઠ ૪-૨-૫૫' થી ગમ્ ના મ્ નો લોપ ... વગેરે કાર્ય થવાથી ગતો ડ સૌ ગ્રામમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્ત્તિમાં ક્ત પ્રત્યય ન થાય ત્યારે તે ક્ત પ્રત્યય કર્મમાં થવાથી ગતો ડ સૌ તૈ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- આ ગ્રામમાં ગયો. તેઓ વડે અહીં જવાયું. અકર્મક આસ્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત્તિમાં આ સૂત્રની સહાયથી ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાઘશિતો ૪-૪-૩૨' થી ઇદ્ વગેરે કાર્ય થવાથી આસિતોડસૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રની સહાયથી ક્ત્તિમાં ક્ત પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'તત્ સાચા ૩-૩-૨૧' ની સહાયથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય ભાવમાં થવાથી આસિતં તૈ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- એ બેસ્યો. તેઓ વડે બેસાયું. આવી જ રીતે પા (ધા. નં. ૨) અને ભુજ્ ધાતુને આ સૂત્રની સહાયથી ક્ત્તિમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય. 'ઈર્વજ્જને ૪-૩-૧૭' થી પા ના આ ને ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી તેમજ ભુજ્ ધાતુના જ્ ને 'ચજ: કગમ્ ૨-૧-૮૬' થી ગ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પીતા: પય: અને ભુક્તાસ્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્ત્તિમાં ક્ત પ્રત્યય ન થાય ત્યારે તે ક્ત પ્રત્યય

‘તત્ સાપ્તા ૦ ૩-૩-૨૧’ ની સહાયથી કર્મમાં થવાથી પીતં પયઃ અને इदं
 तै भुक्तम् आवो प्रयोग थाय છે. અર્થ ક્રમશઃ- (તેઓએ) દૂધ પીધું.
 તેઓએ ખાધું. (તેઓ વડે) દૂધ પીવાયું. તેઓ વડે આ ખવાયું. ॥૧૧॥

अद्यथाच्चाऽऽधारे ५।१।१२॥

આહારાર્થક ધાતુથી; ગત્યર્થક ધાતુથી; અકર્મક ધાતુથી તેમ જ પા
 અને ભુજ્ ધાતુથી ભૂતાદિ અર્થમાં વિહિત ક્ત પ્રત્યય; વિકલ્પથી
 આધારાર્થમાં થાય છે. અદ્ ધાતુને આ સૂત્રની સહાયથી આધારાર્થમાં
 ‘ક્ત-ક્તવત્ ૫-૧-૧૭૪’ થી ક્ત પ્રત્યય. ‘યપિ ચાઽદો ૪-૪-૧૬’ થી
 અદ્ ધાતુને જઘ્ આદેશ. ‘અધશ્ચ ૦ ૨-૧-૭૯’ થી ક્ત ના ત્ ને ઘ્
 આદેશ. ‘ધુટો ધુટિ ૦ ૧-૩-૪૮’ થી જઘ્ ના ઘ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય
 થવાથી इदमेषां जघम् आवो प्रयोग थाय છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી
 આધાર અર્થમાં ક્ત પ્રત્યય ન થાય ત્યારે તે ક્ત પ્રત્યય ભાવમાં થવાથી
 तै जघम् आवो प्रयोग थाय છે. અર્થ ક્રમશઃ- આ લોકોનું આ ખાવાનું
 પાત્ર છે. તેઓવડે ખવાયું. ગત્યર્થક યા ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ
 સૂત્રની સહાયથી આધાર અર્થમાં ક્ત પ્રત્યય..., વગેરે કાર્ય થવાથી इदं
 तेषां यातम् आवो प्रयोग थाय છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યય
 આધાર અર્થમાં ન થાય ત્યારે ભાવમાં એ ક્ત પ્રત્યય થવાથી तैर्यातिम्
 आवो प्रयोग थाय છે. અર્થક્રમશઃ- તેઓનું આ જવાનું સ્થાન છે.
 તેઓવડે જવાયું. અકર્મક શી ધાતુને તેમ જ પા અને ભુજ્ ધાતુને ઉપર
 જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રની સહાયથી આધારમાં ક્ત પ્રત્યય થવાથી सू.
 नं. ५-१-११ માં જણાવ્યા મુજબ इट् વગેરે કાર્ય બાદ અનુક્રમે इदमेषां
 शयितम्; इदं गवां पीतम् અને इदं तेषां भुक्तम् આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ ક્રમશઃ- આ લોકોનું આ સૂવાનું સ્થાન છે. આ ગાયોનું પીવાનું
 સ્થાન છે. તેઓનું આ ખાવાનું પાત્ર છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી
 આધાર અર્થમાં ક્ત પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ઉપર જણાવ્યા મુજબ એ ક્ત

પ્રત્યય ભાવમાં થવાથી અનુક્રમે તૈઃ શયિતમ્; ગોભિઃ પીતમ્ અને તૈર્ભુક્તમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- તેઓ વડે સુવાયું. ગાયો વડે પીવાયું. તેઓ વડે ખવાયું. અહીં વિકલ્પપક્ષમાં ભાવની જેમ કર્તા અને કર્મમાં પણ ક્ત પ્રત્યય થાય છે - એ યાદ રાખવું. ॥૧૨॥

કૃત્વા-તુમમ્ ભાવે ૫૧૧૧૩॥

ધાતુને કૃત્વા (ત્વા); તુમ્ અને અમ્ પ્રત્યય ભાવમાં- ધાત્વર્થમાત્રમાં થાય છે. કૃ ધાતુને 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭' થી વિહિત કૃત્વા પ્રત્યય; 'ક્રિયાયાં ૫-૩-૧૩' થી વિહિત તુમ્ પ્રત્યય અને 'ઋણમ્ ષાં ૫-૪-૪૮' થી વિહિત ઋણમ્ (અમ્) પ્રત્યય આ સૂત્રની સહાયથી ભાવમાં થાય છે. તુમ્ પ્રત્યયની પૂર્વે કૃ ધાતુના ક્રને ગુણ અર્ આદેશ. ઋણમ્ પ્રત્યયની પૂર્વે કૃ ધાતુના ક્ર ને 'નામિનો ૪-૩-૫૧' થી વૃદ્ધિ આર્ આદેશ. 'વીસાયામ્ ૭-૪-૮૦' થી કારમ્ ને દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે કૃત્વા કર્તુમ્ અને કારં કારં યાતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - કરીને. કરવા માટે. વારંવાર કરીને જાય છે. ॥૧૩॥

भीमादयोऽ पादाने ५१११४॥

'અપાદાન' અર્થમાં भीमादि ગણપાઠમાંના भीम વગેરે નામોનું નિપાતન કરાય છે. વિभेति अस्माद् આ અર્થમાં भी ધાતુને उणादि નો મ અને આનક (उणादि सू. नं. ३४४ અને ७१) પ્રત્યય. આનક પ્રત્યયની પૂર્વે भी ધાતુના ई ને 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ગુણ ए આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે भीमઃ અને भयानकઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ (બંન્નેનો) - જેથી ભય થાય તે. ॥૧૪॥

ઉણાદિ (સૂ.નં. ૫-૨-૯૩ થી જણાવાએલ) પ્રત્યયો; ‘સમ્પ્રદાન’ અને ‘અપાદાન’ અર્થથી ભિન્ન અર્થમાં થાય છે. કૃ ધાતુને આ સૂત્રની સહાયથી ક્ત્ત્માં ઉણ્ (ઉ) પ્રત્યય. ‘નામિનોડકલિં ૪-૩-૫૧’ થી કૃ ધાતુના ક્ર ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી કારુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- શિલ્પી. કષિતોડસૌ આ અર્થમાં કષ્ ધાતુને આ સૂત્રની સહાયથી ઉણાદિ નો ઇ (સૂ.નં. ૬૧૯) પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કષિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કસોટીનો પત્થર. ૥૧૫૥

અસરૂપોડપવાદે વોત્સર્ગઃ પ્રાક્ ક્તેઃ ૫૧૧૧૬૥

આ સૂત્રથી આરંભીને ‘સ્ત્રિયાં ક્તિઃ ૫-૩-૯૧’ પૂર્વેના જે અપવાદ સૂત્રો છે; તે સૂત્રના વિષયમાં (અપવાદ સૂત્રના ઉદ્દેશ્યમાં); અપવાદભૂત પ્રત્યયથી જેનું સ્વરૂપ સમાન નથી (જેના વર્ણો ભિન્ન છે) એવો ઔત્સર્ગિક પ્રત્યય (ઉત્સર્ગસૂત્રવિહિત પ્રત્યય) વિકલ્પથી થાય છે. અર્થાત્ આ સૂત્રથી આરંભીને ‘સ્ત્રિયાં ક્તિઃ ૫-૩-૯૧’ પૂર્વેના અસરૂપાપવાદ સૂત્રો ઔત્સર્ગિક પ્રત્યયનો વિકલ્પથી બાધ કરે છે. અવશ્ય+લૂ ધાતુને; ‘તવ્યાનીયૌ ૫-૧-૨૭’ થી વિહિત તવ્ય અને અનીય પ્રત્યયનો બાધ કરીને ‘ઉવર્ણાદાવશ્યકે ૫-૧-૧૯’ થી અપવાદભૂત ઘ્યણ્ (ય) પ્રત્યય. ‘નામિનો ૪-૩-૫૧’ થી લૂ ના ઋ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘વ્યક્યે ૧-૨-૨૫’ થી ઔ ને આવ્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી અવશ્યલાઘ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ‘ઉવર્ણાદાં ૫-૧-૧૯’ થી વિકલ્પે ‘તવ્યાનીયૌ ૫-૧-૨૭’ થી વિહિત ઔત્સર્ગિક પ્રત્યયનો બાધ થવાથી ‘તવ્યાનીયૌ ૫-૧-૨૭’ થી તવ્ય પ્રત્યય. ‘સ્તાઘશિતોં ૪-૪-૩૨’ થી તવ્ય પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્. ‘નામિનો ૪-૩-૧’ થી લૂ ધાતુના ઋ ને ગુણ ઓ આદેશ. ‘વ્યક્યે ૧-૨-૨૫’ થી ઓ ને ઝવ્ આદેશ વગેરે

કાર્ય થવાથી અવશ્યલવિતવ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. તવ્ય પ્રત્યય ઘ્યળ પ્રત્યયની અપેક્ષાએ અસરૂપ છે - એ સ્પષ્ટ છે. અર્થ - અવશ્ય કાપવા યોગ્ય.

અસરૂપ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી માંડીને 'સ્ત્રિયાં ક્તિ: ૫-૩-૧૧' પૂર્વેના અપવાદસૂત્રો અસરૂપ જ ઔત્સર્ગિક પ્રત્યયનો વિકલ્પથી બાધ કરે છે. તેથી કૃ ધાતુને 'ઋવર્ણં ૫-૧-૧૭' થી અપવાદભૂત ઘ્યળ પ્રત્યય જ થાય છે. પરંતુ તેના સમાન સ્વરૂપવાળો 'ય ઇચ્ચાત: ૫-૧-૨૮' થી વિહિત ઔત્સર્ગિક ય પ્રત્યય થતો નથી. જેથી કૃ ધાતુના ઋ ને 'નામિનોં ૪-૩-૫૧' થી વૃદ્ધિ આર્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી કાર્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સરૂપ ય પ્રત્યયનો 'ઋવર્ણં ૫-૧-૧૭' થી નિત્ય જ બાધ થાય છે. અર્થ - કાર્ય. અહીં યદપિ ઘ્યળ પ્રત્યયની અપેક્ષાએ ય પ્રત્યય; અનુબંધ - ઘ્ અને ણ્ ના કારણે અસરૂપ જ છે. પરંતુ "નાનુબન્ધકૃતાન્યસારૂયાનેકસ્વરત્વાને-કવર્ણત્વાદીની" અર્થાદ્ 'અનુબન્ધના કારણે અસારૂપ્ય; અનેકસ્વરત્વ તેમજ અનેકવર્ણત્વ મનાતું નથી.' આ ન્યાયના સામર્થ્યથી ઘ્યળ પ્રત્યયના અનુબંધના કારણે ય પ્રત્યય અસરૂપ મનાતો નથી. અનુબંધરહિત ઘ્યળ ની અપેક્ષાએ ય પ્રત્યય સરૂપ જ છે.

પ્રાક્વત્તેરિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી માંડીને 'સ્ત્રિયાં ક્તિ: ૫-૩-૧૧' પૂર્વેના જ (ત્યારપછીના નહિ) અપવાદસૂત્રો અસરૂપ ઔત્સર્ગિકપ્રત્યયનો વિકલ્પથી બાધ કરે છે. તેથી કૃતિ: અહીં કૃ ધાતુથી વિહિત ક્તિ પ્રત્યય; 'ભાવાડકર્ત્રો: ૫-૩-૧૮' થી વિહિત ઔત્સર્ગિક ઘઙ્ પ્રત્યયનો નિત્ય જ બાધ કરે છે. કારણ કે 'સ્ત્રિયાં ક્તિ: ૫-૩-૧૧' નો; એ ઔત્સર્ગિક ઘઙ્ પ્રત્યય છે. ૫-૩-૧૧ ની પૂર્વેનો એ ઔત્સર્ગિક પ્રત્યય નથી. તેથી કૃ ધાતુને તે ક્તિ પ્રત્યયના વિષયમાં (સ્ત્રીલિંગમાં) ઘઙ્ પ્રત્યય થતો નથી. આવી જ રીતે સન્ પ્રત્યયાન્ત ચિકીર્ષ (કૃ + સન્) ધાતુને ભાવમાં 'શંસિ - પ્રત્યયાત્ ૫-૩-૧૦૫' થી અ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ચિકીર્ષા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અ

પ્રત્યય, તેની અપેક્ષાએ અસરૂપ એવા ક્તિ પ્રત્યયનો (૫-૩-૧૧ થી વિહિત ઔત્સર્ગિક ક્તિ પ્રત્યયનો) નિત્ય જ બાધ કરે છે. કારણ કે એ અ પ્રત્યય ૫-૩-૧૧ ના પછીનો અપવાદ છે. અર્થક્રમશઃ- કરવું તે. કરવાની ઈચ્છા. ॥૧૬॥

ઋવર્ણવ્યજ્જનાદ્ ઘ્યળ્ ૫૧૧૧૭॥

ઋવર્ણ (ઋ અથવા ઋ) જેના અન્તે છે એવા ધાતુને તેમજ વ્યજ્જનાન્ત ધાતુને ઘ્યળ્ (ય) પ્રત્યય થાય છે. આ ઘ્યળ્ પ્રત્યય; કૃત્ય પ્રત્યય હોવાથી 'તત્ સાપ્યાનાં ૩-૩-૨૧' થી સકર્મક ધાતુને કર્મમાં અને અકર્મક ધાતુને ભાવમાં થાય છે. કૃ અને પચ્ ધાતુને કર્મમાં અથવા ભાવમાં આ સૂત્રથી ઘ્યળ્ (ય) પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૫૧' થી ઋ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ. 'ઙિણિ ૪-૩-૫૦' થી પચ્ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ.. 'ક્તેનિટં ૪-૧-૧૧૧' થી ચ્ ને ક્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી કાર્યમ્ અને પાક્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - કરવા યોગ્ય અથવા કરવું જોઈએ. રાંધવા યોગ્ય અથવા રાંધવું જોઈએ. ॥૧૭॥

પાણિ-સમવાભ્યાં સૃજઃ ૫૧૧૧૮॥

પાણિ અને સમવ (સમ્ + અવ ઉપસર્ગ) પૂર્વક સૃજ્ ધાતુને ઘ્યળ્ પ્રત્યય થાય છે. પાણિભ્યાં સૃજ્યતે અને સમવસૃજ્યતે આ અર્થમાં પાણિ+સૃજ્ અને સમવ+સૃજ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘ્યળ્ પ્રત્યય. 'લઘોરુપાં ૪-૩-૪' થી સૃજ્ ધાતુના ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. 'ક્તેનિટં ૪-૧-૧૧૧' થી સૃજ્ ધાતુના જ્ ને ગ્ આદેશ. પાણિસર્ગ્ય અને સમવસર્ગ્ય નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પાણિસર્ગ્યા રજ્જુઃ અને સમવસર્ગ્યા રજ્જુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- હાથથી બનાવવા યોગ્ય દોરી. સારી રીતે બનાવવા યોગ્ય દોરી. 'ઋદુપાં ૫-૧-૪૧' થી

સૂત્ર ધાતુને પ્રાપ્ત ક્યપ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બાધ થાય છે. તેથી અન્યત્ર સૃજ્યમ્... ઈત્યાદિ સ્થળે ક્યપ્ પ્રત્યય થાય છે. ॥૧૮॥

उवर्णादावश्यके ५।१।१९॥

અવશ્યભાવ સ્વરૂપ અર્થ પ્રતીત થતો હોય (જણાવવાનું તાત્પર્ય હોય) તો ઉ વર્ણ (ઉ ઋ) જેના અન્તે છે - એવા ધાતુને ઘ્યળ્ પ્રત્યય થાય છે. લૂ અને અવશ્યમ્+પૂ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘ્યળ્ પ્રત્યય. 'નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧' થી ઋ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'વ્યક્તે ૧-૨-૨૫' થી ઔ ને આત્ આદેશ. 'કૃત્યેડવ ૦ ૩-૨-૧૦૮' થી અવશ્યમ્ ના મ્ નો લોપ... ઈત્યાદિ કાર્યથી લાઘ્યમ્ અને અવશ્યપાઘ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. (અહીં 'મયૂર ૦ ૩-૧-૧૧૬' થી સમાસ થયો છે.) અર્થક્રમશઃ- અવશ્ય કાપવા યોગ્ય. અવશ્ય પવિત્ર કરવા યોગ્ય. ॥૧૯॥

आसु-यु-वपि-रपि-लपि-त्रपि-डिपि-दभि-चम्यानामः ५।१।२०॥

આહ્ + સુ; યુ; વપ્; રપ્; લપ્; ત્રપ્; ડિપ્; દભ્; ચમ્ અને આહ્+નમ્ ધાતુને ઘ્યળ્ પ્રત્યય થાય છે. આ+સુ; યુ; વપ્; રપ્; લપ્; અપ +ત્રપ્; ડિપ્ (૧૪૫૮); દભ્ (બન્ધનાર્થક સૌત્ર ધાતુ) આ+ચમ્ અને આહ્ + નમ્ (અન્તર્ભૂતણ્યર્થ) ધાતુને આ સૂત્રથી ઘ્યળ્ પ્રત્યય. 'નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧' થી સુ અને યુ ધાતુના અન્ત્ય ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ઔ ને 'વ્યક્તે ૧-૨-૨૫' થી આવ્ આદેશ. ડિપ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઇ ને 'લઘોરૂપા ૦ ૪-૩-૪' થી ગુણ એ આદેશ. 'ઞિગિતિ ૪-૩-૫૦' થી વપ્ રપ્ લપ્ ત્રપ્ દભ્ ચમ્ અને નમ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે આસાઘ્યમ્; યાઘ્યમ્; વાપ્યમ્; રાપ્યમ્; લાપ્યમ્; અપત્રાપ્યમ્; ડેપ્યમ્; દાભ્યમ્; આચામ્યમ્ અને આનામ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે.

અર્થક્રમશઃ- રસ કાઢવા યોગ્ય. મિશ્રણ કરવા યોગ્ય. વાવવા યોગ્ય. બોલવા યોગ્ય. બોલવા યોગ્ય. શરમાવવા યોગ્ય. ફેંકવા યોગ્ય. બાંધવા યોગ્ય. આચમન કરવા યોગ્ય. નમાવવા યોગ્ય. આ સૂત્ર; સૂ. નં. ૫-૧-૨૮ અને ૫-૧-૨૯ નું અપવાદ છે. ડિપ્ ધાતુને ય પ્રત્યય થાત તો તે ધાતુ કુટાદિ હોવાથી ઉપાન્ત્ય ઇ ને ગુણ ન થાત. તેથી તેને આ સૂત્રથી ઘ્યણ્ પ્રત્યયનું વિધાન કર્યું છે. ॥૨૦॥

વાડધારેડમાવસ્યા ૫૧૧૨૧॥

અમા પૂર્વક વસ્ ધાતુને આધાર અર્થમાં ઘ્યણ્ (ય) પ્રત્યય અને ત્યારે વસ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરને વિકલ્પથી -હસ્વ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. સહ્યર્થક અમા શબ્દ અવ્યય છે, અમા - સહ વસતોડસ્યાં સૂર્યાચન્દ્રમસૌ આ અર્થમાં અમા + વસ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘ્યણ્ પ્રત્યય. 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. અમાવાસ્ય નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અમાવાસ્યા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી વસ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય આ ને -હસ્વ અ આદેશનું નિપાતન થવાથી અમાવસ્યા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અમાસ તિથિ. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે અમા + વસ્ ધાતુને વિકલ્પથી ઘ્યણ્ પ્રત્યયના વિધાન દ્વારા વિકલ્પપક્ષમાં ય પ્રત્યયાદિ કાર્યથી અમાવસ્યા પ્રયોગ સિદ્ધ થાત. છતાં પણ એમ નહિ કરવાનું પ્રયોજન એ છે કે 'અશ્ચ વાડમાવાસ્યાયાઃ ૬-૩-૧૦૪' આ સૂત્રમાં 'એકદેશવિકૃતમન્યવત્' આ ન્યાયના સામર્થ્યથી અમાવાસ્યા ના ગ્રહણથી અમાવસ્યા નામનું પણ ગ્રહણ થાય. અન્યથા એ શક્ય ન બનત. ॥૨૧॥

સંચાય- કુંડપાય - રાજસૂયં ક્રતૌ ૫૧૧૨૨॥

સંચાય કુંડપાય અને રાજસૂય આ ઘ્યણ્ પ્રત્યયાન્ત નામોનું યજ્ઞવિશેષ

અર્થમાં નિપાતન કરાય છે. સજ્વીયતે સોમોઽસ્મિન્ આ અર્થમાં અથવા સજ્વીયતે. અસૌ આ અર્થમાં સમ્+ચિ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘ્યળ્ (ય) પ્રત્યય. 'નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧' થી ચિ ધાતુના ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. આ સૂત્રથી એ ને આય્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી સંચાય્યઃ ક્રતુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- જેમાં સોમરસ ભેગો કરાય છે - તે યજ્ઞ. કુળ્ઠૈઃ પીયતે સોમોઽસ્મિન્ આ અર્થમાં અથવા કુળ્ઠૈઃ પીયતે આ અર્થમાં કુળ્ઠ+પા ધાતુને આ સૂત્રથી ઘ્યળ્ પ્રત્યય, તેમજ પા ધાતુના આ ને આય્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી કુળ્ઠપાય્યઃ ક્રતુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- જેમાં કુંડાઓથી સોમરસ પીવાય છે - તે યજ્ઞ. રાજા સૂયતેઽસ્મિન્ આ અર્થમાં અથવા રાજા સોતવ્યઃ આ અર્થમાં રાજન્+સુ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘ્યળ્ પ્રત્યય. તેમજ સુ ધાતુના ડ ને દીર્ઘ ઋ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી રાજસૂયઃ ક્રતુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- જેમાં રાજા યજમાન છે અથવા રાજા વડે જે કરાય છે- તે યજ્ઞ. ॥૨૨॥

પ્રણાયો નિષ્કામાઽસમ્મતે ૫૧૧૨૩॥

નિષ્કામ અને અસમ્મત અર્થમાં પ્ર+ની ધાતુને ઘ્યળ્ પ્રત્યય; તથા ની ધાતુના ઈ ને આય્ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. પ્ર+ની ધાતુને આ સૂત્રથી ઘ્યળ્ પ્રત્યય, તેમજ ની ધાતુના ઈ ને આય્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રણાયઃ શિષ્યઃ અને પ્રણાયશ્ચૌરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- નિષ્કામ- ઈચ્છારહિત શિષ્ય. અસમ્મત - લોકમાં તિરસ્કૃત ચોર. ॥૨૩॥

ધાયા-પાય-સાનાય-નિકાયમૃદ-માન-હવિ-ર્નિવાસે ૫૧૧૨૪॥

ઋગ્ અર્થમાં ધાયા; માન અર્થમાં પાય; હવિષ્ અર્થમાં સાનાય અને નિવાસ અર્થમાં નિકાય - આ ઘ્યળ્ પ્રત્યયાન્ત નામોનું નિપાતન

કરાય છે. ધીયતેઽનયા આ અર્થમાં ધા (૧૧૩૯) ધાતુને આ સૂત્રથી ઘ્યળ્ પ્રત્યય, તેમજ ધા ધાતુના આ ને આય્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ધાયા ક્રક્ર આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જેની દ્વારા અગ્નિમાં ઘી વગેરે હોમાય છે- તે વેદમંત્ર સ્વરૂપ ઋચા. મીયતે યેન આ અર્થમાં મા (૧૧૩૭) ધાતુને આ સૂત્રથી ઘ્યળ્ પ્રત્યય; તેમજ મા ધાતુના મ્ ને પ્ અને આ ને આય્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી પાય્ માનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - માપવાનું સાધનવિશેષ. સન્નીયતે યત્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી સમ્+ની ધાતુને ઘ્યળ્ પ્રત્યય; તેમજ સમ્ ના મ્ ને આ આદેશ; અને ની ના ઈ ને આય્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સાન્નાય્ હવિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઘી અથવા હોમવાનું દ્રવ્ય. નિચીયતે આ અર્થમાં નિ+ચિ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘ્યળ્ પ્રત્યય; ચિ ધાતુના ચ્ ને ક્ આદેશ અને ઇ ને આય્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી નિકાય્વો નિવાસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- નિવાસસ્થાન. ॥૨૪૧॥

પરિચાયોપચાય્ઽઽનાય-સમૂહ્ય-ચિત્યમગ્નો ૫૧૧૨૫૧

પરિચાય્ ઉપચાય્ આનાય્ સમૂહ્ય અને ચિત્ય - આ ઘ્યળ્ પ્રત્યયાન્ત નામોનું અગ્નિ અર્થમાં નિપાતન કરાય છે. પરિચીયતે ઉપચીયતે આનીયતે સમુહ્યતે અને ચીયતે આ અર્થમાં અનુક્રમે પરિ+ચિ ઉપ+ચિ આ+ની સમ્ + વહ્ અને ચિ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘ્યળ્ પ્રત્યય; ઉપશ્લગ્(પૂર્વક ચિ ધાતુના ઇ ને તેમજ ની ધાતુના ઈ ને આય્ આદેશ; વહ્ ધાતુના વ ને ઊ આદેશ. કેવલ ચિ ધાતુના અન્તે ત્ નો આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી પરિચાય્; ઉપચાય્; આનાય્; સમૂહ્યઃ અને ચિત્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ (બધાનો) - અગ્નિવિશેષ. ॥૨૫॥

યાજ્ઞા દાનર્ચિ ૫૧૧૨૬॥

દાન આપવાની ઋચા એ અર્થમાં યજ્ઞ ધાતુને ઘ્યણ પ્રત્યયનું નિપાતન કરાય છે. ઇજ્યતેડનયા આ અર્થમાં યજ્ઞ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘ્યણ પ્રત્યય. 'ઙિતિ ૪-૩-૫૦' થી ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'ત્તેડનિટં ૪-૧-૧૧૧' થી યજ્ઞ ના જ્ઞ ને પ્રાપ્ત ગ્ આદેશનો 'ત્યજ-યજં ૪-૧-૧૧૮' થી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી યાજ્ઞા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- દાન આપવાની ઋચા. ॥૨૬॥

તવ્યાડનીયૌ ૫૧૧૨૭॥

સકર્મક ધાતુને કર્મમાં અને અકર્મક ધાતુને ભાવમાં તવ્ય અને અનીય પ્રત્યય થાય છે. કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી તવ્ય અને અનીય પ્રત્યય. કૃ ધાતુના ઋ ને 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી ગુણ અર્ આદેશ.... વગેરે કાર્ય થવાથી કર્તવ્ય: અને કરણીય: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ (બંન્નેનો) - કરવા યોગ્ય. ॥૨૭॥

ય એચ્વાડડતઃ ૫૧૧૨૮॥

સ્વરાન્ત ધાતુને ય પ્રત્યય થાય છે. અને ત્યારે ધાતુના અન્ત્ય સ્વર આ ને એ આદેશ થાય છે. આ ય પ્રત્યય પણ સકર્મક ધાતુને કર્મમાં અને અકર્મક ધાતુને ભાવમાં થાય છે. ચિ ની દા અને ઘા ધાતુને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી ઇ અને ઈ ને ગુણ એ આદેશ. દા અને ઘા ધાતુના આ ને આ સૂત્રથી એ આદેશ..... વગેરે કાર્ય થવાથી ચેયમ્ નેયમ્ દેયમ્ અને ઘેયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - ભેગું કરવું જોઈએ. લઈ જવું જોઈએ. આપવું જોઈએ. ધારણ કરવું જોઈએ. ॥૨૮॥

શકિ-તકિ-ચતિ-ચતિ-શસિ-સહિ-યજિ-ભજિ-પવર્ગાત્ ૫૧૧૨૧૥

શક્ તક્ ચત્ (૮૧૧) યત્ શસ્ સહ યજ્ ભજ્ અને પ વર્ગીય વર્ણ છે અન્તમાં જેને એવા ધાતુને કર્મમાં અથવા ભાવમાં યથાસંભવ ય પ્રત્યય થાય છે. 'ઋવર્ણં ૫-૧-૧૭' નું આ અપવાદસૂત્ર છે. શક્ વગેરે ધાતુને (ભજ્ સુધીના) તેમજ પ વર્ગાન્ત તપ્ અને ગમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શક્યમ્; તક્યમ્; ચત્યમ્; યત્યમ્; શસ્યમ્; સહ્યમ્ યજ્યમ્ ભજ્યમ્ તપ્યમ્ અને ગમ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - શક્ય છે. હસવું જોઈએ. યાચના કરવી જોઈએ. પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. હિંસા કરવા યોગ્ય. સહન કરવા યોગ્ય. પૂજા કરવા યોગ્ય. સેવા કરવી જોઈએ. તપ કરવો જોઈએ. જવા યોગ્ય. ॥૨૧॥

યમિ-મદિ-ગદોડનુપસર્ગાત્ ૫૧૧૩૦૥

ઉપસર્ગરહિત યમ્ મદ્ અને ગદ્ ધાતુને ય પ્રત્યય (કર્મ અથવા ભાવમાં) થાય છે. યમ્ ધાતુ પ વર્ગીય મ્ વર્ણાન્ત હોવાથી પૂર્વ (૫-૧-૨૧) સૂત્રથી જ તેને ય પ્રત્યય સિદ્ધ હોવા છતાં ઉપસર્ગરહિત જ યમ્ ધાતુને ય પ્રત્યય થાય - એ પ્રમાણે નિયમ માટે આ સૂત્રમાં યમ્ ધાતુનું ગ્રહણ છે. યમ્ મદ્ અને ગદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી યમ્યમ્ મદ્યમ્ અને ગદ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- નિયમન કરવું જોઈએ. દર્પ કરવો જોઈએ. સ્પષ્ટ બોલવું જોઈએ. અનુપસર્ગાદિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉપસર્ગથી રહિત જ યમ્ મદ્ અને ગદ્ ધાતુને ય પ્રત્યય થાય છે. તેથી આ+યમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય ન થવાથી 'ઋવર્ણં ૫-૧-૧૭' થી ઘ્યન્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી આયામ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ફેલાવવું જોઈએ. ॥૩૦॥

ઉપસર્ગરહિત ચર્ ધાતુને તેમજ ગુરુ અર્થ ન હોય તો આહ્ ઉપસર્ગ-
પૂર્વક ચર્ ધાતુને ય પ્રત્યય થાય છે. ચર્ તેમજ આ+ચર્ ધાતુને આ
સૂત્રથી ય પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થવાથી ચર્યઃ અને આચર્યો દેશઃ આવો
પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ચાલવા યોગ્ય. ભ્રમણ કરવા યોગ્ય દેશ.
અગુરાવિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'ગુરુ' અર્થ ન
હોય તો જ આ+ચર્ ધાતુને ય પ્રત્યય થાય છે. તેથી આચાર્યઃ અહીં
ગુરુ અર્થ હોવાથી આ+ચર્ ધાતુને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય ન થવાથી
'ઋવર્ણં ૫-૧-૧૭' થી ઘ્યણ્ પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થાય છે... અર્થ -
આચાર્ય ભગવાન્ ગુરુ. ॥૩૧॥

વર્યોપસર્યાઽવઘપણ્યમુપેયતુમતી-ગહર્ય-વિક્રેયે ૫૧૧૩૨॥

ઉપેય ઋતુમતી ગહર્ય અને વિક્રેય અર્થમાં અનુક્રમે ય પ્રત્યયાન્ત -
વર્યા ઉપસર્યા અવઘ અને પ્ણ્ય નામનું નિપાતન કરાય છે. વૃ ધાતુને
આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ
વગેરે કાર્ય થવાથી વર્યા કન્યા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વરવા
યોગ્ય કન્યા. ઉપ+સૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર
જણાવ્યા મુજબ થવાથી ઉપસર્યા ગૌઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. નજ્ પૂર્વક
વઢ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અવઘં ગહર્યમ્ આવો
પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે પ્ણ ધાતુને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યયાદિ
કાર્ય થવાથી પ્ણ્યા ગૌઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ઋતુમતી
ગાય. નિદ્ધાયોગ્ય. વેચવા યોગ્ય ગાય. ॥૩૨॥

સ્વામિ-વૈશ્યેડયઃ ૫૧૧૩૩॥

ઋ ધાતુને સ્વામી અને વૈશ્ય અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. ઋ ધાતુને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી અર્થઃ સ્વામી વૈશ્યો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સ્વામી અથવા વૈશ્ય. સ્વામી અને વૈશ્ય અર્થને છોડીને અન્ય અર્થ હોય ત્યારે આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય ન થવાથી 'ઋવર્ણં ૫-૧-૧૭' થી ઘ્યણ્ પ્રત્યય. ઋ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી આર્યોડન્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ આર્ય પુરુષ. ॥૩૩॥

વહ્યં કરણે ૫૧૧૩૪॥

વહ્ ધાતુને કરણમાં ય પ્રત્યય થાય છે. વહન્તિ યેન આ અર્થમાં વહ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વહ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જેનાથી વહન કરાય તે ગાડું વગેરે. ॥૩૪॥

નામ્નો વદઃ ક્યપ્ ચ ૫૧૧૩૫॥

આ સૂત્રમાં 'યમિ-મદિ ૫-૧-૩૦' માંનું અનુપસર્ગાત્ - આ પદ વિદ્યમાન છે. ઉપસર્ગને છોડીને અન્ય નામથી પરમાં રહેલા વદ્ ધાતુને ક્યપ્ (ય) અને ય પ્રત્યય થાય છે. બ્રહ્મ + વદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્યપ્ અને ય પ્રત્યય. ક્યપ્ ની પૂર્વેના વદ્ ધાતુના વ ને 'યજાદિવચ્ચેઃ ૪-૧-૭૮' થી ણ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી બ્રહ્મોઘમ્ અને બ્રહ્મવઘમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ (બંન્નેનો)-વેદ બોલવા યોગ્ય છે. નામ્ન ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉપસર્ગાભિન્ન નામથી જ પરમાં રહેલા વદ્ ધાતુને (માત્ર વદ્ ધાતુને નહિ) ક્યપ્ અને ય પ્રત્યય થાય છે. તેથી કેવલ વદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્યપ્ કે ય પ્રત્યય ન થવાથી

‘ઋવર્ણં ૦ ૫-૧-૧૭’ થી ઘ્યળ્ પ્રત્યય. ‘ઞિણિતિ ૪-૩-૫૦’ થી વદ્ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વાઘમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બોલવા યોગ્ય. અનુપસર્ગાદિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉપસર્ગથી ભિન્ન જ નામથી પરમાં રહેલા વદ્ ધાતુને ક્યપ્ અને ય પ્રત્યય થાય છે. તેથી પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા વદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્યપ્ કે ય પ્રત્યય ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘ્યળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પ્રવાઘમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સારી રીતે બોલવા યોગ્ય. ॥૩૫॥

હત્યા - ભૂયં ભાવે ૫૧૧૩૬॥

ઉપસર્ગને છોડીને અન્ય નામથી પરમાં રહેલા હન્ અને ભૂ ધાતુને ભાવમાં ક્યપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય કરીને હત્યા અને ભૂય નામનું નિપાતન કરાય છે. બ્રહ્મ + હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી સ્ત્રીલિંગ- ભાવમાં ક્યપ્ પ્રત્યય. હન્ ધાતુના ન્ ને આ સૂત્રથી ત્ આદેશ. સ્ત્રીલિંગમાં ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી બ્રહ્મહત્યા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બ્રાહ્મણને મારવું તે. દેવ + ભૂ ધાતુને આ સૂત્રથી નપુંસક-ભાવમાં ક્યપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દેવભૂયં ગતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દેવત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. ભાવ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉપસર્ગથી ભિન્ન નામથી પરમાં રહેલા હન્ અને ભૂ ધાતુને ભાવમાં જ ક્યપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય કરીને હત્યા અને ભૂય નામનું નિપાતન કરાય છે. તેથી શ્વન્ + હન્ ધાતુને કર્મમાં આ સૂત્રથી ક્યપ્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘ઋવર્ણં ૦ ૫-૧-૧૭’ થી ઘ્યળ્ પ્રત્યય. ‘ઞિણિતિ ૦ ૪-૩-૧૦૦’ થી હન્ ધાતુને ઘાત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શ્વઘાત્યા સા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કુતરાથી મરાવવા યોગ્ય તે સ્ત્રી. ॥૩૬॥

અગ્નિચિત્ત્યા ૫૧૧૩૭૥

અગ્નિ નામથી પરમાં રહેલા ચિ ધાતુને સ્ત્રીલિંગભાવની વિવક્ષામાં ક્યપ્ પ્રત્યય થાય છે. અગ્નેશ્વચનમ્ આ અર્થમાં અગ્નિ + ચિ ધાતુને આ સૂત્રથી સ્ત્રીલિંગભાવમાં ક્યપ્ પ્રત્યય. ‘હસ્વસ્ય૦ ૪-૪-૧૧૩’ થી ચિ ધાતુના અન્તે ત્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી અગ્નિચિત્ત્યા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અગ્નિ ભેગો કરવો તે. ॥૩૭॥

ઁય - મૃષોઘે ૫૧૧૩૮૥

ક્યપ્ પ્રત્યયાન્ત ઁય અને મૃષોઘ નામનું નિપાતન કરાય છે. નિ + ઁય અને મૃષા + વદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્યપ્ પ્રત્યય; તેમજ ઁય ના અન્ ને એ આદેશ. વદ્ ધાતુના વ ને ‘યજાદિવચ્ચેઃ ૦ ૪-૧-૭૯’ થી ઉ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિઁયમ્ અને મૃષોઘમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - ખોદવા યોગ્ય. અસત્ય બોલવું તે. ॥૩૮॥

કુપ્ય-ભિઘોઘ્ય-સિઘ્ય-તિષ્ય-પુષ્ય-યુગ્ય 55 જ્યસૂર્ય નામિ ૫૧૧૩૯૥

ઘ્યન્ પ્રત્યયાન્ત; કુપ્ય, ભિઘ, ઋઘ્ય, સિઘ્ય, તિષ્ય, પુષ્ય, યુગ્ય, આજ્ય અને સૂર્ય આ નામોનું સંજ્ઞાવિશેષમાં નિપાતન કરાય છે. ગુપ્, ભિદ્, ઋજ્ઞ, સિઘ્, તિષ્, પુષ્, યુજ્, આ + અજ્ઞ અને સ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્યપ્ પ્રત્યય. ગુપ્ ના ગ્ ને ક્ આદેશ. ઋજ્ઞ ના જ્ઞ ને ઘ્ આદેશ. તિષ્ ના વ્ નો લોપ. યુજ્ ના જ્ ને ગ્ આદેશ. અજ્ઞ ના ન્ નો (જ્ નો) લોપ. સ્ ના ક્ર ને ડ્ આદેશ. ડ્ ના ડ ને ‘ભ્વાદેર્નામિ ૦ ૨-૧-૬૭’ થી ઋ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી કુપ્યં ધનમ્, ભિઘમ્, ઋઘ્યો નદઃ (ભિઘમ્ ના સ્થાને ભિઘઃ આવો પાઠ હોવો જોઈએ - એવું લાગે છે), સિઘ્યઃ, તિષ્યઃ, પુષ્યઃ, યુગ્યં વાહનમ્, આજ્યં ઘૃતમ્ અને સૂર્યો રવિઃ

આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - ધન. નદ (સમુદ્ર). નદ. નક્ષત્ર વિશેષ. નક્ષત્રવિશેષ. નક્ષત્રવિશેષ. વાહન. ધી. સૂર્ય. ॥૩૮॥

દૃ-વૃ-સ્તુ-જુષેતિ-શાસઃ ૫૧૧૪૦॥

દૃ વૃ સ્તુ જુષ્ ઇ અને શાસ્ ધાતુને ક્યપ્ પ્રત્યય થાય છે. આ + દૃ, પ્ર + આ + વૃ (૧૨૯૪) અવશ્યમ્ + સ્તુ, જુષ્, ઇ (૧૦૭૪-૧૦૭૫) અને શાસ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્યપ્ પ્રત્યય. દૃ વૃ સ્તુ અને ઇ ધાતુના અન્તે 'ઋસ્વસ્યં ૪-૪-૧૧૩' થી ત્ નો આગમ. 'કૃત્યેડવં ૩-૨-૧૩૮' થી અવશ્યમ્ ના મ્ નો લોપ. શાસ્ ના આસ્ ને 'ઈસાસઃ ૦ ૪-૪-૧૧૮' થી ઇસ્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે આદૃત્યઃ, પ્રાવૃત્યઃ, અવશ્યસ્તુત્યઃ, જુષ્યઃ, ઇત્યઃ અને શિષ્યઃ 'આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- આદર કરવા યોગ્ય. ઢાંકવા યોગ્ય. અવશ્ય સ્તવવા યોગ્ય. સેવા યોગ્ય. જવા યોગ્ય. શિષ્ય. ॥૪૦॥

ઋદુપાન્ત્યાદકૃપિ - ચૃદૃચઃ ૫૧૧૪૧॥

કૃપ્ ચૃત્ અને ઋચ્ ધાતુને છોડીને અન્ય ઋ છે ઉપાન્ત્ય જેમાં એવા (ઋદુપાન્ત્ય) ધાતુને ક્યપ્ પ્રત્યય થાય છે. વૃત્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્યપ્ પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થવાથી વૃત્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રહેવું જોઈએ. અકૃપિચૃદૃચ્ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કૃપ્ ચૃત્ અને ઋચ્ ભિન્ન જ ઋદુપાન્ત્ય ધાતુને ક્યપ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી કૃપ્ ચૃત્ અને ઋચ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્યપ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'ઋવર્ણં ૫-૧-૧૭' થી ઘ્યણ્ પ્રત્યય. 'લઘોરું ૪-૩-૪' થી ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. 'ઋરલૂલં ૨-૩-૧૬' થી કર્પ્ ના ર્ ને લ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કલ્પ્યમ્ ચર્ત્વ્યમ્ અને અર્ચ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- કલ્પના કરવી જોઈએ. હિસા કરવી જોઈએ. પૂજા કરવી જોઈએ. ॥૪૧॥

કૃ વૃષ્ મૃજ્, શંસ, ગુહ, દુહ અને જપ્ ધાતુને વિકલ્પથી ક્યપ્ પ્રત્યય થાય છે. કૃ વૃષ્ મૃજ્ શંસ ગુહ દુહ અને જપ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્યપ્ પ્રત્યય. કૃ ધાતુના અન્તમાં 'હ્રસ્વસ્ય૦ ૪-૪-૧૧૩' થી ત્ નો આગમ. 'નો વ્યઙ્ગન૦ ૪-૨-૪૫' થી શંસ ના ન્ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે કૃત્યમ્ વૃષ્યમ્ મૃજ્યમ્ શસ્યમ્ ગુહ્યમ્ દુહ્યમ્ અને જપ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્યપ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'ઋવર્ણ૦ ૫-૧-૧૭' થી કૃ વૃષ્.... વગેરે ધાતુને ઘ્યણ્ પ્રત્યય. 'નામિનો૦ ૪-૩-૫૧' થી કૃ ધાતુના ઋ ને વૃદ્ધિ આર આદેશ. 'ઙિતિ ૪-૩-૫૦' થી જપ્ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'લઘોરુ૦ ૪-૩-૪' થી ઉપાન્ત્ય ઋ ને ગુણ આર આદેશ. તેમજ ઉપાન્ત્ય ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ. મર્જ્+ય આ અવસ્થામાં 'મૃજોડસ્ય૦ ૪-૩-૪૨' થી મર્જ્ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'ક્તેડનિટ૦ ૪-૧-૧૧૧' થી મર્જ્ ના જ્ ને ગ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે કાર્યમ્ વર્ષ્યમ્ માર્ગ્યમ્ શંસ્યમ્ ગોહ્યમ્ દોહ્યમ્ અને જાપ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કરવું જોઈએ. વરસવું જોઈએ. સાફ કરવું જોઈએ. કહેવું જોઈએ. છુપાવવું જોઈએ. દોહવું જોઈએ. જપવું જોઈએ. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે જપ્ ધાતુને વિકલ્પપક્ષમાં ક્યપ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'ઋવર્ણ૦ ૫-૧-૧૭' નો બાધ કરીને 'શક્તિ-તકિ૦ ૫-૧-૨૯' થી ય પ્રત્યયની જ યદ્યપિ પ્રાપ્તિ છે; પરન્તુ ક્યપ્ કે ય પ્રત્યયના વિધાનથી જપ્ ધાતુના રૂપમાં કોઈ ફરક પડતો ન હોવાથી જપ્ ધાતુને વૈકલ્પિક ક્યપ્ પ્રત્યયના વિધાનનું કોઈ પ્રયોજન રહેતું નથી. તેથી વિકલ્પે ક્યપ્ પ્રત્યયના વિધાનના કારણે જ જપ્ ધાતુને વિકલ્પપક્ષમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘ્યણ્ પ્રત્યય થાય છે. ૥૧૪૨૥

જિ - વિપૂન્યો હલિ-મુજ્જ-કલ્કે ૫૧૧૪૩॥

હલિ સ્વરૂપ કર્મમાં જિ ધાતુને; મુજ્જ સ્વરૂપ કર્મમાં વિ + પૂ ધાતુને અને કલ્ક સ્વરૂપ કર્મમાં વિ + ની ધાતુને ક્યપ્ પ્રત્યય થાય છે. જિ; વિ+ પૂ અને વિ + ની ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્મમાં આ સૂત્રથી ક્યપ્ પ્રત્યય. ‘હસ્વસ્ય૦ ૪-૪-૧૧૩’ થી જિ ધાતુના અન્તે ત્ નો આગમ ... વગેરે કાર્ય થવાથી જિત્યો હલિ; વિપૂયો મુજ્જ: અને વિનીય: કલ્ક: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- જીતવા યોગ્ય હલિ (વ્યક્તિ-વિશેષ). સાફ કરવા યોગ્ય મુજ્જ નામનું ધાસવિશેષ. દૂર કરવા યોગ્ય ક્રોધ અથવા કલહ. હલિ-મુજ્જ-કલ્ક इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જિ; વિ + પૂ અને વિ + ની ધાતુને અનુક્રમે હલિ મુજ્જ અને કલ્ક સ્વરૂપ જ કર્મમાં ક્યપ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી હલિ મુજ્જ અને કલ્ક સ્વરૂપ કર્મ ન હોય ત્યારે જિ; વિ + પૂ અને વિ + ની ધાતુને આ સૂત્રથી ક્યપ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ ‘ય एच्चातः ५-१-२८’ થી ય પ્રત્યય થાય છે. જેથી ‘નામિનો ૪-૩-૧’ થી ઇ ઇ ને ગુણ એ અને ઊ ને ગુણ ઓ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી જયમ્ વિપવ્યમ્ અને વિનેયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જીતવા યોગ્ય. સાફ કરવા યોગ્ય. દૂર કરવા યોગ્ય. ॥૪૩॥

પદા ૬ સ્વૈરિ-બાહ્યા-પક્ષ્યે ગ્રહ: ૫૧૧૪૪॥

પદ અસ્વૈરિ (પરતન્ત્ર) બાહ્યા અને પક્ષ્ય આ અર્થમાં ગ્રહ ધાતુને ક્યપ્ પ્રત્યય થાય છે. પ્રગૃહ્યતે-વિશેષેણ જ્ઞાયતે આ અર્થમાં પ્ર + ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્યપ્ પ્રત્યય. આવી જ રીતે ગ્રહ ધાતુને; ગ્રામ + ગ્રહ ધાતુને અને ગુણ + ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્યપ્ પ્રત્યય. ‘ગ્રહવ્રસ્વ૦ ૪-૧-૮૪’ થી ગ્રહ ધાતુના ર ને ઋ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે પ્રગૃહ્યં પદમ્; ગૃહ્યા: પરતન્ત્રા:; ગ્રામગૃહ્યા (બાહ્યા) અને ગુણગૃહ્યા: (ગુણ-

પક્ષ્યા:) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પાણિની દ્વારા સંકેતિત પદવિશેષ. પરતન્ત્ર. ગામની બહાર રહેનારી. ગુણના પક્ષમાં રહેનારા. બાહ્યા આ પ્રમાણે સ્ત્રીલિંગનિર્દેશ; તેનાથી ભિન્નલિંગમાં બાહ્યાર્થ વિવક્ષિત હોય તો ગ્રહ ધાતુને ક્યપ્ પ્રત્યયનો નિષેધ કરે છે. ॥૪૪॥

भृगो 5 संज्ञायाम् ५।१।४५॥

भृग् (भृ) धातुने संज्ञानो विषय न होय तो क्यप् प्रत्यय थाय છે. प्रियते आ अर्थમાં भृ धातुने आ सूत्रથી क्यप् प्रत्यय. भृ धातुना अन्ते 'ह्रस्वस्य० ४-४-११३' थी त् नो आगम... वगेरे कार्य थवाथी भृत्यः पोष्यः आवो प्रयोग थाय છે. अर्थ - નોકર. असंज्ञायामिति किम्? = આ सूत्रથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય તો જ ભૃ ધાતુને ક્યપ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સંજ્ઞાના વિષયમાં ભૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્યપ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'ऋवर्ण० ५-१-१७' थी घ्यण् प्रत्यय. 'नामिनो० ४-३-५१' थी क्र ने वृद्धि आर् आदेश वगेरे कार्य थवाथी भार्या पत्नी आवो प्रयोग थाय છે. અર્થ - પત્ની. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે 'भृगो नाम्नि ५-३-९८' थी संज्ञाना विषयમાં भृ धातुને ભાવમાં ક્યપ્ પ્રત્યય વિહિત હોવાથી આ સૂત્રથી સંજ્ઞાના વિષયમાં કર્મમાં ક્યપ્ પ્રત્યયનો ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિષેધ છે. ॥૪૫॥

समो वा ५।१।४६॥

सम् उपसर्गपूर्वक भृ धातुने विकल्पથી ક્યપ્ પ્રત્યય થાય છે. सम् + भृ धातुने आ सूत्रથી क्यप् प्रत्यय. 'ह्रस्वस्य० ४-४-११३' थी भृ धातुना अन्ते त् नो आगम वगेरे कार्य थवाथी सम्भृत्यः आवो प्रयोग थाय છે. विकल्पપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્યપ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે सम् + भृ धातુને 'ऋवर्ण० ५-१-१७' थी घ्यण् प्रत्यय. 'नामिनो० ४-३-

‘૫૧’ થી ક્રને વૃદ્ધિ આર આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી સમ્ભાર્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સારી રીતે પોષણ કરવા યોગ્ય. ॥૪૬॥

તે કૃત્યાઃ ૫૧૧૪૭॥

ઘ્યળ્ તવ્ય અનીય ય અને ક્યપ્ - આ પાંચ પ્રત્યયો કૃત્ય છે. તેથી તે પ્રત્યયો સકર્મક ધાતુને કર્મમાં અને અકર્મક ધાતુને ભાવમાં ‘તત્ સાપ્તાં ૩-૩-૨૧’ ની સહાયથી થાય છે. ॥૪૭॥

ળક - તૃચૌ ૫૧૧૪૮॥

કર્તામાં ધાતુને ળક (અક) અને તૃચ્ (તૃ) પ્રત્યય થાય છે. પચ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ળક અને તૃચ્ પ્રત્યય. પચ્ + અક આ અવસ્થામાં ‘ઞિતિ ૪-૩-૫૦’ થી પચ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ ... વગેરે કાર્ય થવાથી પાચકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. પચ્ + તૃ આ અવસ્થામાં ‘વજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬’ થી પચ્ ના ચ્ ને ક્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી પક્તા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રાંધનાર. ॥૪૮॥

અચ્ ૫૧૧૪૯॥

કર્તામાં ધાતુને અચ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. કૃ અને હૃ ધાતુને આ સૂત્રથી કર્તામાં અચ્ પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૧’ થી ક્ર ને ગુણ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી કરઃ અને હરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કરનાર. હરનાર. ॥૪૯॥

लिहादिभ्यः ५।१।५०॥

लिह् वगेरे (लिहादि गणपाठमांसा) धातुने कर्त्तामां अच् प्रत्यय थाय છે. लिह્ વગેરે ધાતુને 'નામ્યુપાન્ત્યં ૫-૧-૫૪' થી ક પ્રત્યય... વગેરેની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી બાધ થાય છે. લિહ્ અને શિષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી કર્તામાં અच् પ્રત્યય. 'લઘોરૂપાં ૪-૩-૪' થી ઉપાન્ત્ય ઇ ને ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી લેહઃ અને શેષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ચાટનાર. બચેલો - બાકી. ॥૫૦॥

ब्रुवः ५।१।५१॥

અચ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો બ્રૂ ધાતુનાં ડ ને ઉવ્ આદેશ થાય છે. બ્રાહ્મણ + બ્રૂ ધાતુને આ સૂત્રથી 'અચ્ પ્રત્યય તેમજ ડ ને ઉવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી બ્રાહ્મણબ્રુવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. બ્રાહ્મણમાત્માનેં બ્રૂતે આ અર્થમાં 'કર્મણો ડ ણ્ ૫-૧-૭૨' થી અણ્ ની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો બાધ કરીને આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અચ્ પ્રત્યયનું વિધાન છે. બ્રૂ ધાતુને 'અસ્તિ-બ્રુવોં ૪-૪-૧' થી વચ્ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી. તેમજ બ્રૂ ના ડ ને ગુણ ઓ ની પ્રાપ્તિ હતી. તેથી આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ડ ને ઉવ્ આદેશનું નિષાતન કરાયું છે. અર્થ - પોતાને બ્રાહ્મણ માનનાર. ॥૫૧॥

नन्दादिभ्यो ऽ नः ५।१।५२॥

નન્દન રમણ ... વગેરે નામગણમાંના નામોમાં ધાતુને અન પ્રત્યય (કર્તામાં) થાય છે. નન્દ (નદુ આ ઉદિત્ ધાતુને 'ઉદિતઃ ૦ ૪-૪-૯૮' થી ડ્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ.) ધાતુને 'પ્રયોક્ત્ ૦ ૩-૪-૨૦' થી ણિગ્ પ્રત્યય. નન્દિ ધાતુને આ સૂત્રથી અન પ્રત્યય. 'જેરનિટિ ૪-૩-૮૩' થી ણિગ્ નો લોપ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી નન્દનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વાસિ (વસ્ +

ણિગ્...) ધાતુને આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વાસનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. (વાશનઃ આવો પાઠ બૃહદ્વૃત્તિમાં છે.) સહ ધાતુને; સમ્ + ક્રન્દ્ ધાતુને; સર્વ + દમ્ ધાતુને અને નર્દ્ ધાતુને (આ બધા અણ્યન્ત ધાતુઓ છે.) આ સૂત્રથી અન પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સહનઃ સંક્રન્દનઃ સર્વદમનઃ અને નર્દનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - આનંદ આપનાર. વસાવનાર. સહન કરનાર. વ્યક્તિવિશેષ. સર્વનું દમન કરનાર. અવાજ કરનાર. ॥૫૨॥

ગ્રહાદિભ્યો ણિન્ ૫૧૧૫૩॥

ગ્રહ વગેરે (ગ્રહાદિ ગણપાઠમાંના) ધાતુઓને (કર્તામાં) ણિન્ (ઇન્) પ્રત્યય થાય છે. ગ્રહ અને સ્થા ધાતુને આ સૂત્રથી ણિન્ પ્રત્યય. 'ઙિણિ ૪-૩-૫૦' થી ગ્રહ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'આત૦ ૪-૩-૫૩' થી સ્થા ના આ ને એ આદેશ ... વગેરે કાર્ય થવાથી ગ્રાહી અને સ્થાયી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - ગ્રહણ કરનાર. રહેનાર. ॥૫૩॥

નામ્યુપાન્ત્ય-પ્રી-કૃ-ગૃ-જ્ઞઃ કઃ ૫૧૧૫૪॥

નામીસ્વર ઉપાન્ત્ય છે જેમાં એવા નામ્યુપાન્ત્ય ધાતુને તેમ જ પ્રી કૃ ગૃ અને જ્ઞા ધાતુને (કર્તામાં) ક (અ) પ્રત્યય થાય છે. વિ + ક્ષિપ્; પ્રી; કૃ; ગૃ; અને જ્ઞા ધાતુને આ સૂત્રથી ક (અ) પ્રત્યય. 'સંયોગાત્ ૨-૧-૫૨' થી પ્રી ના ઈ ને. ઇય્ આદેશ. કૃ અને ગૃ ના કૃ ને 'કૃતાં ૦ ૪-૪-૧૧૬' થી ઇર્ આદેશ. જ્ઞા ના ઝા નો 'ઙ્ઙેત્ ૦ ૪-૩-૯૪' થી લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી વિશિષ્ઠઃ પ્રિયઃ કિરઃ ગિરઃ અને જ્ઞઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ફેંકનાર. પ્રેમ કરનાર. વિખેરનાર. ગળનાર. જાણનાર. ॥૫૪॥

ઘર અર્થમાં ગ્રહ ધાતુને ક (અ) પ્રત્યય થાય છે. ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય. 'ગ્રહવ્રત્ત્વં ૪-૧-૮૪' થી ગ્રહ ના ર ને ક આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી ગૃહમ્ અને ગૃહાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ઘર. ઘરો. ગૃહ નામનો પુલ્લિંગમાં બહુવચનાન્ત જ પ્રયોગ થાય છે. નપુંસકલિંગમાં તો ત્રણેય વચનોમાં પ્રયોગ થાય છે. ॥૫૫॥

ઉપસર્ગાદાતો ડો ૬ શ્ય: ૫૧૧૫૬॥

શ્યૈ ધાતુને છોડીને અન્ય- ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા આકારાન્ત ધાતુને ડ (અ) પ્રત્યય થાય છે. આ + હવે ધાતુના એ ને 'આત્સન્ધ્યં ૪-૨-૧' થી આ આદેશ. આ સૂત્રથી આ + હવાં ધાતુને ડ પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્યં ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આહ્વઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બોલાવનાર. ઉપસર્ગાદિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉપસર્ગથી જ પરમાં રહેલા શ્યૈ ભિન્ન આકારાન્ત ધાતુને ડ પ્રત્યય થાય છે. તેથી અનુપસર્ગિક દા ધાતુને આ સૂત્રથી ડ પ્રત્યય ન થવાથી 'તન્-વ્યધીં ૫-૧-૬૪' થી ણ (અ) પ્રત્યય. 'આતં ૪-૩-૫૩' થી દા ના આ ને એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- આપનાર. અશ્યં ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉપસર્ગપૂર્વક પણ શ્યૈ ધાતુને ડ પ્રત્યય થતો નથી. તેથી અવ + શ્યૈ ધાતુના એ ને ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી દાયઃ ની જેમ અવશ્યાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અભિમાન કરનાર. ॥૫૬॥

વ્યાગ્રા ૬ ૬ ગ્રે પ્રાણિ-નસોઃ ૫૧૧૫૭૥

પ્રાણી અર્થમાં વ્યાગ્ર નામનું અને નાસિકા અર્થમાં આગ્ર નામનું; ગ્રા ધાતુને ડ પ્રત્યય કરીને નિપાતન કરાય છે. વિ + આ + ગ્રા અને આ + ગ્રા ધાતુને આ સૂત્રથી ડ પ્રત્યય. 'હિત્યન્ત્યં ૨-૧-૧૧૪' થી ગ્રા ના આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વ્યાગ્રઃ અને આગ્રા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પ્રાણી. નાક. ૧૫૭૥

ગ્રા-ધ્મા-પા-દ્ધે-દૃશઃ શઃ ૫૧૧૫૮૥

ગ્રા ધ્મા પા (૨) દ્ધે અને દૃશ્ ધાતુને (કર્તામાં) શ પ્રત્યય થાય છે. ગ્રા ઉદ્ + ધ્મા પા ઉદ્ + ધે અને ઉદ્ + દૃશ્ ધાતુને આ સૂત્રથી શ પ્રત્યય. 'કર્તૃર્યં ૩-૪-૭૧' થી શ ની પૂર્વે શવ્ (અ) પ્રત્યય. 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી શવ્ પ્રત્યયનો લોપ. 'શ્રૌતિકૃવું ૪-૨-૧૦૮' થી ગ્રા ને જિગ્રઃ; ધ્મા ને ધમઃ; પા ને પિબ અને દૃશ્ ને પશ્ય આદેશ. તેના અન્ત્ય અ નો 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી જિગ્રઃ ઉદ્ધમઃ પિબઃ ઉદ્ધયઃ અને ઉત્પશ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સુંઘનાર. ફૂંકનાર. પીનાર. પીનાર. ઉંચે જોનાર. ઉદ્ધવી... ઈત્યાદિ સ્થળે સ્ત્રીલિંગમાં 'અણજેં ૨-૪-૨૦' થી ડી પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ થાય- એ માટે સૂત્રમાં દ્ધે - આ પ્રમાણે સાનુબન્ધનો નિર્દેશ છે... ઈત્યાદિ અન્યત્રાનુસન્ધીય છે. ૧૫૮૥

સાહિ-સાતિ-વેદ્યુદેજિ-ધારિ-પારિ-ચેતેરનુપસર્ગાત્ ૫૧૧૫૯૥

અનુપસર્ગક સાહિ સાતિ વેદિ ઉદ્ + એજિ ધારિ પારિ અને ચેતિ - આ ણિ પ્રત્યયાન્ત ધાતુને શ પ્રત્યય થાય છે. સાહિ (સહ + ણિગ્); સાતિ (સાત્ + ણિગ્); વેદિ (વિદ્ + ણિગ્); ઉદ્ + એજિ (ઉદ્ + એજ્ +

ણિગ્); ધારિ (ધૃ + ણિગ્); પારિ (પૃ + ણિગ્) અને ચેતિ (ચિત્ + ણિગ્) ધાતુને આ સૂત્રથી શ (અ) પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'કર્ત્તર્યં ૩-૪-૭૧' થી શવ્ (અ) પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૧' થી સાહિ સાતિ ... વગેરે ધાતુના અન્ત્યે ઇ ને ગુણ એ આદેશ. 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી શવ્ ના અ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સાહયઃ, સાતયઃ, વેદયઃ, ઉદેજયઃ, ધારયઃ, પારયઃ અને ચેતયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ક્ષમા કરાવનાર. સુખી કરનાર. જણાવનાર. કમ્પાવનાર. ધારણ કરાવનાર. પોષણ કરાવનાર. ચેતના આપનાર. અનુપસર્ગાદિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનુપસર્ગક જ સાહિ સાતિ વગેરે ધાતુને (કર્ત્ત્રિમાં) શ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પ્ર + સાહિ ધાતુને આ સૂત્રથી શ પ્રત્યય ન થવાથી 'ળક - તૃચૌ ૫-૧-૪૮' થી તૃચ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાઘશિં ૪-૪-૩૨' થી ઇટ્ (ઇ). ઉપર જણાવ્યા મુજબ સાહિ ધાતુના ઇ ને ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રસાહયિતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સહન કરાવનાર. ॥૫૧॥

લિમ્પ-વિન્દઃ ૫૧૧૬૦૧

અનુપસર્ગક લિપ્ અને વિદ્ ધાતુને શ પ્રત્યય થાય છે. લિમ્પતિ અને વિન્દતિ આ અર્થમાં લિપ્ અને વિદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી શ પ્રત્યય. 'તુવાદેઃ શઃ ૩-૪-૮૧' થી શ ની પૂર્વે શ (અ) પ્રત્યય. 'મુચાદિં ૪-૪-૯૯' થી લિપ્ અને વિદ્ ધાતુના ઇ ની પરમાં ન્ નો આગમ. 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી શ વિકરણના અ નો લોપ ... વગેરે કાર્ય થવાથી લિમ્પઃ અને વિન્દઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- લિપ્ત કરનાર. મેળવનાર. ॥૬૦॥

નિ-ગવાદે નામ્મિ ૫૧૧૬૧૧

નિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા લિપ્ ધાતુને તેમ જ ગો વગેરે

(ગવાદિ ગણપાઠના) નામથી પરમાં રહેલા વિદ્ ધાતુને સંજ્ઞાના વિષયમાં શ (અ) પ્રત્યય થાય છે. નિ + લિપ્ અને ગો + વિદ્ તેમ જ કુ + વિદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી શ પ્રત્યયાદિ કાર્ય (જુઓ સૂ. નં. ૫-૧-૬૦) થવાથી નિલિપ્તા દેવાઃ; ગોવિન્દઃ અને કુવિન્દઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- દેવો. કૃષ્ણ. મૂર્ખ. નામ્નીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિ ઉપસર્ગથી અને ગો વગેરે નામથી પરમાં રહેલા અનુક્રમે લિપ્ અને વિદ્ ધાતુને સંજ્ઞાના જ વિષયમાં શ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય ત્યારે આ સૂત્રથી નિ+લિપ્ ધાતુને શ પ્રત્યય ન થવાથી 'નામ્યુપાન્ત્યં ૫-૧-૫૪' થી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિલિપ્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- લિપ્ત કરનાર. ॥૬૧॥

વા જ્વલાદિ - દુ-ની-ભૂ- ગ્રહાડ્ઽ સ્તો ણઃ ૫૧|૬૨॥

અનુપસર્ગક જ્વલ્ વગેરે (૯૬૦ થી ૯૮૦) ધાતુને તેમ જ દુ ની ભૂ ગ્રહ અને આ + સુ ધાતુને (કર્તામાં) ણ (અ) પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. જ્વલ્ અને ચલ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણ પ્રત્યય. 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી જ્વાલઃ અને ચાલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ણ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે જ્વલ્ અને ચલ્ ધાતુને 'અચ્ ૫-૧-૪૯' થી અચ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી જ્વલઃ અને ચલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બળનાર. ચાલનાર. દુ ની અને ભૂ ધાતુને આ સૂત્રથી ણ પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૫૧' થી ઉ ઈ અને ઊ ને વૃદ્ધિ ઔ એ અને ઔ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી દાવઃ નાયઃ અને ભાવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ણ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ઉપર જણાવ્યા મુજબ દુ ની અને ભૂ ધાતુને અચ્ પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૫૧' થી ઉ ઈ અને ઊ ને ગુણ ઔ એ અને ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દવઃ નયઃ અને ભવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- જનાર અથવા વન. લઈ જનાર.

થનાર. ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી ન પ્રત્યય. 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી ઉપાન્ત્ય
 અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ગ્રાહો મકરાદિઃ આવો પ્રયોગ
 થાય છે. અર્થ- મગર વગેરે જલચરો. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ન
 પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ઉપર જણાવ્યા મુજબ અચ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી
 ગ્રહઃ સૂર્યાદિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સૂર્ય વગેરે ગ્રહો. આ સૂત્ર
 વ્યવસ્થિતવિભાષા સ્વરૂપ હોવાથી જે અર્થમાં ન પ્રત્યય વિહિત છે, તે જ
 અર્થમાં વિકલ્પપક્ષમાં અચ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે- એવો નિયમ નથી- એ
 યાદ રાખવું. આ + સુ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી ન
 પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી આસ્રવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં
 ન પ્રત્યય આ સૂત્રથી ન થાય ત્યારે ઉપર જણાવ્યા મુજબ અચ્ પ્રત્યય
 વગેરે કાર્ય થવાથી આસ્રવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અધિક
 ઝરનાર. અનુપસર્ગાદિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ
 અનુપસર્ગક જ જ્વલ્ વગેરે ધાતુને તેમ જ દુ ની ભૂ ગ્રહ અને આ + સુ
 ધાતુને વિકલ્પથી ન પ્રત્યય થાય છે. તેથી પ્ર+ જ્વલ્ ધાતુને આ સૂત્રથી
 ન પ્રત્યય ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અચ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય
 થવાથી પ્રજ્વલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બળનાર. ॥૬૨॥

અવહ-સા-સંજ્ઞોઃ ૫૧૧૬૩॥

અવ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા હ અને સો ધાતુને તેમ જ સમ્
 ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા સુ ધાતુને (ક્ત્તામાં) ન (અ) પ્રત્યય થાય છે.
 અવ + હ ધાતુને આ સૂત્રથી ન પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૫૧' થી ક્ર ને
 વૃદ્ધિ આર આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અવહારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ- વહન કરનાર. અવ + સો ધાતુના ઓ ને 'આત્ સન્ધ્ય ૪-૨-૧'
 થી આ આદેશ. આ સૂત્રથી ન પ્રત્યય. 'આત ૪-૩-૫૩' થી સા ના આ
 ને એ આદેશ.... વગેરે કાર્ય થવાથી અવસાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ - જ્ઞાન કરનાર. સમ્ + સુ ધાતુને આ સૂત્રથી ન પ્રત્યય. સુ ના ઉ

ને ઉપર જણાવ્યા મુજબ વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સંભાવ:
આવો પ્રયોગ થાય-છે. અર્થ - ૫૩નાર. ॥૬૩॥

તન્-વ્યધીન્-શ્વસાત: ૫૧|૬૪॥

તન્ વ્યધ્ ઇન્ (ઇ) શ્વસ્ ધાતુને તેમ જ આકારાન્ત ધાતુને ણ (અ) પ્રત્યય થાય છે. તન્ વ્યધ્ પ્રતિ + ઇ અને શ્વસ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણ પ્રત્યય. 'ઙિતિ ૪-૩-૫૦' થી તન્ વ્યધ્ અને શ્વસ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ઇ ને 'નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧' થી વૃદ્ધિ એ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી: તાન: વ્યાધ: પ્રત્યાય: અને શ્વાસ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અવ + શ્યૈ ધાતુના અન્ત્ય એ ને 'આત્ સન્ધ્ય ૦ ૪-૨-૧' થી આ આદેશ. અવ + શ્યા આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ણ પ્રત્યય. 'આત ૦ ૪-૩-૫૩' થી આ ને એ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી અવશ્યાય: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ: - વિસ્તાર કરનાર. શિકારી. વિશ્વાસ કરનાર. શ્વાસ લેનાર. મદ કરનાર. ॥૬૪॥

નૃત્-ખન્-રજ્ઞ: શિલ્પિન્યંકટ્ ૫૧|૬૫॥

નૃત્ ખન્ અને રજ્ઞ ધાતુને શિલ્પી સ્વરૂપ કર્તામાં અકટ્ (અક) પ્રત્યય થાય છે કર્મની કુશલતાને શિલ્પ કહેવાય છે; અને તદ્વાનુને શિલ્પી કહેવાય છે. નૃત્ ખન્ અને રજ્ઞ ધાતુને આ સૂત્રથી અકટ્ પ્રત્યય. 'અકટ્ ૦ ૪-૨-૫૦' થી રજ્ઞ ના ન્ નો લોપ. નૃત્ ધાતુના ક્ર ને 'લઘોરુપાં ૦ ૪-૩-૪' થી ગુણ અર્ આદેશ. નર્તક નામને 'અળજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી સ્ત્રીલિંગમાં ડી પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થવાથી નર્તકી; ખનક: અને રજક: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ:- નાચનારી. ખોદનાર. રંગનાર. (તે ત્રણેય પોતપોતાના કામમાં કુશળ) શિલ્પિનીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શિલ્પી સ્વરૂપ જ કર્તામાં નૃત્ ખન્

અને રજ્ઞ ધાતુને અકટ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી શિલ્પી સ્વરૂપ કર્તા ન હોય ત્યારે નૃત્ ધાતુને આ સૂત્રથી અકટ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'ળક-તૃચૌ ૫-૧-૪૮' થી ળક પ્રત્યય. 'લઘોરૂપાં ૪-૩-૪' થી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. નર્તક નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય. 'અસ્યાડયં ૨-૪-૧૧૧' થી ક્ ની પૂર્વેના અ ને ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નર્તિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પૂતળી. ॥૬૫॥

ગાયક: ૫૧૧૬૬॥

ગૈ ધાતુને શિલ્પી સ્વરૂપ કર્તામાં થક પ્રત્યય થાય છે. ગૈ ધાતુના એ ને 'આત્ સન્ધ્યં ૪-૨-૧' થી આ આદેશ. આ સૂત્રથી થક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ગાયક: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગવૈયો. ॥૬૬॥

ટનળ ૫૧૧૬૭॥

ગૈ ધાતુને શિલ્પી સ્વરૂપ કર્તામાં ટનળ (અન) પ્રત્યય થાય છે. ગૈ ધાતુના એ ને 'આત્ સન્ધ્યં ૪-૨-૧' થી આ આદેશ. આ સૂત્રથી ટનળ પ્રત્યય. ગા + અન આ અવસ્થામાં ગા ના આ ને 'આતં ૪-૩-૫૩' થી એ આદેશાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ગાયન નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'અળજેં ૨-૪-૨૦' થી ડી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ગાયની આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગાનારી. ॥૬૭॥

હ: કાલ - વ્રીહ્યો: ૫૧૧૬૮॥

કાલ અથવા વ્રીહિ સ્વરૂપ કર્તામાં હા (૧૧૩૧-૧૧૩૬) ધાતુને ટનળ પ્રત્યય થાય છે. હા ધાતુને આ સૂત્રથી ટનળ પ્રત્યય. હા ધાતુના આ ને 'આતં ૪-૩-૫૩' થી એ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી હાયનો વર્ષમ્

આવો પ્રયોગ થાય છે; તેમ જ હાયના વ્રીહયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- વર્ષ. ધાત્ય. કાલ અથવા વ્રીહિ ભિન્ન કર્તા હોય ત્યારે હા ધાતુને આ સૂત્રથી ટનળ પ્રત્યય ન થવાથી 'ળક-તૃચૌ ૫-૧-૪૮' થી તૃચ્ પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થવાથી હાતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ત્યાગ કરનાર અથવા જનાર. ॥૬૮॥

પ્રુ-સૃ-લ્વોઽકઃ સાઘૌ ૫૧૧૬૧॥

પ્રુ સૃ અને લૂ ધાતુને સાધુત્વ - વિશિષ્ટ કર્તામાં અક પ્રત્યય થાય છે. પ્રુ સૃ અને લૂ ધાતુને આ સૂત્રથી અક પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ડ અને ડ્ઞ ને ગુણ ઓ આદેશ. ક્રને ગુણ અર્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રવકઃ સરકઃ અને લ્વકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સારી રીતે વણનાર. સારી રીતે ચાલનાર. સારી રીતે કાપનાર. સાધાવિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સાધુત્વવિશિષ્ટ જ કર્તામાં પ્રુ સૃ અને લૂ ધાતુને અક પ્રત્યય થાય છે. તેથી સાધુત્વવિશિષ્ટ કર્તા ન હોય ત્યારે પ્રુ ધાતુને આ સૂત્રથી અક પ્રત્યય ન થવાથી 'ળક-તૃચૌ ૫-૧-૪૮' થી ળક પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૫૧' થી ડ ને વૃદ્ધિ ઓ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાવકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ગમે તે રીતે વણનાર. ॥૬૯॥

આશિષ્યકન્ ૫૧૧૭૦॥

આશિષ્ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ધાતુને અકન્ (અક) પ્રત્યય (કર્તામાં) થાય છે. જીવ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અકન્ (અક) પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી જીવકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- જીવે. આશિષીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આશિષ્ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ ધાતુને અકન્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી આશિષ્ અર્થ ગમ્યમાન ન

હોય ત્યારે જીવ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અકન્ પ્રત્યય ન થવાથી; જીવ્ ધાતુને 'ળક-તૃચૌ ૫-૧-૪૮' થી ળક પ્રત્યય. 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી જીવક નામને આપ્ પ્રત્યય. 'અસ્યાડયં ૨-૪-૧૧૧' થી જીવ ના અ ને ઇ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી જીવિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- જીવનારી. ૥૭૦॥

તિક્કૃતૌ નામ્ ૫૧૧૭૧॥

આશિષ્ અર્થના વિષયમાં ધાતુને સંજ્ઞામાં તિક્ પ્રત્યય તેમ જ કૃત્ પ્રત્યય (બધા કૃત્પ્રત્યયો) થાય છે. શમ્યાત્ આ અર્થમાં શમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી તિક્ (તિ) પ્રત્યય. શમ્ ધાતુના અ ને 'અહન્ ૪-૧-૧૦૭' થી દીર્ઘ આ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી શાન્તિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વીરો ભૂયાત્ આ અર્થમાં વીર + ભૂ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વીરભૂઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વર્ધિષીષ્ટ આ અર્થમાં વૃધ્ ધાતુને આ સૂત્રથી આનશ્ (આન) પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'કર્તૃયં ૩-૪-૭૧' થી શવ્ (અ) પ્રત્યય. 'લઘોરુ ૪-૩-૪' થી વૃધ્ ધાતુના ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. 'અતો મ આને ૪-૪-૧૧૪' થી શવ્ ની પૂર્વે મ્ ... વગેરે કાર્ય થવાથી વર્ધમાનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શમાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે - એ ઈચ્છાથી કરાએલ શાન્તિ નામ. વીર થાય- એ ઈચ્છાથી કરાએલ વીરભૂ નામ. વધે - એ ઈચ્છાથી કરાએલ વર્ધમાન નામ. ૥૭૧॥

કર્મણો ડ ણ્ ૫૧૧૭૨॥

કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા ધાતુને (કર્ત્તમાં) અણ (અ) પ્રત્યય થાય છે. કુંભં કરોતિ આ અર્થમાં કુમ્ભ + કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી અણ (અ) પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૫૧' થી કૃ ના ઋ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ.

‘ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી કુમ્ભકારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કુંભાર. ॥૭૨॥

શીલિ-કામિ-ભક્ષ્યાચરીક્ષ-ક્ષમો નઃ ૫૧૧૭૩॥

કર્મવાચક પદથી પરમાં રહેલા શીલ્ કમ્ ભક્ષ્ આઙ્ + ચર્ ઈક્ષ અને ક્ષમ્ ધાતુને ન (અ) પ્રત્યય થાય છે. ધર્મ + શીલ્ (ધર્મ શીલયતિ); ધર્મ + કામિ (ધર્મ કામયતે); વાયુ + ભક્ષ (વાયું ભક્ષયતિ); કલ્યાણ + આ + ચર્ (કલ્યાણમાચરતિ); સુખ + પ્રતિ + ઈક્ષ (સુખં પ્રતીક્ષતે) અને બહુ + ક્ષમ્ (બહું ક્ષમતે) ધાતુને આ સૂત્રથી ન પ્રત્યય. ‘ઞિણિતિ ૪-૩-૫૦’ થી ચર્ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘ળેરનિટિ ૪-૩-૮૩’ થી કામિ ધાતુના ઇ (ણિઙ્) નો લોપ... વગેરે કાર્યથી નિષ્પન્ન ધર્મશીલ.. વગેરે નામને સ્ત્રીલિંગમાં ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ધર્મશીલા, ધર્મકામા, વાયુભક્ષા, કલ્યાણાચારા સુખપ્રતીક્ષા અને બહુક્ષમા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ‘ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષસમાસ થયો છે. બહુક્ષમા અહીં ‘ઞિણિતિ ૪-૩-૫૦’ થી ક્ષમ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને પ્રાપ્ત વૃદ્ધિનો ‘મોડકમિ ૪-૩-૫૫’ થી નિષેધ થયો છે. અર્થ ક્રમશઃ - ધર્મ આચરનારી. ધર્મને ઈચ્છનારી. હવા ખાનારી. શુભ આચરનારી. સુખની પ્રતીક્ષા કરનારી. ઘણાને ક્ષમા કરનારી. ॥૭૩॥

ગાયોડનુપસર્ગાદટ્ક ૫૧૧૭૪॥

કર્મવાચક પદથી પરમાં રહેલા; ઉપસર્ગરહિત ગૈ ધાતુને (કર્તામાં) ટક્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. વક્ર + ગૈ (વક્રં ગાયતિ) ધાતુના ઈ ને ‘આત્ ૨-૧’ થી આ આદેશ. આ સૂત્રથી ટક્ પ્રત્યય. ‘ઇડેત્ ૪-૩-૯૪’ થી ગા ના આ નો લોપ. ‘ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષસમાસ. વક્રગ નામને ‘અળજે ૨-૪-૨૦’ થી ઙી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વક્રગી આવો

પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વાંકું ગાનારી. અનુપસર્ગાદિતિ કિમ્? = કર્મ-
વાચક પદથી પરમાં રહેલા ઉપસર્ગરહિત જ ગૈ ધાતુને ટક્ પ્રત્યય થાય
છે. તેથી खरु + सम् + गै ધાતુને આ સૂત્રથી ટક્ પ્રત્યય ન થવાથી
'કર્મણો ૦ ૫-૧-૭૨' થી અણ પ્રત્યય. खरु + सम् + गा + अ આ
અવસ્થામાં ગા ના આ ને 'આત ૦ ૪-૩-૫૩' થી ऐ આદેશાદિ કાર્ય
થવાથી खरुसंगाया: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- રૂક્ષ ગાનાર. ॥૭૪॥

सुरा-सीधोः पिबः ५।१।७५॥

સુરા અને સીધુ સ્વરૂપ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલ ઉપસર્ગથી
રહિત पा (२) ધાતુને ટક્ (अ) પ્રત્યય થાય છે. सुरा + पा અને સીધુ
+ पा ધાતુને આ સૂત્રથી ટક્ પ્રત્યય. 'इडेत् पु० ४-३-९४' થી पा ના
આ નો લોપ. 'इस्युक्तं कृता ३-१-४९' થી तत्पुरुषसमास. सुराप અને
સીધુપ નામને 'अणजे० २-४-२०' થી स्त्रीलिङ्गमां-डी પ્રત્યય વગેરે કાર્ય
થવાથી सुरापી અને સીધુપી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મદ્ય
પીનારી. મદ્યવિશેષ પીનારી. ॥૭૫॥

आतो डो ऽ ह्वा-वा-मः ५।१।७६॥

હવા વા અને મા ને છોડીને અન્ય કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા
ઉપસર્ગરહિત આકારાન્ત ધાતુને ड (अ) પ્રત્યય થાય છે. गो + दा (गां
ददाति) ધાતુને આ સૂત્રથી ड પ્રત્યય. 'डित्यन्त्य० २-१-११४' થી दा
ધાતુના અન્ત્ય આ નો લોપ. 'इस्युक्तं ३-१-४९' થી तत्पुरुषसमासादि
કાર્ય થવાથી गोदः આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગાય આપનાર.
अह्वावाम इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્મવાચક
નામથી પરમાં રહેલા અનુપસર્ગકિ હવા વા અને મા ધાતુથી भिन्ना ज
આકારાન્ત ધાતુને ड પ્રત્યય થાય છે. તેથી स्वर्ग + हवे; तन्तु + वे અને

ધાન્ય + મા ધાતુને; 'આત્મ ૪-૨-૧' થી હ્વે અને વે ધાતુના એ ને આ આદેશ કર્યા બાદ આ સૂત્રથી ડ પ્રત્યય ન થવાથી 'કર્મણો ડ ણ્ ૫-૧-૭૨' થી અણ્ પ્રત્યય. 'આત્મ ૪-૩-૫૩' થી હ્વા વા અને મા ધાતુના આ ને એ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી સ્વર્ગહવાય; તન્તુવાય; અને ધાન્યમાય; આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - સ્વર્ગને બોલાવનાર. વણકર. અનાજ માપનાર. ॥૭૬॥

સમઃ છ્યઃ ૫૧૧૭૭॥

કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા સમ્ + છ્યા ધાતુને ડ (અ) પ્રત્યય થાય છે. ગો + સમ્ + છ્યા ધાતુને આ સૂત્રથી ડ પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્ય ૦ ૨-૧-૧૧૪' થી છ્યા ના આ નો લોપ. 'ડસ્યુક્ત ૦ ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી ગોસદ્વ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગાયો ગણનાર. ॥૭૭॥

દમ્વાઢઃ ૫૧૧૭૮॥

કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા આઙ્ + દા અને આઙ્ + છ્યા ધાતુને ડ પ્રત્યય થાય છે. દાય + આ + દા અને સ્ત્રી + આ + છ્યા ધાતુને આ સૂત્રથી ડ (અ) પ્રત્યય, 'ડિત્યન્ત્ય ૦ ૨-૧-૧૧૪' થી દા અને છ્યા ધાતુના આ નો લોપ. 'ડસ્યુક્ત કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી દાયાદઃ અને સ્ત્ર્યાઢ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ભાગીદાર. સ્ત્રીને કહેનાર. આ સૂત્રમાં છ્યા ના સાહચર્યથી દા ધાતુ જુહોત્યાદિ (૧૧૩૮) ગૃહીત છે. ॥૭૮॥

કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા પ્ર + જ્ઞા ધાતુને તેમ જ પ્ર + દા ધાતુને (કર્તામાં) ડ પ્રત્યય થાય છે. પથિન્ + પ્ર + જ્ઞા ધાતુને તેમ જ પ્રપા + પ્ર + દા ધાતુને આ સૂત્રથી ડ (અ) પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી જ્ઞા અને દા ધાતુના આ નો લોપ. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસાદિ કાર્ય થવાથી પ્રથિપ્રજ્ઞઃ અને પ્રપાપ્રદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- માર્ગ જાણનાર. પરબ આપનાર. આ દા સ્વરૂપવાળા બધા ધાતુઓ દા ના ગ્રહણથી ઉપાત્ત છે. ॥૭૯॥

આશિષિ હનઃ ૫૧૧૮૦॥

કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા હન્ ધાતુને આશિષ્ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો (કર્તામાં) ડ (અ) પ્રત્યય થાય છે. શત્રુ + હન્ (શત્રું વધ્યાત્) ધાતુને આ સૂત્રથી ડ પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી હન્ ધાતુના અન્ નો લોપ. 'ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસાદિ કાર્ય થવાથી શત્રુહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શત્રુનો વધ કરે. ॥૮૦॥

ક્લેશાદિભ્યોડપાત્ ૫૧૧૮૧॥

ક્લેશાદિ ગણપાઠમાંના ક્લેશ... વગેરે કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા અપ + હન્ ધાતુને ડ (અ) પ્રત્યય થાય છે. ક્લેશ + અપ + હન્ (ક્લેશમપહન્તિ) ધાતુને તેમ જ તમસ્ + અપ + હન્ (તમો ડ પહન્તિ) ધાતુને આ સૂત્રથી ડ પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી હન્ ધાતુના અન્ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી ક્લેશાપહઃ અને તમોપહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ક્લેશ દૂર કરનાર. અંધકારને દૂર કરનાર. ॥૮૧॥

કુમાર - શીર્ષાણિન્ ૫૧૧૮૨૥

કુમાર અને શીર્ષ - આ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા હન્ ધાતુને (કર્તામાં) ણિન્ (ઇન્) પ્રત્યય થાય છે. કુમારં હન્તિ અને શીર્ષં હન્તિ આ અર્થમાં અનુક્રમે કુમાર + હન્ અને શીર્ષ + હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણિન્ (ઇન્) પ્રત્યય. 'ઙિણિ ઘાત્ ૪-૩-૧૦૦' થી હન્ ધાતુને ઘાત્ આદેશ. 'ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસાદિ કાર્ય થવાથી કુમારઘાતી અને શીર્ષઘાતી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- છોકરાને મારનાર. માથું કુટનાર. અહીં સૂત્રમાંના નિર્દેશથી જ શિરસુ નામને શીર્ષ આદેશ થાય છે. અથવા તો અકારાન્ત શીર્ષ નામ છે - એ યાદ રાખવું. ॥૮૨॥

અચિત્તે ટક્ ૫૧૧૮૩॥

કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા હન્ ધાતુને અચિત્તવત્ કર્તામાં ટક્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. વાતં હન્તિ આ અર્થમાં વાત + હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ટક્ પ્રત્યય. 'ગમ-હન૦ ૪-૨-૪૪' થી હન્ ના અ નો લોપ. હન્ ને 'હનો હનો ઘ્નઃ ૨-૧-૧૧૨' થી ઘ્ન આદેશ. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી વાતઘ્નં તૈલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વાયુને શાન્ત કરનારું તેલ. અચિત્ત ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા હન્ ધાતુને અચિત્તવત્ જ કર્તામાં ટક્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પાપઘાતો યતિઃ અહીં ચિત્તવત્ યતિ કર્તા હોવાથી પાપ + હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ટક્ પ્રત્યય ન થવાથી 'કર્મણોઽણ ૫-૧-૭૨' થી અણ્ પ્રત્યય. હન્ ધાતુને 'ઙિણિ ઘાત્ ૪-૩-૧૦૦' થી ઘાત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પાપઘાતો યતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પાપનો નાશ કરનાર સાધુ. ॥૮૩॥

જાયાપતેશ્ચિહનવતિ ૫૧૧૮૪॥

જાયા અને પતિ - આ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા હન્ ધાતુને ચિહ્નવત્ કર્તામાં ટક્ પ્રત્યય થાય છે. શરીરપર રહેલા શુભાશુભસૂચક તલ વગેરેને ચિહ્ન કહેવાય છે. ચિહ્નવત્ કર્તા ચિત્તવત્ હોવાથી પૂર્વસૂત્રથી ટક્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ ન હતી. તેથી આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. જાયા + હન્ તેમ જ પતિ + હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ટક્ (અ) પ્રત્યય. 'ગમહન૦ ૪-૨-૪૪' થી હન્ ધાતુના અ નો લોપ. 'હનો હનો ઘ્ન: ૨-૧-૧૧૨' થી હન્ ને ઘ્ન આદેશ. 'હસ્યુક્ત૦ ૩-૧-૪૯' થી સમાસાદિ કાર્ય થવાથી જાયાઘ્નો બ્રાહ્મણ: અને પતિઘ્ની કન્યા ('અણજે૦ ૨-૪-૨૦' થી ડી પ્રત્યય...) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ: - પત્નીધાતનું ચિહ્ન છે જેને એવો બ્રાહ્મણ. પતિધાતના ચિહ્નવાળી કન્યા. ॥૮૪॥

બ્રહ્માદિભ્ય: ૫૧૧૮૫॥

બ્રહ્માદિ ગણપાઠમાંના બ્રહ્મન્... વગેરે કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલાં હન્ ધાતુને કર્તામાં ટક્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. બ્રહ્મન્ + હન્ અને ગો + હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ટક્ (અ) પ્રત્યય. 'ગમ-હન૦ ૪-૨-૪૪' થી હન્ ના અ નો લોપ. 'હનો હનો૦ ૨-૧-૧૧૨' થી હન્ ને ઘ્ન આદેશ. 'હસ્યુક્ત૦ ૩-૧-૪૯' થી સમાસાદિ કાર્ય થવાથી બ્રહ્મઘ્ન: અને ગોઘ્ન: પાપી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ: - બ્રાહ્મણની હત્યા કરનાર. ગાયની હત્યા કરનાર પાપી. ॥૮૫॥

હસ્તિ-બાહુ-કપાટાચ્છત્તૌ ૫૧૧૮૬॥

શક્તિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો હસ્તિન્ બાહુ અને કપાટ - આ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા હન્ ધાતુને ટક્ (અ) પ્રત્યય થાય છે.

હાં તનં હન્તું શક્તઃ; બાહું હન્તું શક્તઃ અને કપાટં હન્તું શક્તઃ આ અર્થમાં અનુક્રમે હસ્તિન્ + હન્; બાહુ + હન્ અને કપાટ + હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ટક્ પ્રત્યય. ‘ગમહન૦ ૪-૨-૪૪’ થી હન્ ધાતુના અ નો લોપ. હન્ ને ‘હનો૦ ૨-૧-૧૧૨’ થી છ્ આદેશ. ‘ડસ્યુક્તં ૦ ૩-૧-૪૯’ થી સમાસાદિ કાર્ય થવાથી હસ્તિઘ્નઃ; બાહુઘ્નઃ અને કપાટઘ્નઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- હાથીને મારવા માટે સમર્થ. હાથ તોડવા સમર્થ. કમાડ તોડવા સમર્થ. શક્તાવિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શક્તિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ હસ્તિન્; બાહુ અને કપાટ સ્વરૂપ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા હન્ ધાતુને ટક્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી હસ્તિને વિષેણ હન્તિ અહીં સામર્થ્ય અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી હસ્તિન્ + હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ટક્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘કર્મણો ડ ણ્ ૫-૧-૭૨’ થી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૫-૧-૮૩) હસ્તિઘાતો વિષદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વિષ આપીને હાથીને મારનાર. ॥૮૬॥

નગરાદગજે ૫૧૧૮૭૥

નગર સ્વરૂપ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા હન્ ધાતુને ગજ (હાથી) ને છોડીને અન્ય કર્ત્તામાં ટક્ પ્રત્યય થાય છે. નગર + હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ટક્ પ્રત્યય ... વગેરે કાર્ય (જુઓ સૂ. નં. ૫-૧-૮૬) થવાથી નગરઘ્નો વ્યાઘ્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નગરનો નાશ કરનાર વાઘ. અગજ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગજમિન્ જ કર્ત્તામાં કર્મવાચક નગર નામથી પરમાં રહેલા હન્ ધાતુને ટક્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ગજ સ્વરૂપ કર્ત્તામાં નગર + હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ટક્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘કર્મણો ડ ણ્ ૫-૧-૭૨’ થી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય (જુઓ સૂ. નં. ૫-૧-૮૩) થવાથી નગરઘાતો હસ્તી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નગરનો નાશ કરનાર હાથી. ॥૮૭॥

રાજન્ સ્વરૂપ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા હન્ ધાતુને ક્ત્તિમાં ટક્ પ્રત્યય થાય છે અને ત્યારે હન્ ધાતુને ઘ્ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. રાજન્ + હન્ (રાજાનં હન્તિ) ધાતુને આ સૂત્રથી ટક્ (અ) પ્રત્યય. હન્ ને ઘ્ આદેશ. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી સમાસ આદિ કાર્ય થવાથી રાજઘ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રાજાની હત્યા કરનાર. ॥૮૮॥

પાણિઘ-તાડઘૌ શિલ્પિનિ ૫૧૧૮૯૥

શિલ્પિ અર્થમાં ટક્ પ્રત્યયાન્ત પાણિઘ અને તાડઘ નામનું નિપાતન કરાય છે. પાણિ + હન્ (પાણિં હન્તિ) અને તાડ + હન્ (તાડં હન્તિ) ધાતુને આ સૂત્રથી ટક્ (અ) પ્રત્યય; તેમજ હન્ ધાતુને ઘ્ આદેશ. 'ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસાદિ- કાર્ય થવાથી પાણિઘ: અને તાડઘ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - શિલ્પી. શિલ્પી. શિલ્પિનીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શિલ્પી અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ ટક્ પ્રત્યયાન્ત પાણિઘ અને તાડઘ નામનું નિપાતન કરાય છે. તેથી શિલ્પી અર્થ ન હોય ત્યારે પાણિ + હન્ અને તાડ + હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ટક્ પ્રત્યય ન થવાથી 'કર્મણોઽણ્ ૫-૧-૭૨' થી અણ્ (અ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૫-૧-૮૩) પાણિઘાતઃ અને તાડઘાતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- મૃદંગ વગાડનાર. તાલ વગાડનાર. ॥૮૯॥

કુક્ષ્યાત્મોદરાદ્ ભૃગઃ ચિઃ ૫૧૧૯૦૥

કુક્ષિ આત્મન્ અને ઉદર સ્વરૂપ કર્મવાચક પદથી પરમાં રહેલા ભૃ ધાતુને ચિ (ઈ) પ્રત્યય (ક્ત્તિમાં) થાય છે. કુક્ષિ + ભૃ (કુક્ષિમેવ

બિભર્તિ); આત્મન્ + મૃ (આત્માનમેવ બિભર્તિ) અને ઉદર + મૃ (ઉદરમેવ બિભર્તિ) ધાતુને આ સૂત્રથી લિ (ઇ) પ્રત્યય. 'નામિનો ૦ ૪-૩-૧' થી મૃ ના ક્રને ગુણ અર્ આદેશ. 'કસ્યુક્તં ૦ ૩-૧-૪૯' થી સમાસ. 'લિત્યન ૦ ૩-૨-૧૧૧' થી પૂર્વપદના અન્તે મ્ નો આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી કુક્ષિમ્ભરિઃ આત્મમ્ભરિઃ અને ઉદરમ્ભરિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - પેટ ભરનાર. પોતાનું પોષણ કરનાર. પેટ ભરનાર. ॥૧૦॥

અર્હોઽચ્ ૫૧૧૧૧૧॥

કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા અર્હ ધાતુને અચ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. પૂજામર્હતીતિ પૂજાર્હ સાધ્વી અહીં પૂજા + અર્હ ધાતુને આ સૂત્રથી અચ્ પ્રત્યય. 'કસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પૂજાર્હ નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પૂજાર્હ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પૂજા પામનાર સાધ્વી. ॥૧૧॥

ધનુર્દળ્-ત્સરુ-લાઙ્ગલાઙ્કુશર્ષિ-યષ્ટિ-શક્તિ-તોમર-ઘટાદ્ ગ્રહઃ ૫૧૧૧૨૧॥

ધનુષ્ દળ્ ત્સરુ લાઙ્ગલ અઙ્કુશ ઋષ્ટિ યષ્ટિ શક્તિ તોમર અને ઘટ સ્વરૂપ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા ગ્રહ ધાતુને અચ્ પ્રત્યય (ક્ત્તિમાં) થાય છે. ધનુષ્ + ગ્રહ; દળ્+ગ્રહ; ત્સરુ+ગ્રહ; લાઙ્ગલ+ગ્રહ; અઙ્કુશ+ગ્રહ; ઋષ્ટિ+ગ્રહ; યષ્ટિ+ગ્રહ; શક્તિ+ગ્રહ; તોમર+ગ્રહ અને ઘટ+ગ્રહ ધાતુને (તદ્ ગૃહ્ણાતિ અર્થમાં) આ સૂત્રથી અચ્ (અ) પ્રત્યય. 'કસ્યુક્તં ૦ ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસાદિ કાર્ય થવાથી ધનુર્ગ્રહઃ દળ્ગ્રહઃ ત્સરુગ્રહઃ લાઙ્ગલગ્રહઃ અઙ્કુશગ્રહઃ ઋષ્ટિગ્રહઃ યષ્ટિગ્રહઃ શક્તિગ્રહઃ તોમરગ્રહઃ અને ઘટગ્રહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ધનુષ્ ગ્રહણ કરનાર. દણ્ડ ધારણ કરનાર. તલવારની મૂઠ ધારણ કરનાર. હળના અંગવિશેષને ધારણ કરનાર. અંકુશને ધારણ કરનાર. ઋષ્ટિ - અસ્ત્રવિશેષને ધારણ

કરનાર. લાકડીને ધારણ કરનાર. શક્તિ - અસ્ત્રવિશેષને ધારણ કરનાર.
ગદાને ધારણ કરનાર. ઘડાને ધારણ કરનાર. ||૧૨||

સૂત્રાદ્ ધારણે ૫૧૧૧૩||

સૂત્ર સ્વરૂપ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા; ગ્રહણ કરીને ધારણ કરવાર્થક ગ્રહ ધાતુને અચ્ પ્રત્યય ક્ત્તિમાં થાય છે. સૂત્ર ગૃહણાતિ (સૂત્રમુપાદાય ધારયતિ) આ અર્થમાં સૂત્ર+ ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી અચ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સૂત્રગ્રહ: પ્રાજ્ઞ: સૂત્રધારો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વિદ્વાન્ અથવા નાટકનો સૂત્રધાર. ધારણ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગ્રહણ કરીને ધારણ કરવાર્થક જ ગ્રહ ધાતુને; તે જો કર્મવાચક સૂત્ર નામથી પરમાં હોય તો અચ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી માત્ર ગ્રહણાર્થક સૂત્ર+ગ્રહ ધાતુને ક્ત્તિમાં અચ્ પ્રત્યય આ સૂત્રથી ત થવાથી 'કર્મણોડળ ૫-૧-૭૨' થી અણ પ્રત્યય. 'ઙિણિ ૪-૩-૫૦' થી ગ્રહ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સૂત્રગ્રહ: આધો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સૂત્ર ભણનાર. (ભણીને ધારણ નહિ કરનાર.) ||૧૩||

આયુધાદિભ્યો ધૃગો ડ ઢઙાદે: ૫૧૧૧૪||

દળાદિ ગણપાઠમાંના દળડ... વગેરે નામોને છોડીને અન્ય; આયુધ પૃથ્વી .. વગેરેના વાચક એવા કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા ધૃ ધાતુને (ક્ત્તિમાં) અચ્ પ્રત્યય થાય છે. ધનુષ્+ધૃ અને ભૂ+ધૃ ધાતુને આ સૂત્રથી અચ્ (અ) પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ધૃ ધાતુના ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસાદિ કાર્ય થવાથી ધનુર્ધર: અને ભૂધર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ:- ધનુષ્યને ધારણ કરનાર. પૃથ્વીને ધારણ કરનાર. અદળાદેરિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા

મુજબ દણ્ડાદિ ગણપાઠમાંના નામથી ભિન્ન જ આયુધાદિવાચક એવા કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા ધૃ ધાતુને અચ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી દણ્ડ+ધૃ અને કુણ્ડ + ધૃ ધાતુને આ સૂત્રથી અચ્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘કર્મણોડળ ૫-૧-૭૨’ થી અણ્ પ્રત્યય. ‘નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧’ થી ક્ર ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી દણ્ડધારઃ અને કુણ્ડધારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - દણ્ડ ધારણ કરનાર. કુંડને ધારણ કરનાર. ॥૧૪॥

હગો વયોડનુઘમે ૫/૧૧૧૫

કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા હ ધાતુને; પ્રાણીની કાલકૃત અવસ્થા (ઉંમર) સ્વરૂપ વય અર્થ ગમ્યમાન હોય અથવા અનુઘમ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો અચ્ પ્રત્યય થાય છે. અસ્થિ+ હ ધાતુને આ ‘સૂત્રથી અચ્ પ્રત્યય. ‘નામિનો ૦ ૪-૩-૧’ થી હ ના ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. ‘ડસ્યુક્ત ૦ ૩-૧-૪૯’ થી સમાસાદિ કાર્ય થવાથી અસ્થિહરઃ શ્વશિશુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હાડકા લઈ જનાર કુતરાનું બચ્ચું. અહીં બાલ્યાવસ્થા ગમ્યમાન છે. ઉપર ફેંકવું અથવા આક્રાશમાં કોઈ પણ વસ્તુને ધારણ કરવી - તેને ઉઘમ કહેવાય છે. એનાથી ભિન્ન અર્થને અનુઘમ કહેવાય છે. અંશ+હ ધાતુને તેમજ મનસ્ + હ ધાતુને આ સૂત્રથી અચ્ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી અંશહરો દાયાદઃ અને મનોહરા માલા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉઘમ અર્થથી ભિન્ન અર્થ ગમ્યમાન છે. અર્થક્રમશઃ- ભાગીદાર. મનોહર માલા. વયોડનુઘમ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વય અને અનુઘમ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા હ ધાતુને અચ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ઉઘમ અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી ભાર+હ ધાતુને આ સૂત્રથી અચ્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘કર્મણોડળ ૫-૧-૭૨’ થી અણ્ પ્રત્યય. ક્ર ને ‘નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧’ થી

વૃદ્ધિ આર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ભારહાર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ભારને વહન કરનાર. વય અવસ્થા ગમ્યમાન હોય ત્યારે તે તે અવસ્થોચિત ક્રિયા વખતે ઉદમ અર્થ પણ જણાતો હોવાથી વય નું પૃથગ્ ઉપાદાન છે.... ઈત્યાદિ સ્વયં સમજી લેવું. ॥૧૫॥

આક: શીલે ૫૧/૧૬॥

કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા આક ઉપસર્ગપૂર્વક હ ધાતુને; શીલ-સ્વભાવ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો અચ્ પ્રત્યય થાય છે. પુષ્પાણ્યાહરતીત્વેવં શીલ: આ અર્થમાં પુષ્પ + આ+હ ધાતુને આ સૂત્રથી અચ્ (અ) પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી હ ના ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ... વગેરે કાર્ય થવાથી પુષ્પાહર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પુષ્પો લઈ જવાનો.સ્વભાવ છે જેનો તે માળી. શીલ ઇતિ કિમ્?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શીલ - સ્વભાવ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ; કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા આક+હ ધાતુને અચ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી શીલ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી પુષ્પ+આ+હ ધાતુને આ સૂત્રથી અચ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'કર્મણોડળ ૫-૧-૭૨' થી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૫-૧-૯૫) પુષ્પાહાર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પુષ્પ લઈ જનાર. 'લિહાદિભ્ય: ૫-૧-૫૦' થી વિહિત અચ્ પ્રત્યયનો અહીં વિસ્તાર છે... ઈત્યાદિ યાદ રાખવું. ॥૧૬॥

દૃતિ-નાથાત્ પશાભિ: ૫૧/૧૭॥

કર્મવાચક દૃતિ અને નાથ નામથી પરમાં રહેલા હ ધાતુને પશુકર્તામાં ઇ પ્રત્યય થાય છે. દૃતિ+હ અને નાથ+હ ધાતુને આ સૂત્રથી ઇ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી હ ધાતુના ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી સમાસાદિ કાર્ય થવાથી દૃતિહરિ: શ્વા અને નાથહરિ: સિંહ:

આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- કુતરો. સિંહ. ॥૧૭॥

રજઃફલે-મલાદ્ ગ્રહઃ ૫૧૧૧૮॥

કર્મવાચક રજસ્ ફલ અને મલ નામથી પરમાં રહેલા ગ્રહ ધાતુને ઇ પ્રત્યય થાય છે. રજસ્ + ગ્રહ; ફલ+ગ્રહ અને મલ+ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી ઇ પ્રત્યય; તેમજ સૂત્રના નિર્દેશના કારણે ફલ નામના અન્ત્ય અ ને એ આદેશ. 'ડસ્યુક્તં ૦ ૩-૧-૪૯' થી સમાસાદિ કાર્ય થવાથી રજોગ્રહિઃ ફલેગ્રહિઃ અને મલગ્રહિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - કચ્ચુક (બ્લૉઉઝ). વૃક્ષ. કામળી. ॥૧૮॥

દેવ-વાતાદાપઃ ૫૧૧૧૯॥

દેવ અને વાત સ્વરૂપ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા આપ્ ધાતુને ઇ પ્રત્યય (ક્ત્તિમાં) થાય છે. દેવ+આપ્ અને વાત+આપ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઇ પ્રત્યય. 'ડસ્યુક્તં ૦ ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસાદિ કાર્ય થવાથી દેવાપિઃ અને વાતાપિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- દેવાપિ નામનો દૈત્ય. વાતાપિ નામનો દૈત્ય. ॥૧૯॥

શકૃત્ - સ્તમ્બાદ્ વત્સ-ત્રીહૌ કૃગઃ ૫૧૧૨૦॥

કર્મવાચક શકૃત્ નામથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુને વત્સ સ્વરૂપ ક્ત્તિમાં અને કર્મવાચક સ્તમ્બ નામથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુને ત્રીહૌ સ્વરૂપ ક્ત્તિમાં ઇ પ્રત્યય થાય છે. શકૃત્+કૃ અને સ્તમ્બ + કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ઇ પ્રત્યય. 'નામિનો ૦ ૪-૩-૧' થી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શકૃત્કરિ વત્સઃ અને સ્તમ્બકરિત્રીહિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- વાછરડું. અનાજ. ॥૨૦॥

કિમ્-યત્-તદ્-બહોર: ૫૧૧૧૦૧૧

કર્મવાચક કિમ્ યત્ તદ્ અને બહુ નામથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુને અ પ્રત્યય થાય છે. કિમ્+કૃ; યત્+કૃ; તત્ + કૃ અને બહુ + કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય. કૃ ધાતુના ક્રને 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી ગુણ અર્ આદેશ. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસાદિ કાર્ય થવાથી કિંકરા; યત્કરા; તત્કરા અને વહુકરા આવો પ્રયોગ થાય છે. (અહીં કિંકર.. વગેરે નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય થયો છે.) અર્થક્રમશઃ- શું કરનારી. જે કરનારી. તે કરનારી. ઘણું કરનારી. ૧૧૧૦૧૧

સંખ્યા-હ-દિવા-વિભા-નિશા-પ્રભા-ભાસ્વિત્ર-કર્ત્રાધન્તા-નન્ત-કાર-વાહુ-
ધનુ-નાન્દી-લિપિ-લિવિ-બલિ-ભક્તિ-ક્ષેત્ર-જઙ્ઘા-ક્ષપા-ક્ષણદા-
રજનિ-દોષા-દિન-દિવસાદ્: ૫૧૧૧૦૨૧

કર્મવાચક સંખ્યા નામથી તેમજ કર્મવાચક - સંખ્યા વિશેષાર્થક એક - દ્વિ વગેરે નામથી પરમાં રહેલા; તથા કર્મવાચક - અહન્ દિવા વિભા નિશા પ્રભા ભાસ્ ચિત્ર કર્તૃ આદિ અન્ત અનન્ત કાર વાહુ અરુષ્ ધનુષ્ નાન્દી લિપિ લિવિ બલિ ભક્તિ ક્ષેત્ર જઙ્ઘા ક્ષપા ક્ષણદા રજની (રજની પણ) દોષા દિન અને દિવસ નામથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુને ટ (અ) પ્રત્યય થાય છે. સંખ્યા+કૃ; દ્વિ+કૃ; અહન્ + કૃ..... વગેરે ધાતુને આ સૂત્રથી ટ (અ) પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી કૃ ધાતુના ક્રને ગુણ અર્ આદેશ. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી સંખ્યાકર; દ્વિકર; અહસ્કર; (અહીં અહન્ ના ન્ ને 'રો લુપ્ચરિ ૨-૧-૭૫' થી ર્ વગેરે કાર્ય થાય છે.) દિવાકર; વિભાકર; નિશાકર; પ્રભાકર; ભાસ્કર; ચિત્રકર; કર્તૃકર; આદિકર; અન્તકર; અનન્તકર; કારકર; વાહુકર; અરુષ્કર; ધનુષ્કર; નાન્દીકર; લિપિકર; લિવિકર; બલિકર; ભક્તિકર; ક્ષેત્રકર; જઙ્ઘાકર; ક્ષપાકર; ક્ષણદાકર;

રજનિકર: (રજનીકર:) દોષાકર:; દિનકર: અને દિવસકર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: ગણનાર. બે ગણનાર. સૂર્ય. સૂર્ય. ચન્દ્ર. ચન્દ્ર. સૂર્ય. સૂર્ય. ચિત્ર બનાવનાર. કર્તા કરનાર. શરૂઆત કરનાર. નાશ કરનાર. નાશ નહિ કરનાર. કરનો નિર્ણય કરનાર. હાથ કરનાર. મર્મ સ્થાન કરનાર. ધનુષ્ય બનાવનાર. નાટકના અંગવિશેષને કરનાર. અક્ષર કરનાર. અક્ષર કરનાર. પૂજા કરનાર. ભક્તિ કરનાર. ખેતર કરનાર. જંઘા કરનાર. ચન્દ્ર. ચન્દ્ર. ચન્દ્ર. ચન્દ્ર. સૂર્ય. સૂર્ય. ॥૧૦૨॥

હેતુ-તચ્છીલાડનુકૂલેઽશ્વ-શ્લોક - કલહ-ગાથા-વૈર-

-ચાટુ-સૂત્ર-મન્ત્ર-પદાત્ ૫૧૧૧૦૩॥

શબ્દ શ્લોક કલહ ગાથા વૈર ચાટુ સૂત્ર મન્ત્ર અને પદ નામને છોડીને અન્ય કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુને; હેતુ, તત્ત્વભાવવાનું અને અનુકૂલ (પોતાના સેવ્ય-સ્વામીની ઈચ્છાનુસાર ચાલનાર.) સ્વરૂપ કર્તામાં ટ પ્રત્યય થાય છે. યશસ્+કૃ; શ્રાદ્ધ+કૃ અને પ્રેષણ +કૃ ધાતુને અનુક્રમે હેતુ; તત્ત્વભાવવાનું અને અનુકૂલ સ્વરૂપ કર્તામાં આ સૂત્રથી ટ (અ) પ્રત્યય. 'નામિનો ૦ ૪-૩-૧' થી કૃ ના ક્ર.ને ગુણ અર્ આદેશ. 'હસ્યુક્તં ૦ ૩-૧-૪૯' થી સમાસ. યશસ્કર નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી ડી (ઈ) પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થવાથી યશસ્કરી વિદ્યા; શ્રાદ્ધકર: અને પ્રેષણકર: (પ્રેષણાકર: બૃહદ્વૃત્તિમાં) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- યશને કરનારી વિદ્યા. (અહીં વિદ્યા સ્વરૂપ કર્તા યશનું કારણ છે.) શ્રાદ્ધ કરવાના સ્વભાવવાળો. સ્વામીની ઈચ્છા મુજબ મોકલનાર.

શબ્દાદિનિષેધ: કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શબ્દ શ્લોક ... વગેરે નામને છોડીને જ અન્ય કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુને; હેતુ, તત્ત્વભાવવાનું અને અનુકૂલ કર્તામાં ટ (અ) પ્રત્યય થાય છે. તેથી શબ્દ + કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ટ પ્રત્યય ન થવાથી 'કર્મણોઽણ ૫-૧-૭૨' થી અણ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી (જૂઓ સૂ. નં. ૫-૧-૭૨)

શબ્દકાર: ... વગેરે પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અવાજ કરવાના
સ્વભાવવાળો.॥૧૦૩॥

ભૂતૌ કર્મણ: ૫૧૧૧૦૪॥

ભૂતિ (વેતન - પગાર - કામનું મૂલ્ય) અર્થ ગમ્યમાન હોય તો;
કર્મવાચક કર્મન્ નામથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુને (કર્તામાં) ટ (અ)
પ્રત્યય થાય છે. કર્મન્ +કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ટ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-
૩-૧' થી કૃ ના ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન
કર્મકર નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'અણજેં ૨-૪-૨૦' થી ડી પ્રત્યયાદિ કાર્ય
થવાથી કર્મકરી દાસી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- નોકરી કરનારી
દાસી.॥૧૦૪॥

ક્ષેમ - પ્રિય-મદ્ર-ભદ્રાત્-ઘાડળ્ ૫૧૧૧૦૫॥

કર્મવાચક ક્ષેમ પ્રિય મદ્ર અને ભદ્ર નામથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુને
(કર્તામાં) ય (અ) અને અળ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. ક્ષેમ+કૃ; પ્રિય+કૃ;
મદ્ર+કૃ અને ભદ્ર+કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧'
થી કૃ ના ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. 'હસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી સમાસ.
'ચિત્તનં ૩-૨-૧૧૧' થી ક્ષેમ વગેરે પૂર્વપદના અન્તે મ્ નો આગમ ...
વગેરે કાર્ય થવાથી ક્ષેમઙ્કર: પ્રિયઙ્કર: મદ્રઙ્કર: અને ભદ્રઙ્કર:
આવો પ્રયોગ થાય છે. ક્ષેમ+કૃ... વગેરે ધાતુને આ સૂત્રથી અળ્ પ્રત્યય
થવાથી 'નામિનોં ૪-૩-૫૧' થી ક્ર ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ... વગેરે કાર્ય
થવાથી ક્ષેમકાર: પ્રિયકાર: મદ્રકાર: અને ભદ્રકાર: આવો પ્રયોગ થાય
છે. અર્થક્રમશ:- કલ્યાણ કરનાર. પ્રિય કરનાર. પ્રિય કરનાર. કલ્યાણ
કરનાર. અહીં સૂત્રમાં ઘાડળ્ ના સ્થાને યો વા આ પ્રમાણે પાઠ કરવાથી
વિકલ્પપક્ષમાં 'કર્મણોડળ્ ૫-૧-૭૨' થી અળ્ પ્રત્યય સિદ્ધ હોવા છતાં

हेतु तत्त्वभाववान् અને अनुકૂલ ક્ત્તિમાં 'हेतु-तच्छील० ५-१-१०३' થી વિહિત ટ પ્રત્યયનો બાંધ કરવા માટે; આ સૂત્રમાં અણ્ નું ઉપાદાન છે. જેથી આ સૂત્રના વિષયમાં હેત્વાદિ ક્ત્તિમાં ટ પ્રત્યય વિકલ્પપક્ષમાં નહિ થાય. 'योगક્ષેમકરી લોકસ્ય' અહીં યોગક્ષેમ + કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી જ અથવા અણ્ પ્રત્યય થતો નથી. કારણ કે "उपपदविधिषु न तदन्तविधिः".. અર્થાદ્ કોઈ પણ પૂર્વપદથી પરમાં રહેલા તે તે ધાતુને જે પ્રત્યયનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે, તે પ્રત્યય તે ધાતુને તે પૂર્વપદથી જ પરમાં હોય ત્યારે થાય છે. પરન્તુ તે પૂર્વપદ જેના અન્તમાં હોય (અથવા આદિમાં હોય) - એવા પદથી પરમાં રહેલા તે ધાતુને તે પ્રત્યય થતો નથી. - આ અર્થને જણાવનારા ન્યાયના સામર્થ્યથી યોગક્ષેમ+કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી જ અથવા અણ્ પ્રત્યય થતો નથી; તેથી 'हेतुतच्छील० ५-१-१०३' થી ટ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી યોગક્ષેમકરી આવો પ્રયોગ થાય છે... ઇત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી બરાબર સમજી લેવું.... ॥૧૦૫॥

मेघर्त्ति-भयाऽभयात् खः ५।१।१०६॥

કર્મવાચક મેઘ ક્રતિ ભય અને અભય નામથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુને જ પ્રત્યય થાય છે. મેઘ+કૃ ક્રતિ + કૃ ભય+કૃ અને અભય+કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી જ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૫-૧-૧૦૫) અનુક્રમે મેઘઙ્કરઃ; ક્રતિઙ્કરઃ; ભયઙ્કરઃ અને અભયઙ્કરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- મેઘને ઉત્પન્ન કરનાર. મેળવનાર. ભય કરનાર. અભય કરનાર. ॥૧૦૬॥

प्रिय - वशाद् वदः ५।१।१०७॥

કર્મવાચક પ્રિય અને વશ નામથી પરમાં રહેલા વદ્ ધાતુને (ક્ત્તિમાં) જ પ્રત્યય થાય છે. પ્રિય+વદ્ ધાતુને અને વશ+વદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી

ખ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય (જુઓ સૂ. નં. ૫-૧-૧૦૫) થવાથી પ્રિયંવદઃ અને વશંવદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પ્રિય બોલનાર. આધીન થઈને બોલનાર. ॥૧૦૭॥

દ્વિષન્તપ-પરન્તપૌ ૫૧૧૧૦૮॥

કર્મવાચક દ્વિષત્ અને પર નામથી પરમાં રહેલા ણિ પ્રત્યયાન્તં તપ્ (તાપિ) ધાતુને ય પ્રત્યય તેમજ તાપિ ધાતુના આ ને હ્રસ્વ અ આદેશ તથા દ્વિષત્ ના ત્ ને મ્ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. દ્વિષત્ + તાપિ અને પર+તાપિ ધાતુને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય; તાપિ ધાતુના આ ને હ્રસ્વ અ આદેશ અને દ્વિષત્ ના ત્ ને મ્ આદેશ. ‘ળેરનિટિ ૪-૩-૮૩’ થી ણિ પ્રત્યયનો લોપ. ‘ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષસમાસ. ‘હિત્યનવ્યયા ૦ ૩-૨-૧૧૧’ થી પર નામના અન્તે મ્ નો આગમ..... વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિષન્તપઃ અને પરન્તપઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - શત્રુને પીડા પમાડનાર. બીજાને પીડા પમાડનાર. ॥૧૦૮॥

પરિમાણાર્થ-મિત-નખાત્ પચઃ ૫૧૧૧૦૯॥

કર્મવાચક - પરિમાણાર્થક. પ્રસ્થ વગેરે નામથી પરમાં રહેલા તેમજ મિત અને નખ નામથી પરમાં રહેલા પચ્ ધાતુને ય (અ) પ્રત્યય થાય છે. પ્રસ્થ+પચ્ મિત +પચ્ અને નખ + પચ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૫-૧-૧૦૫) પ્રસ્થમ્પચઃ મિતમ્પચઃ અને નખમ્પચઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પ્રસ્થ પ્રમાણ રાંધે છે. થોડું રાંધે છે. નખ જેટલું રાંધે છે. ॥૧૦૯॥

કૂલઽઅ - કરીષાત્ કષઃ ૫૧૧૧૧૦૧

કર્મવાચક કૂલ અઅ અને કરીષ નામથી પરમાં રહેલા કષ્ ધાતુને (કર્તામાં) ख પ્રત્યય થાય છે. કૂલ+કષ્; અઅ+કષ્ અને કરીષ+કષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ख (अ) પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૫-૧-૧૦૫) નિષ્પન્ન કૂલઙ્કષ અઅઙ્કષ અને કરીષઙ્કષ નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ (आ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કૂલઙ્કષા અઅઙ્કષા અને કરીષઙ્કષા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- નદી. આંધી. ભમરી (ગોલાકારે વાતો વાયુ). ૧૧૧૧૦૧

સર્વાત્ સહૈચ ૫૧૧૧૧૧૧

કર્મવાચક સર્વ નામથી પરમાં રહેલા સહ્ અને કષ્ ધાતુને (કર્તામાં) ख (अ) પ્રત્યય થાય છે. સર્વ+સહ્ (સર્વ સહતે) અને સર્વ+ કષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ख પ્રત્યય વગેરે કાર્ય (જુઓ સૂ.નં. ૫-૧-૧૦૫) થવાથી સર્વસહઃ અને સર્વઙ્કષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- બધું સહન કરનાર - મુનિ. બધાને કષ્ટ આપનાર - દુર્જન. ૧૧૧૧૧૧

ભૃ-વૃ-જિ-તૃ-તપ-દમેૈચ નામિ ૫૧૧૧૧૨૧

કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા ભૃ; વૃ; જિ; તૃ; તપ્ દમ્ અને સહ્ ધાતુને (કર્તામાં) સંજ્ઞાના વિષયમાં ख પ્રત્યય થાય છે. વિશ્વ+ભૃ; પતિ+વૃ; શત્રુ+જિ; રથ+તૃ; શત્રુ+તપ્; બલિ+દમ્ (બલિં દામ્યતિ દમયતિ વા) અને શત્રુ + સહ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ख (अ) પ્રત્યય. 'નામિનો ૦ ૪-૩-૧' થી ધાતુના અન્ત્ય સ્વર ઋ ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ અને ઇ ને ગુણ એ આદેશ. 'ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ. 'લિત્યનવ્ય ૦ ૩-૨-૧૧૧' થી વિશ્વ પતિ વગેરે પૂર્વપદના અન્તે મ્ નો આગમ, વગેરે

કાર્ય થવાથી અનુક્રમે વિશ્વંભરા ભૂઃ; પતિવરા કન્યા; શત્રુઙ્ગયોડદ્રિઃ; રથન્તરં સામ; શત્રુન્તપો રાજા; બલિન્દમઃ કૃષ્ણઃ અને શત્રુસહો રાજા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પૃથ્વી. કુમારિકા. શત્રુઙ્ગય પર્વત. સામવેદ. રાજા. કૃષ્ણ. રાજા. નામ્નીતિ કિમ્? = ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી સંજ્ઞાના વિષયમાં જ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા મૃ વૃ જિ વગેરે ધાતુને જ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય ત્યારે કુટુમ્બ+મૃ ધાતુને આ સૂત્રથી જ પ્રત્યય ન થવાથી 'કર્મણોડઞ્' ૫-૧-૭૨' થી અણ પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૫૧' થી મૃ ના ક્રને વૃદ્ધિ આર આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કુટુમ્બભારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કુટુંબનું પોષણ કરનાર. ॥૧૧૨॥

ધારેર્ધર્ચ. ૫૧૧૧૧૩॥

કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા ધારિ (ઘૃ+ણિ) ધાતુને સંજ્ઞાના વિષયમાં જ (અ) પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે ધારિ ધાતુને ઘર આદેશ થાય છે. વસુ+ધારિ ધાતુને આ સૂત્રથી જ પ્રત્યય; તેમજ ધારિ ધાતુને ઘર આદેશ. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ. 'ચિત્વનં ૩-૨-૧૧૧' થી વસુ નામના અન્તે મ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી વસુન્ધરા ભૂઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પૃથ્વી. ॥૧૧૩॥

પુરન્દર-ભગન્દરૌ ૫૧૧૧૧૪॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં જ પ્રત્યયાન્ત પુરન્દર અને ભગન્દર નામનું નિપાતન કરાય છે. પુર + દારિ (ઘૃ+ણિ) અને ભગ+દારિ ધાતુને આ સૂત્રથી જ (અ) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી નિપાતનના કારણે દારિ ધાતુના આ ને હ્રસ્વ અ આદેશ. 'જેરનિટિ ૪-૩-૮૩' થી ણિગ્ નો લોપ. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી સમાસ. આ સૂત્રથી પુર ના અન્તે અમ્ નો આગમ. 'ચિત્વનં ૩-૨-

૧૧૧' થી ભગ નામના અન્તે મ્ નો આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી પુરન્દર: શક્ર: અને ભગન્દ્રો વ્યાધિ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- ઈન્દ્ર. ભગંદર રોગ. ॥૧૧૪॥

વાચંયમો વ્રતે ૫૧૧૧૧૫૧

વ્રત અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કર્મવાચક વાચ્ નામથી પરમાં રહેલા યમ્ ધાતુને ય વ્રત્યય થાય છે. અને ત્યારે વાચ્ નામના અન્તે અમ્ નો આગમ થાય છે. વાચ્+યમ્ (વાચં યચ્છતિ નિયમયતિ વા) ધાતુને આ સૂત્રથી ય (અ) પ્રત્યય. વાચ્ ના અન્તે અમ્ નો આગમ. 'કસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી સમાસાદિ કાર્ય થવાથી વાચંયમો વ્રતી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સાધુ. ॥૧૧૫॥

મન્યાણિન્ ૫૧૧૧૧૬૧

કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા મન્ (૧૨૬૩) ધાતુને ણિન્ (ઇન્) પ્રત્યય થાય છે. પણ્ડિતં મન્યતે બન્ધુમ્ આ' અર્થમાં પણ્ડિત+મન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણિન્ પ્રત્યય. 'ઞિણિ ૪-૩-૫૦' થી ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'કસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી સમાસ આદિ કાર્ય થવાથી પણ્ડિતમાની બન્ધો: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બન્ધુને પણ્ડિત માનનાર. ॥૧૧૬॥

કર્તુ: યશ્ ૫૧૧૧૧૭૧

કર્તૃસ્વરૂપ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા મન્ (૧૨૬૩) ધાતુને યશ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. આત્માનં પણ્ડિતં મન્યતે આ અર્થમાં પણ્ડિત+મન્ ધાતુને આ સૂત્રથી યશ્ પ્રત્યય. 'દિવાદે: શ્ય: ૩-૪-૭૨' થી મન્ ધાતુની

પરમાં ય પ્રત્યય. ‘લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩’ થી ય ના અ નો લોપ. ‘ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષસમાસ. ‘હિત્યનં ૩-૨-૧૧૧’ થી પણ્ડિત નામના અન્તે મ્ નો આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી પણ્ડિતમ્ન્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પોતાને પણ્ડિત માને છે. અહીં કર્તા પોતે જ કર્મ છે- એ સ્પષ્ટ છે. કર્તુરિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્તા સ્વરૂપ જ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા મન્ ધાતુને કર્તામાં લેઈ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ચૈત્રં પટું મન્યતે આ અર્થમાં પટુ+મન્ ધાતુને આ સૂત્રથી લેઈ પ્રત્યય ન થવાથી ‘મન્યાણિન્ ૫-૧-૧૧૬’ થી ણિન્ પ્રત્યાદિ કાર્ય થવાથી પટુમાની ચૈત્રસ્ય (જુઓ સૂ.નં. ૫-૧-૧૧૬) આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ચૈત્ર સ્વરૂપ કર્મ પોતે કર્તા નથી. પરન્તુ તદ્ભિન્ન મૈત્રાદિ કર્તા છે. અર્થ- ચૈત્રને હોશિયાર માનનાર (મૈત્રાદિ). પણ્ડિતમ્ન્યઃ અહીં અસરૂપોત્સર્ગવિધિને આશ્રયીને પણ્ડિતમાની આવો પણ પ્રયોગ થાય છે. ॥૧૧૭॥

एजे: ५।१।११८॥

કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા એજિ ધાતુને લેઈ (અ) પ્રત્યય થાય છે. અરિ+એજિ (અરિમેજયતિ) ધાતુને આ સૂત્રથી લેઈ પ્રત્યય. ‘કર્ત્તવ્યનં ૩-૪-૭૧’ થી લેઈ પ્રત્યયની પૂર્વે શવ્ (અ) પ્રત્યય. ‘નામિનો ૪-૩-૧’ થી ઇ ને ગુણ એ આદેશ. ‘લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩’ થી અ વિકરણનો લોપ. ‘ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષસમાસ. ‘હિત્યનં ૩-૨-૧૧૧’ થી અરિ નામના અન્તે મ્ નો આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી ‘અરિમેજયઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શત્રુને કંપાવનાર. ॥૧૧૮॥

शुनी-स्तन-मुञ्ज-कूलऽऽस्य-पुष्पाद्द्रव्यैः ५।१।११९॥

કર્મવાચક શુની સ્તન મુજ્જ કૂલ આસ્ય અને પુષ્પ નામથી પરમાં

नाडी-घटी-खरी-मुष्टि-नासिका-वाताद् ध्मश्च ५।१।१२०॥

६३

પીનાર. ગંધેડાને અવાજ કરનાર. ગંધેડાને પીનાર. મુઠીને વગાડનાર. મુઠીને પીનાર. નાસિકાને વગાડનાર. નાસિકાને પીનાર. વાતને વગાડનાર. વાતને પીનાર. ॥૧૨૦॥

પાણિકરાત્ ૫૧૧૧૨૧॥

કર્મવાચક પાણિ અને કર નામથી પરમાં રહેલા ધ્મા ધાતુને ઘ્મ પ્રત્યય થાય છે. પાણિ+ધ્મા અને કર+ધ્મા ધાતુને આ સૂત્રથી ઘ્મ (અ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી (જીઓ સૂ. નં. ૫-૧-૧૨૦) પાણિન્ધમઃ અને કરન્ધમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- (બંન્નેનો) - હાથ વગાડનાર. ॥૧૨૧॥

કૂલાદુદ્વજોદ્વહઃ ૫૧૧૧૨૨॥

કર્મવાચક કૂલ નામથી પરમાં રહેલા ઉદ્+રુજ્ ધાતુને અને ઉદ્+વહ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘ્મ પ્રત્યય થાય છે. કૂલ+ઉદ્+રુજ્ ધાતુને તેમજ કૂલ+ઉદ્+વહ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘ્મ પ્રત્યય. 'તુદાદેઃ શઃ ૩-૪-૮૧' થી રુજ્ ધાતુની પરમાં શ (અ) પ્રત્યય; 'કર્ત્ત્વ્યં ૩-૪-૭૧' થી વહ ધાતુની પરમાં શ્વ પ્રત્યય. 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી વિકરણ પ્રત્યય શ અને શ્વ ના અ નો લોપ. 'હસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ. 'ચિત્વનવ્યં ૩-૨-૧૧૧' થી કૂલ નામના અન્તે મ્ નો આગમ ... વગેરે કાર્ય થવાથી કૂલમુદ્વજઃ અને કૂલમુદ્વહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- તીરને તોડનાર (હાથી વગેરે). તીરને વહન કરનાર (નદી વગેરે). ॥૧૨૨॥

વહાઽભ્રાલ્લિહઃ ૫૧૧૧૨૩॥

કર્મવાચક વહ અને અભ્ર નામથી પરમાં રહેલા લિહ ધાતુને ઘ્મ

પ્રત્યય થાય છે. વહ+લિહ્ અને અમ્ર+લિહ્ ધાતુને આ સૂત્રથી લક્ષ પ્રત્યય. ‘ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષસમાસ. ‘લિત્યનં ૩-૨-૧૧૧’ થી વહ અને અમ્ર નામના અન્તે મ્ નો આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી વહંલિહઃ અને અમ્રંલિહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- બળદ. પ્રાસાદ. ॥૧૨૩॥

બહુવિધ્વરુસ્તિલાત્ તુદઃ ૫/૧/૧૨૪॥

કર્મવાચક વહુ વિધુ અરુપ્ અને તિલ નામથી પરમાં રહેલા તુદ્ ધાતુને (કર્તામાં) લક્ષ (અ) પ્રત્યય થાય છે. વહુ+તુદ્; વિધુ+તુદ્; અરુપ્+તુદ્ અને તિલ+તુદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી લક્ષ પ્રત્યય. લક્ષ પ્રત્યયની પૂર્વે ‘તુવાદેઃ શઃ ૩-૪-૮૧’ થી શ પ્રત્યય. ‘લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩’ થી શ ના અ નો લોપ. ‘ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષસમાસ. ‘સંયોગં ૨-૧-૮૮’ થી અરુપ્ ના પ્ નો લોપ. ‘લિત્યનં ૩-૨-૧૧૧’ થી તુદ્ ની પૂર્વે મ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી બહુન્તુદઃ વિધુન્તુદઃ અરુન્તુદઃ અને તિલન્તુદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- યુગ. રાહુ. પીડા કરનાર. કાગડો. ॥૧૨૪॥

લલાટ - વાત - શર્દ્ધાત્ તપાઽજ-હાકઃ ૫/૧/૧૨૫॥

કર્મવાચક લલાટ નામથી પરમાં રહેલા તપ્ ધાતુને કર્મવાચક વાત નામથી પરમાં રહેલા અજ્ ધાતુને તેમજ કર્મવાચક શર્દ્ધ નામથી પરમાં રહેલા હા (૧૧૩૧) ધાતુને લક્ષ પ્રત્યય (કર્તામાં) થાય છે. લલાટ+તપ્ ; વાત+અજ્ અને શર્દ્ધ+હા ધાતુને આ સૂત્રથી લક્ષ પ્રત્યય. તપ્ અને અજ્ ધાતુની પરમાં ‘કર્તૃયં ૩-૪-૭૧’ થી શવ્ પ્રત્યય. ‘લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩’ થી શવ્ ના અ નો લોપ. ‘ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષ- સમાસ. ‘લિત્યનવ્યયાં ૩-૨-૧૧૧’ થી પૂર્વપદના અન્તે મ્ નો આગમ. હા + લક્ષ આ અવસ્થામાં ‘હવઃ શિતિ ૪-૧-૧૨’ થી હા ને

દ્વિત્વ. 'હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯' થી અભ્યાસમાં આ ને -હ્રસ્વ અ આદેશ.
 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦' થી અભ્યાસમાં હ ને જ્ આદેશ. જહા ના આ નો
 'શનશ્વાતઃ ૪-૨-૯૬' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી લલાટન્તપઃ; વાતમજઃ
 અને શર્દ્ધજ્જહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સૂર્ય. હરણ.
 અ૩૬. ૥૧૨૫॥

અસૂર્યોગ્રાદ્ દૃશઃ ૫૧૧૧૨૬॥

કર્મવાચક અસૂર્ય અને ઉગ્ર નામથી પરમાં રહેલા દૃશ્ ધાતુને (કૃત્તમાં)
 લશ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. અસૂર્ય + દૃશ્ અને ઉગ્ર + દૃશ્ ધાતુને આ
 સૂત્રથી લશ્ પ્રત્યય. 'કર્ત્તર્યં ૩-૪-૭૧' થી દૃશ્ ધાતુની પરમાં શવ્
 પ્રત્યય. 'શ્રૌતિકૃવું ૪-૨-૧૦૮' થી દૃશ્ ધાતુને પશ્ય આદેશ. 'લુગસ્યાં
 ૨-૧-૧૧૩' થી પશ્ય ના અન્ત્ય અ નો તેમ જ શવ્ નો લોપ. 'હ્રસ્વ્યુક્તં
 ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ. 'ચિત્ત્યનં ૩-૨-૧૧૧' થી પૂર્વપદ અસૂર્ય
 અને ઉગ્ર નામના અન્તે મ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી અસૂર્યમ્પશ્યઃ
 અને ઉગ્રમ્પશ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સૂર્યને પણ નહિ
 જોનાર. ઉગ્ર જોનાર. ૥૧૨૬॥

ઇરમ્મદઃ ૫૧૧૧૨૭॥

ઇરા નામથી પરમાં રહેલા મદ્ ધાતુને લશ્ પ્રત્યય (કૃત્તમાં) થાય છે.
 ઇરયા માઘતિ આ અર્થમાં ઇરા + મદ્ ધાતુને લશ્ પ્રત્યય. નિપાતનના
 કારણે મદ્ ધાતુની પરમાં 'દિવાદેઃ શ્યઃ ૩-૪-૭૨' થી પ્રાપ્ત શ્ય નો
 નિષેધ. 'ચિત્ત્યનવ્યયાં ૩-૨-૧૧૧' થી ઇરા નામની અન્તમાં મ્ નો
 આગમ અને ઇરા ના આ ને -હ્રસ્વ અ આદેશ તથા સમાસાદિ કાર્ય
 થવાથી ઇરમ્મદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મદિરાથી મત્ત
 થનાર. ૥૧૨૭॥

નગ્ન-પલિત-પ્રિયા 5 અન્ધ-સ્થૂલ - સુભગા 55 દ્વયતદન્તાચ્ચયથે

5 ચ્વેર્ભુવઃ ધિષ્ણુ-સુકજૌ ૫૧૧૧૨૮૥

ચ્વિ પ્રત્યયાર્થક; પણ ચ્વિ પ્રત્યયાન્ત ન હોય એવા - નગ્ન પલિત પ્રિય અન્ધ સ્થૂલ સુભગ આદ્ય અને નગ્ન... વગેરે નામો જેના અન્તમાં છે એવા નામથી પરમાં રહેલા મૂળ ધાતુને (કર્તામાં) ધિષ્ણુ અને સુકજ પ્રત્યય થાય છે. અનગ્નો નગ્નો ભવતિ; અપલિતઃ પલિતો ભવતિ ઇત્યાદિ અર્થમાં નગ્ન+મૂળ; પલિત+મૂળ; પ્રિય+મૂળ; અન્ધ+મૂળ; સ્થૂલ+મૂળ; સુભગ+મૂળ; આદ્ય+મૂળ અને તદન્ત નું ઉદાહરણ:- સુનગ્ન+મૂળ (અસુનગ્નઃ સુનગ્નો ભવતિ) ધાતુને આ સૂત્રથી ધિષ્ણુ (ઇષ્ણુ) પ્રત્યય. 'કસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી સમાસ. 'નામિનો ૪-૩-૧' થી મૂળ ના ઋ ને ગુણ ઓ આદેશ. 'ધિષ્ણુવ્યયા ૩-૨-૧૧૧' થી મૂળ ધાતુની પૂર્વે મ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી નગ્નમ્ભવિષ્ણુઃ; પલિતમ્ભવિષ્ણુઃ; પ્રિયમ્ભવિષ્ણુઃ; અન્ધમ્ભવિષ્ણુઃ સ્થૂલમ્ભવિષ્ણુઃ સુભગમ્ભવિષ્ણુઃ આદ્યમ્ભવિષ્ણુઃ અને સુનગ્નમ્ભવિષ્ણુઃ- આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નગ્ન+મૂળ વગેરે ધાતુને સુકજ (ઉક) પ્રત્યય થાય ત્યારે 'નામિનો ૪-૩-૫૧' થી મૂળ ધાતુના ઋ ને વૃદ્ધિ ઓ આદેશાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી અનુક્રમે નગ્નમ્ભાવુકઃ; પલિતમ્ભાવુકઃ; પ્રિયમ્ભાવુકઃ; અન્ધમ્ભાવુકઃ સ્થૂલમ્ભાવુકઃ; સુભગમ્ભાવુકઃ; આદ્યમ્ભાવુકઃ અને સુનગ્નમ્ભાવુકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- અનગ્ન નગ્ન થનાર. ધોળા વાળ વિનાનો ધોળાવાળવાળો થનાર. અપ્રિય પ્રિય થનાર. અન્ધ અન્ધ થનાર. અસ્થૂલ સ્થૂલ થનાર. અસુંદર સુંદર થનાર. ગરીબ ધની થનાર. અસુનગ્ન સુનગ્ન થનાર.

અચ્વેરિતિ કિમ્? =આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચ્વિ પ્રત્યયાર્થક પણ ચ્વિ પ્રત્યયાન્ત ન હોય એવા જ નગ્ન પલિત પ્રિય અન્ધ સ્થૂલ સુભગ આદ્ય અને નગ્ન વગેરે નામ જેના અન્તમાં છે એવા નામથી પરમાં રહેલા મૂળ ધાતુને ધિષ્ણુ અને સુકજ પ્રત્યય થાય છે. તેથી આદ્યીભવિતા

અહીં ચિ પ્રત્યયાન્ત આદ્ય નામથી પરમાં રહેલા મૂ ધાતુને આ સૂત્રથી
 ટિપ્પણ અને લુકજ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'ળક-તૃચૌ૫-૧-૪૮' થી તૃચ્ (તૃ)
 પ્રત્યય થાય છે. આદ્ય નામને 'કૃભ્વસ્તિ૦ ૭-૨-૧૨૬' થી ચિ (૦)
 પ્રત્યય. 'ઈશ્વા૦ ૪-૩-૧૧૧' થી આદ્ય નામના અ ને ઈ આદેશ.
 'ગતિવ્ય૦ ૩-૧-૪૨' થી તત્પુરુષસમાસ. 'સ્તાઘશિતો૦ ૪-૪-૩૨' થી
 તૃચ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ ... વગેરે કાર્ય થવાથી આદ્યીભવિતા આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ગરીબ શ્રીમન્ત થનાર. ૥૧૨૮॥

કૃગઃ લનટ્ કરણે ૫૧૧૧૨૧॥

ચિ પ્રત્યયાર્થક, પછા ચિ પ્રત્યયાન્તથી ભિન્ન - એવા નગ્ન પલિત
 પ્રિય અન્ધ સ્થૂલ સુભગ આદ્ય અને નગ્ન..., વગેરે જેના અન્તે છે તે
 નામથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુને લનટ્ (અન) પ્રત્યય કરણમાં થાય છે.
 અનગ્નો નગ્નઃ ક્રિયતે અનેન, અપલિતઃ પલિતઃ ક્રિયતે અનેન ... વગેરે
 અર્થમાં નગ્ન+કૃ; પલિત+ કૃ; પ્રિય+કૃ; અન્ધ+કૃ; સ્થૂલ+કૃ; સુભગ+કૃ;
 આદ્ય+કૃ અને સુનગ્ન (તદન્તનું ઉદાહરણ) + કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી
 લનટ્ પ્રત્યય. 'નામિનો૦ ૪-૩-૧' થી કૃ ધાતુના ક્ર ને ગુણ અર્
 આદેશ. 'ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી સમાસ. 'લિત્યન૦ ૩-૨-૧૧૧' થી
 કૃ ની પૂર્વે મ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી નગ્નક્રણં દ્યૂતમ્;
 પલિતક્રણમ્; પ્રિયક્રણમ્; અન્ધક્રણમ્; સ્થૂલક્રણમ્; સુભગક્રણમ્;
 આદ્યક્રણમ્ અને સુનગ્નક્રણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ-
 અનગ્નને જેનાવડે નગ્ન કરાય છે, તે જીગાર વગેરે. ધોળાવાળ વિનાનો
 ધોળાવાળ વાળો જેના વડે કરાય છે - તે તેલ વગેરે. અપ્રિય જેના વડે
 પ્રિય કરાય છે- તે શીલ વગેરે. અન્ધ જેના વડે અન્ધ કરાય છે, તે
 શોક વગેરે. અસ્થૂલ જેના વડે સ્થૂલ કરાય છે, તે દહીં વગેરે. જેના વડે
 અસુભગ સુભગ કરાય છે- તે રૂપ વગેરે. ગરીબ જેના વડે શ્રીમન્ત
 થાય છે - તે ધન વગેરે. અસુનગ્નને સુનગ્ન કરનાર જીગાર વગેરે.

च्यर्थ इति किम्? = आ सूत्रથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ च्चि પ્રત્યયાન્ત નામને છોડીને च्चિ પ્રત્યયાર્થક જ નગ્ન પલિત પ્રિય અન્ધ સ્થૂલ સુભગ આદ્ય અને નગ્નાદ્યન્ત નામથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુને કરણ - અર્થમાં खनट् પ્રત્યય થાય છે. તેથી નગ્નં કરોતિ ઘૂતેન આ વાક્યમાં च्चિ પ્રત્યયાર્થ વિવક્ષિત ન હોવાથી નગ્ન+કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી खनट् પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ- જીગારથી નગ્ન બનાવે છે. ॥૧૨૯॥

भावे चाऽऽशिताद् भुवः खः ५।१।१३०॥

आशित નામથી પરમાં રહેલા भू ધાતુને ભાવમાં અને કરણમાં ख (अ) પ્રત્યય થાય છે. આશિતેન भूयते ત્વયા આ અર્થમાં આશિત+भू ધાતુને (ભાવમાં) આ સૂત્રથી ख પ્રત્યય. 'नामिनो० ४-३-१' થી भू ધાતુના ऊ ने गुण ओ आदेश. 'डस्युक्तं० ३-१-४९' થી तत्पुरुषसमास. 'खित्यनव्य० ३-२-१११' થી भू ની પૂર્વે म् નો આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી આશિતમ્ભવસ્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. આવીજ રીતે આશિતો भवति અનેન આ અર્થમાં આશિત+भू ધાતુને (કરણમાં) ख પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી આશિતમ્ભવ ઓદનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- તમારું તૃપ્ત થવું. ભાતથી તૃપ્તિ થાય છે. અશ્ ધાતુને कर्त्ताમાં क्त પ્રત્યય અને સૂત્રના નિર્દેશના કારણે અશ્ ધાતુના अ ने दीर्घ આ થવાથી આશિત આવો શબ્દ બને છે. ॥૧૩૦॥

नाम्नो गमः खङ्-डौ च विहायसस्तु विहः ५।१।१३१॥

નામનાત્રથી પરમાં રહેલા गम् ધાતુને खङ् (अ); ड (अ) અને ख (अ) પ્રત્યય થાય છે અને ત્યારે विहायस् નામને विह આદેશ થાય છે. તુરો गच्छति આ અર્થમાં तुर+गम् ધાતુને આ સૂત્રથી खङ् ड અને ख પ્રત્યય. खङ् અને ड પ્રત્યયની પૂર્વેના गम् ધાતુના अन्त्य अम् નો

‘ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪’ થી લોપ. ‘ડસ્યુક્તં૦ ૩-૧-૪૯’ થી સમાસ. ય્વઃ અને ય્વ પ્રત્યયની પૂર્વેના ગમ્ ધાતુની પૂર્વે મ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી તુરઙ્ગઃ તુરગઃ અને તુરઙ્ગમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ઘોડો. વિહાયસા ગચ્છતિ આ અર્થમાં વિહાયસ્+ગમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ય્વઃ ડ અને ય્વ પ્રત્યય તેમજ વિહાયસ્ નામને વિહ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વિહઙ્ગઃ વિહગઃ અને વિહઙ્ગમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પક્ષી. આવીજ રીતે સુતેન સુતં વા ગચ્છતિ આ અર્થમાં સુત+ગમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ય્વ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી સુતઙ્ગમો મુનિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તે નામના મુનિ. અહીં ય્વઃ રાખવું જોઈએ કે - આ સૂત્રથી વિહિત ય્વઃ ડ અને ય્વ પ્રત્યય દરેક ધાતુને થાય છે- એવું નહીં. પ્રયોગાનુસાર જ તે તે ધાતુને તે તે પ્રત્યયો વિહિત છે. ઈત્યાદિ બૃહદ્વૃત્તિથી જાણી લેવું જોઈએ. ॥૧૩૧॥

સુગદુર્ગમાધારે ૫૧૧૧૩૨॥

સુ અને દુર્ થી પરમાં રહેલા ગમ્ ધાતુને આધાર અર્થમાં ડ પ્રત્યય થાય છે. સુ+ગમ્ (સુઘેન ગમ્યતેઽસ્મિન્) અને દુર્+ગમ્ (દુઃઘેન ગમ્યતેઽસ્મિન્) ધાતુને આ સૂત્રથી ડ (ઞ) પ્રત્યય. ‘ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪’ થી ગમ્ ધાતુના અન્ત્ય અમ્ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી સુગઃ અને દુર્ગઃ પન્થાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સારી રીતે જવાય એવો માર્ગ. દુઃખે જવાય એવો માર્ગ. સુગઃ અને દુર્ગઃ અહીં ‘ગતિક્વચ્ચ૦ ૩-૧-૪૨’ થી સમાસ વિહિત છે. ॥૧૩૨॥

નિર્ગો દેશે ૫૧૧૧૩૩॥

નિસ્ શબ્દથી પરમાં રહેલા ગમ્ ધાતુને દેશ-સ્વરૂપ આધાર અર્થમાં ડ પ્રત્યય થાય છે. નિર્ગમ્યતેઽસ્મિન્ દેશે આ અર્થમાં નિસ્+ગમ્ ધાતુને આ

સૂત્રથી ડ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિર્ગો દેશ: (સૂ.નં. ૫-૧-૧૩૨ જુઓ)
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- નીકળવાની જગ્યા. ॥૧૩૩॥

શમો નામ્ય: ૫૧૧૧૩૪॥

શમ્ નામથી પરમાં રહેલા ધાતુને સંજ્ઞામાં અ પ્રત્યય થાય છે.
સુખાર્થક શમ્ અવ્યય છે. શમ્ ભવતિ આ અર્થમાં શમ્+ભૂ ધાતુને આ
સૂત્રથી સંજ્ઞામાં અ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી ભૂ ના ડ ને ગુણ ઓ
આદેશ. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી સમાસાદિ કાર્ય થવાથી શમ્ભવ: આવો
પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- શ્રી સમ્ભવનાથ ભગવાન. નામ્નીતિ કિમ્? = આ
સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંજ્ઞામાં જ શમ્ + કૃ ધાતુને અ પ્રત્યય
થાય છે. તેથી સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય ત્યારે શં કરોતિ આ અર્થમાં શમ્
+ કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય ન થવાથી 'હેતુતચ્છીલં ૫-૧-૧૦૩'
થી સ્ત્રીલિંગમાં ટ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી શઙ્કરી દીક્ષા આવો
પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કલ્યાણનું કારણ દીક્ષા છે. ॥૧૩૪॥

પાર્શ્વાદિભ્ય: શીઙ: ૫૧૧૧૩૫॥

પાર્શ્વાદિ ગણપાઠમાંના પાર્શ્વ વગેરે નામથી પરમાં રહેલા શી ધાતુને
(કર્તામાં) અ પ્રત્યય થાય છે. પાર્શ્વાદિભ્યાં શેતે આ અર્થમાં પાર્શ્વ+શી
ધાતુને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી શી ધાતુના ઈ ને
/ ગુણ આદેશ. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી
પાર્શ્વશય: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પડખે સૂનાર. ॥૧૩૫॥

કર્દ્ધ્વાદિભ્ય: કર્તુ: ૫૧૧૧૩૬॥

કર્તૃવાચક કર્દ્ધ્વાદિ ગણપાઠમાંના કર્દ્ધ્વ વગેરે નામથી પરમાં રહેલા

શી ધાતુને અ પ્રત્યય થાય છે. ઋદ્ધ્વઃ શેતે આ અર્થમાં ઋદ્ધ્વ+શી ધાતુને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી શી ધાતુના ઈ ને ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઋદ્ધ્વશયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવીજ રીતે ઋત્તાનઃ શેતે આ અર્થમાં ઋત્તાન+શી ધાતુને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઋત્તાનશયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ઊભો સૂનાર. ધાવણું બાળક. ॥૧૩૬॥

આધારાત્ ૫૧૧૧૩૭॥

આધારવાચક નામથી પરમાં રહેલા શી ધાતુને ક્ત્તિમાં અ પ્રત્યય થાય છે. જે શેતે આ અર્થમાં ય+શી ધાતુને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી શી ધાતુના ઈ ને ગુણ એ આદેશ. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી યશયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આકાશમાં સૂનાર. ॥૧૩૭॥

ચરેષ્ટઃ ૫૧૧૧૩૮॥

આધારવાચક નામથી પરમાં રહેલા ચર્ ધાતુને ટ (અ) પ્રત્યય થાય છે. કુરુષુ ચરતિ આ અર્થમાં કુરુ + ચર્ ધાતુને આ સૂત્રથી ટ (અ) પ્રત્યય. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી સમાસ. કુરુચર નામને સ્ત્રીલિંગમાં ડી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કુરુચરી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કુરુદેશમાં ફરનારી. ॥૧૩૮॥

મિક્ષા - સેના ૬૬ દાયાત્ ૫૧૧૧૩૯॥

મિક્ષા સેના અને આદાય નામથી પરમાં રહેલા ચર્ ધાતુને (ક્ત્તિમાં) ટ પ્રત્યય થાય છે. મિક્ષાં ચરતિ; સેનાં ચરતિ અને આદાય

(ગૃહીત્વા) ચરતિ આ અર્થમાં ભિક્ષા + ચર; સેના + ચર અને આદાય + ચર ધાતુને આ સૂત્રથી ટ પ્રત્યય. ‘ડસ્યુક્તં ૦ ૩-૧-૪૯’ થી સમાસાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન ભિક્ષાચર નામને સ્ત્રીલિંગમાં ડી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ભિક્ષાચરી સેનાચર: અને આદાયચર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ-ભિક્ષાને માંગનારી. સેનામાં ફરનાર. ગ્રહણ કરીને ચાલનાર. ॥૧૩૯॥

પુરોડગ્રતો ડ ગ્રે સર્તે: ૫૧૧૧૪૦॥

પુરસ અગ્રતસ અને અગ્રે નામથી પરમાં રહેલા સ્ ધાતુને (કર્તામાં) ટ પ્રત્યય થાય છે. પુર: સરતિ અગ્રત: સરતિ; અને અગ્રે સરતિ આ અર્થમાં પુરસ + સ્; અગ્રતસ + સ્ અને અગ્રે + સ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ટ (અ) પ્રત્યય. ‘નામિનો ૦ ૪-૩-૧’ થી સ્ ધાતુના ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. ‘ડસ્યુક્તં ૦ ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષસમાસ. પુરસસર નામને સ્ત્રીલિંગમાં ‘અણજે ૦ ૨-૪-૨૦’ થી ડી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે પુર:સરી અગ્રત:સર: અને અગ્રેસર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- આગળ ચાલનારી. આગળ ચાલનાર. આગળ ચાલનાર. અહીં અગ્રે - આ વિભક્તિપ્રતિરૂપક અવ્યય છે. સપ્તમ્યન્ત નામરૂપે જો અગ્રે ની વિવક્ષા કરીએ તો સમાસમાં સપ્તમીનો અલુપ્ છે... ઇત્યાદિ અન્યત્રાનુસન્ધેય છે. ॥૧૪૦॥

પૂર્વાત્ કર્તુ: ૫૧૧૧૪૧॥

કર્તૃવાચક પૂર્વ નામથી પરમાં રહેલા સ્ ધાતુને (કર્તામાં) ટ (અ) પ્રત્યય થાય છે. પૂર્વ + સ્ (પૂર્વ: સરતિ-પૂર્વો ભૂત્વા સરતિ) ધાતુને આ સૂત્રથી ટ (અ) પ્રત્યય. ‘નામિનો ૦ ૪-૩-૧’ થી સ્ ધાતુના ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. ‘ડસ્યુક્તં ૦ ૩-૧-૪૯’ થી સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્વસર:

આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પહેલો જાય છે.

કર્તુરિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્તૃવાચક જ પૂર્વ નામથી પરમાં રહેલા સ્ ધાતુને ટ (અ) પ્રત્યય થાય છે. તેથી પૂર્વ દેશં સરતિ અહીં પૂર્વ નામ કર્તૃવાચક ન હોવાથી પૂર્વ + સ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ટ (અ) પ્રત્યય ન થવાથી 'કર્મણોઽણ્ ૫-૧-૭૨' થી અણ્ પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૫૧' થી ક્ર ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્વસાર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પૂર્વ દિશા તરફ જનાર. ॥૧૪૧॥

સ્થા - પા - સ્ના - ત્ર: ક: ૫૧૧૧૪૨॥

નામમાત્રથી પરમાં રહેલા સ્થા પા, સ્ના અને ત્રૈ ધાતુને ક (અ) પ્રત્યય થાય છે. સમ્ + સ્થા; કચ્છ + પા; નદી + સ્ના અને ધર્મ + ત્રૈ ધાતુને આ સૂત્રથી ક (અ) પ્રત્યય. 'આત્ સન્ધ્યં ૪-૨-૧' થી ત્રૈ ધાતુના એ ને આ આદેશ. 'ઇડેત્ ૪-૩-૯૪' થી ક પ્રત્યયની પૂર્વેના અન્ત્ય આ નો લોપ. 'ડસ્યુતં ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સમસ્થ: કચ્છપ: નદીણ: (અહીં સ્ના ના સ્ ને 'નિ-નઘા: ૦ ૨-૩-૨૦' થી પ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થયું છે.) અને ધર્મત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ: સમાન ભૂમિમાં રહેનાર. કાચબો. નદી તરવામાં નિપુણ. ધર્મવડે બચાવનાર. ॥૧૪૨॥

શોકાપનુદ - તુન્દપરિમૃજ - સ્તમ્બેરમ - કર્ણેજપં

પ્રિયાલસ - હસ્તિ - સૂચકે ૫૧૧૧૪૩॥

પ્રિય અલસ હસ્તિ અને સૂચક અર્થમાં અનુક્રમે શોકાપનુદ તુન્દપરિમૃજ સ્તમ્બેરમ અને કર્ણેજપ આ ક પ્રત્યયાન્ત નામનું નિપાતન કરાય છે. શોકમપનુદતિ; તુન્દ પરિમાર્ષ્ટિ; સ્તમ્બે રમતિ અને કર્ણે જપતિ આ અર્થમાં

અનુક્રમે શોક + અપ + નુદ; તુન્દ + પરિ + મૃજ; સ્તમ્બે + રમ્ તેમજ કર્ણે + જપ્ ધાતુને આ-સૂત્રથી ક પ્રત્યય. ‘કસ્યુત્તં ૩-૧-૪૯’ થી સમાસાદિ કાર્ય થવાથી શોકાપનુદઃ પ્રિયઃ; તુન્દપરિમૃજોડલસઃ; સ્તમ્બેરમો હસ્તી અને કર્ણેજપોડતિલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- શોકને દૂર કરનાર પ્રિયપુત્રાદિ. આળસુ. હાથી. ચાડી ખાનાર.

एष्विति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રિય વગેરે અર્થમાં જ શોકાપનુદ વગેરે ક પ્રત્યયાન્ત નામનું નિપાતન કરાય છે. તેથી પ્રિય અર્થ ન હોય ત્યારે શોક + અપ + નુદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય ન થવાથી ‘કર્મણોડળ ૫-૧-૭૨’ થી અળ્ પ્રત્યય. ‘લઘોરુ ૪-૩-૪’ થી નુદ્ ધાતુના ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શોકાપનોદો ધર્માચાર્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છેઃ અર્થ - ધર્માચાર્ય. ॥૧૪૩॥

मूलविभुजादयः ५।१।१४४॥

શિષ્ટપ્રયોગાનુસાર ક પ્રત્યયાન્ત મૂલવિભુજ... વગેરે નામનું નિપાતન કરાય છે. મૂલા + વિ + ભુજ્ ધાતુને (મૂલાનિ વિભુજતિ) આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય તેમ જ કુ + મુદ્ (કૌ મોદતે) ધાતુને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય. ‘કસ્યુત્તં કૃતા ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી મૂલવિભુજો રથઃ અને કુમુદં કૈરવમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- રથ. કેરવ- ફુલવિશેષ. ॥૧૪૪॥

दुहे दुग्घः ५।१।१४५॥

નામમાત્રથી પરમાં રહેલા દુહ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ડુઘ (ઉઘ) પ્રત્યય થાય છે. કામ + દુહ્ (કામાન્ દુઘ્ધે) ધાતુને આ સૂત્રથી ડુઘ પ્રત્યય. ‘કિત્યન્ત્યં ૨-૧-૧૧૪’ થી દુહ્ ધાતુના ઉહ્ નો લોપ. ‘કસ્યુત્તં ૩-૧-

૪૯' થી સમાસ. કામદુષ નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કામદુષા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઈષ્ટવસ્તુને આપનારી. ॥૧૪૫॥

ભજો વિણ્ ૫૧૧૧૪૬॥

નામમાત્રથી પરમાં રહેલા ભજ્ ધાતુને વિણ્ (૦) પ્રત્યય થાય છે. અર્દ્ધ + ભજ્ ધાતુને (અર્દ્ધં ભજતે આ અર્થમાં) આ સૂત્રથી વિણ્ પ્રત્યય. 'ઙિતિ ૪-૩-૫૦' થી ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી અર્દ્ધભાક્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અર્દ્ધભાગનો અધિકારી. વિણ્ પ્રત્યયનો સરૂપ ક્વિપ્ પ્રત્યય હોવાથી વિણ્ પ્રત્યયના વિષયમાં ક્વિપ્ પ્રત્યય થતો નથી. ॥૧૪૬॥

મન્ - વન્ - ક્વનિપ્ - વિચ્ ક્વચિત્ ૫૧૧૧૪૭॥

શિષ્ટપ્રયોગાનુસાર નામમાત્રથી પરમાં રહેલા ધાતુને મન્ વન્ ક્વનિપ્ અને વિચ્ પ્રત્યય થાય છે. ઇન્દ્ર + શૃ (ઇન્દ્રં શૃણાતિ) ધાતુને આ સૂત્રથી મન્ પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. 'ઙ્યુત્તં ૩-૧-૪૯' થી સમાસાદિ કાર્ય થવાથી ઇન્દ્રશર્મા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિ + જન્ ધાતુને આ સૂત્રથી વન્ પ્રત્યય. 'વન્વાહ ૪-૨-૬૫' થી જન્ ના ન્ ને આ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી વિજાવા આવો પ્રયોગ થાય છે. સુ + ઘ્યૈ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વનિપ્ (વન્) પ્રત્યય. એ ને 'આત્ સમ્યઃ ૪-૨-૧' થી આ આદેશ. સુ + ધ્યા + વન્ આ અવસ્થામાં 'યજાદિ ૪-૧-૭૯' થી યા ને ઇ આદેશ. 'દીર્ઘમ ૪-૧-૧૦૩' થી ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ.. વગેરે કાર્ય થવાથી સુધીવા આવો પ્રયોગ થાય છે. શુભમ્ + વા ધાતુને આ સૂત્રથી વિચ્ (૦) પ્રત્યય. વગેરે કાર્ય થવાથી શુભમ્યાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ઇન્દ્રશર્મા નામની વ્યક્તિ.

ઉત્પન્ન કરનાર. સારું ધ્યાન કરનાર. કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરનાર. સૂત્રમાં મન્વન્ ... ક્વચિત્ આ પ્રમાણે ક્વચિત્ નું ગ્રહણ હોવાથી કેવલ શૃ વગેરે ધાતુને પણ આ સૂત્રથી મન્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. જેથી શર્મ વર્મ ધીવા ... વગેરે પ્રયોગો થાય છે. ॥૧૪૭॥

કિવપ્ ૫૧૧૧૪૮॥

નામથી પરમાં રહેલા ધાતુને લક્ષ્યાનુસાર (શિષ્ટપ્રયોગાનુસાર) કિવપ્ પ્રત્યય થાય છે. ઉઘા + સંસ (ઉઘયા સંસતે) ધાતુને આ સૂત્રથી કિવપ્ (૦) પ્રત્યય. 'નો વ્યઙ્ગન૦ ૪-૨-૪૫' થી સંસ ના ન્ નો લોપ. 'હસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી સમાસાદિ કાર્ય થવાથી ઉઘાસ્રત્ આલો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - થાળીથી પડનાર. ॥૧૪૮॥

સ્પૃશો ૬ નુદકાત્ ૫૧૧૧૪૯॥

ઉદક નામને છોડીને અન્ય નામથી પરમાં રહેલા સ્પૃશ્ ધાતુને કિવપ્ પ્રત્યય થાય છે. ઘૃત + સ્પૃશ્ (ઘૃતં સ્પૃશતિ) ધાતુને આ સૂત્રથી કિવપ્ પ્રત્યય. 'હસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ. 'ઋત્વિજ્ - દિશ્ ૦ ૨-૧-૬૯' થી શ્ ને ગ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઘૃતસ્પૃક્ આલો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ધીને સ્પર્શનાર. અનુદકાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉદક નામથી ભિન્ન જ નામથી પરમાં રહેલા સ્પૃશ્ ધાતુને કિવપ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ઉદક + સ્પૃશ્ ધાતુને આ સૂત્રથી કિવપ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'કર્મણો ૬ ણ ૫-૧-૭૨' થી અણ પ્રત્યય. 'લઘોરુ૦ ૪-૩-૪' થી સ્પૃશ્ ના ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉદકસ્પર્શ આલો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પાણીને સ્પર્શનાર. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે સૂત્રમાં 'અનુદકાત્' આ નિર્દેશમાં પર્યુદાસનગ્ની વિવક્ષા હોવાથી ઉદક ભિન્ન પણ ઉદક સદૃશ જ નામ

ગૃહીત છે. તેથી ઉપસ્પૃશતિ અહીં ઉપ + સ્પૃશ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્ પ્રત્યય થતો નથી. ॥૧૪૯॥

અદોઽનન્નાત્ ૫૧૧૧૫૦૧

અન્ન નામને છોડીને અન્ય નામમાત્રથી પરમાં રહેલા અદ્ ધાતુને ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય થાય છે. આમ + અદ્ (આમમત્તિ) ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી આમાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કાચું અન્ન ખાનાર. અનન્નાદિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન્ન નામથી ભિન્ન જ નામમાત્રથી પરમાં રહેલા અદ્ ધાતુને ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય થાય છે. તેથી અન્ન + અદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'કર્મણો ઽ જ્ ૫-૧-૭૨' થી અજ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અન્નાદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અન્ન ખાનાર. આ સૂત્રના વિષયમાં (આમાત્ ... ઈત્યાદિ સ્થળે) સામાન્યતઃ 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ પ્રત્યય સિદ્ધ જ હતો, પરન્તુ અન્ન + અદ્ ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યયના નિષેધ માટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. 'વહુલમ્ ૫-૧-૨' થી પ્રવર્તમાન બહુલાધિકારના કારણે કળાદઃ ઈત્યાદિ સ્થળે પ્રાપ્ત પણ ક્વિપ્ પ્રત્યય થતો નથી... ઈત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ॥૧૫૦॥

ક્રવ્યાત્-ક્રવ્યાદાવામ-પક્વાદૌ ૫૧૧૧૫૧૧

આમ (કાચું) માંસ ખાનાર અર્થમાં ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત ક્રવ્યાત્ નામનું તેમ જ પક્વ (રાંધેલું) માંસ ખાનાર અર્થમાં જ (અ) પ્રત્યયાન્ત ક્રવ્યાદ નામનું નિષાતન કરાય છે. ક્રવ્ય + અદ્ (ક્રવ્યમત્તિ) ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્ (૦) અને જ (અ) પ્રત્યય. 'ઙસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી સમાસ. જ પ્રત્યયની પૂર્વેના અ ને 'ઙ્ણિતિ ૪-૩-૫૦' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રમશઃ ક્રવ્યાત્ - આમમાંસભક્ષઃ અને ક્રવ્યાદઃ

પક્વમાંસભક્ષઃ આવો પ્રયાગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- કાર્યું માંસ ખાનાર. પાર્કુ માંસ ખાનાર. ॥૧૫૧॥

ત્યદાયન્ય - સમાનાદુપમાનાદ્ વ્યાપ્યે દૃશઃ ટક્-સકૌ ચ ૫૧૧૧૫૨॥

સર્વાદિ ગણપાઠમાંના વ્યાપ્યવાચક ત્યદ્ તદ્ યદ્ વગેરે (જુઓ સૂ.નં. ૧-૪-૭) તેમજ અન્ય અને સમાન - આ ઉપમાનવાચક નામથી પરમાં રહેલા દૃશ્ ધાતુને ઉપમેય સ્વરૂપ વ્યાપ્ય-કર્મ અર્થમાં ટક્ સક્ અને ક્વિપ્ પ્રત્યય થાય છે. સ્ય ઇવ દૃશ્યતે આ અર્થમાં ત્યદ્ + દૃશ્ ધાતુને; અન્ય ઇવ દૃશ્યતે આ અર્થમાં અન્ય + દૃશ્ ધાતુને તેમજ સમાન ઇવ દૃશ્યતે આ અર્થમાં સમાન + દૃશ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ટક્ (અ) પ્રત્યય. 'અન્યતઃ ૩-૨-૧૫૨' થી ત્યદ્ નાં દ્ ને અને અન્ય ના અન્ત્ય અ ને આ આદેશ. 'ટક્-દૃશ-દૃક્ષે ૩-૨-૧૫૧' થી સમાન ને સ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રમશઃ ત્યાદૃશઃ અન્યાદૃશઃ અને સદૃશઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી ટક્ પ્રત્યયના બદલે, સક્ પ્રત્યય (સ પ્રત્યય) થાય ત્યારે 'યજસૃજઃ ૨-૧-૮૭' થી દૃશ્ ધાતુના શ્ ને ષ્ આદેશ. 'ષટ્ઠોઃ ૨-૧-૬૨' થી ષ્ ને ક્ આદેશ. 'નામ્યન્તઃ ૨-૩-૧૫' થી સક્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી ત્યાદૃક્ષઃ અન્યાદૃક્ષઃ અને સદૃક્ષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે આ સૂત્રથી ટક્ અને સક્ પ્રત્યયની જેમ જ્યારે ક્વિપ્ પ્રત્યય થાય ત્યારે 'ઋત્વિજઃ ૨-૧-૬૯' થી દૃશ્ ના શ્ ને ગ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે ત્યાદૃક્ અન્યાદૃક્ અને સદૃક્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- તેના જેવો (દેખાય છે.) બીજા જેવો. (દેખાય છે.) સમાન જેવો. (દેખાય છે.) અહીં તે બીજો અને સરખો - એ ઉપમાન સ્વરૂપ વ્યાપ્ય- કર્મ છે. અને જે દેખાય છે- તે વ્યાપ્ય સ્વરૂપ કર્મ ઉપમેય છે.

વ્યાપ્ય ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વ્યાપ્યવાચક જ ત્યદાદિ તેમજ અન્ય અને સમાન આ ઉપમાનવાચક નામથી પરમાં

રહેલા દૃશ્ ધાતુને ઉપમેય સ્વરૂપ વ્યાપ્ય અર્થમાં ટક્ સક્ અને ક્વિપ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી તેનેવ દૃશ્યતે અહીં કરણ સ્વરૂપ ઉપમાન વાચક તદ્ નામથી પરમાં રહેલા દૃશ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ટક્ સક્ અથવા ક્વિપ્ પ્રત્યય થતાં નથી. અર્થ - જાણે તેનાથી દેખે છે. ॥૧૫૨॥

કર્તુર્ણિન્ ૫૧૧૧૫૩॥

નસ્વિરૂપ ઉપમાનવાચક નામથી પરમાં રહેલા ધાતુને ણિન્ (ઇન્) પ્રત્યય (ક્ત્તિમાં) થાય છે. ઉષ્ટ્ર ઇવ ક્રોશતિ આ અર્થમાં ઉષ્ટ્ર + ક્રુશ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણિન્ (ઇન્) પ્રત્યય. 'લઘોરુઠ ૪-૩-૪' થી ઉપાન્ત્ય ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ. 'હસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉષ્ટ્રક્રોશી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઊંટની જેમ અવાજ કરનાર. ॥૧૫૩॥

અજાતેઃ શીલે ૫૧૧૧૫૪॥

જાતિવાચક નામને છોડીને અન્ય નામમાત્રથી પરમાં રહેલા શીલાર્થક - સ્વભાવાર્થક ધાતુને ણિન્ પ્રત્યય થાય છે. ઉષ્ણં ભુક્ત ઇત્યેવંશીલઃ આ અર્થમાં ઉષ્ણ + ભુજ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણિન્ (ઇન્) પ્રત્યય. 'લઘોરુપાઠ ૪-૩-૪' થી ભુજ્ ધાતુનાં ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉષ્ણભોજી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ગરમ ખાવાનો છે સ્વભાવ જેનો તે. અજાતેઃ અહીં પર્યુદાસનગૂની વિવક્ષા ન હોવાથી જાતિવાચક નામથી ભિન્ન પણ જાતિવાચક નામ જેઃ (સત્ત્વવાચક - અવ્યયભિન્ન) નામ હોવું જોઈએ- એવો નિયમ નથી. તેની પ્ર + સ્થા ધાતુને (પ્રતિષ્ઠિત ઇત્યેવંશીલઃ) આ સૂત્રથી ણિન્ પ્રત્યય. 'આતઃ ૪-૩-૫૩' થી આ ને ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રસ્થાવી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પ્રસ્થાન કરવાના સ્વભાવવાળો.

અજાતેરિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જાતિવાચક નામને છોડીને જ અન્ય નામમાત્રથી પરમાં રહેલા શીલાર્થક ધાતુને ણિન્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી શાલીન્ ભોક્તા અહીં જાતિવાચક શાલિ નામથી પરમાં રહેલા ભુજ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણિન્ પ્રત્યય ન થવાથી 'તૃન્ શીલ ૦ ૫-૨-૨૭' થી તૃન્ (તૃ) પ્રત્યય ... વગેરે કાર્ય થવાથી ભોક્તા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અનાજ ખાવાના સ્વભાવવાળો. શીલ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અજાતિવાચક નામથી પરમાં રહેલા શીલ - સ્વભાવાર્થક જ ધાતુને ણિન્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સ્વભાવ અર્થ ન હોય ત્યારે ઉષ્ણ + ભુજ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણિન્ પ્રત્યય ન થવાથી 'કર્મણો ૦ ૫-૧-૭૨' થી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઉષ્ણભોજો મન્દઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઉષ્ણ ખાનાર મૂર્ખ. ॥૧૫૪॥

સાધૌ ૫/૧/૧૫૫॥

નામથી પરમાં રહેલા સાધ્વર્થક ધાતુને (કર્તામાં) ણિન્ પ્રત્યય થાય છે. સાધુ કરોતિ આ અર્થમાં સાધુ + કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ણિન્ પ્રત્યય. 'નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧' થી કૃ ના ક્ર ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ. 'કસ્યુક્તં ૦ ૩-૧-૪૯' થી સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી સાધુકારી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સારું કરનાર. બહુલાધિકાર ચાલુ હોવાથી સાધુ વાદયતિ સાધુ ગાયતિ ... ઈત્યાદિ સ્થળે આ સૂત્રથી ણિન્ પ્રત્યય થતો નથી. ... એ યાદ રાખવું. ॥૧૫૫॥

બ્રહ્મણો વદઃ ૫/૧/૧૫૬॥

બ્રહ્મન્ નામથી પરમાં રહેલા વદ્ ધાતુને ણિન્ પ્રત્યય (કર્તામાં) થાય છે. બ્રહ્મ બ્રહ્માણં વા વદતિ આ અર્થમાં બ્રહ્મન્ + વદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણિન્ પ્રત્યય. 'ઞિણિતિ ૪-૩-૫૦' થી વદ્ ના અ ને વૃદ્ધિ આ

આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી બ્રહ્મવાદી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વેદ બોલનાર. ॥૧૫૬॥

વ્રતાડઽમીક્ષ્યે ૫૧૧૧૫૭॥

વ્રત અને આમીક્ષ્ય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો નામમાત્રથી પરમાં રહેલા ધાતુને ણિન્ પ્રત્યય થાય છે. શાસ્ત્રાનુસાર નિયમને વ્રત કહેવાય છે. અને વારંવાર અર્થને આમીક્ષ્ય કહેવાય છે. સ્થણ્ડિલ + વૃત્ (સ્થણ્ડિલે વર્તતે) ધાતુને આ સૂત્રથી ણિન્ પ્રત્યય. 'લઘોરુપાં ૪-૩-૪' થી વૃત્ ધાતુના ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. 'હસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ આદિ કાર્ય થવાથી સ્થણ્ડિલવર્ત્તી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નિરવધ ભૂમિમાં રહેનાર વ્રતી. ક્ષીર + પા (પુનઃ પુનઃ ક્ષીરં પિવન્તિ) ધાતુને આ સૂત્રથી ણિન્ પ્રત્યય. 'આત એઃ ૦ ૪-૩-૫૩' થી પા ના આ ને એ આદેશ. 'વોત્તર ૦ ૨-૩-૭૫' થી ણિન્ ના ન્ ને ણ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્ષીરપાયિણ ઉશીનરાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વારંવાર દુધ પીનારા ઓરિસાના માણસો. ॥૧૫૭॥

કરણાદ્ યજો ભૂતે ૫૧૧૧૫૮॥

કરણવાચક નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક યજ્ઞ ધાતુને (કર્તામાં) ણિન્ પ્રત્યય થાય છે. અગ્નિષ્ટોમ + યજ્ઞ (અગ્નિષ્ટોમેનેષ્ટવાન્) ધાતુને આ સૂત્રથી ણિન્ પ્રત્યય. 'ઝિગિતિ ૪-૩-૫૦' થી યજ્ઞ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'હસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસાદિ કાર્ય થવાથી અગ્નિષ્ટોમયાજી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અગ્નિના સમુદાયથી યજ્ઞ કર્યો. ॥૧૫૮॥

નિન્ધે વ્યાપ્યાદિન્ ચિક્રયઃ ૫૧૧૧૫૧૧

વ્યાપ્યવાચક નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક વિ + ક્રી ધાતુને ઇન્ પ્રત્યય નિન્દનીય કર્તામાં થાય છે. સોમ + વિ + ક્રી (સોમં વિક્રીતવાન) ધાતુને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. 'નામિનો ૦ ૪-૩-૧' થી ક્રી ના ઈ ને ગુણ એ આદેશ. 'ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પરુષસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી સોમવિક્રયી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સોમરસ વેચ્યો. નિન્ધા ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિન્ધા જ કર્તામાં વ્યાપ્યવાચક નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક વિ + ક્રી ધાતુને ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ધાન્યં વિક્રીતવાન્ અહીં નિન્ધા કર્તા ન હોવાથી આ સૂત્રથી ધાન્ય + વિ + ક્રી ધાતુને ઇન્ પ્રત્યય ન થવાથી 'કર્મણોડ્ ૫-૧-૭૨' થી અણ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ધાન્યવિક્રાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અનાજ વેચ્યું. અહીં સોમરસ વેચવો - એ નિન્દનીય મનાય છે, તેથી કર્તા નિન્ધા મનાય છે. ॥૧૫૮॥

હનો ણિન્ ૫૧૧૧૬૦૧

વ્યાપ્યવાચક નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક હન્ ધાતુને નિન્ધા કર્તામાં ણિન્ પ્રત્યય થાય છે. પિતૃ+હન્ (પિતરં હતવાન) ધાતુને આ સૂત્રથી ણિન્ પ્રત્યય. 'ઞિણિતિ ૦ ૪-૩-૧૦૦' થી હન્ ને ઘાત્ આદેશ. 'ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી પિતૃઘાતી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પિતાની હત્યા કરી છે જેણે તે. ॥૧૬૦॥

બ્રહ્મ - ભ્રૂણ - વૃત્તાત્ ક્વિપ્ ૫૧૧૧૬૧૧

બ્રહ્મન્ ભ્રૂણ અને વૃત્ત - આ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક હન્ ધાતુને ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય થાય છે. બ્રહ્માણં ભ્રૂણં વૃત્તં

વા હતવાન્ આ અર્થમાં અનુક્રમે બ્રહ્મન્+હન્ ભ્રૂળ+હન્ અને વૃત્ર+હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્ પ્રત્યય. 'ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ-સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે બ્રહ્મહા ભ્રૂળહા અને વૃત્રહા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - બ્રાહ્મણને માર્યો. ગર્ભહત્યા કરી. વૃત્રાસુરને માર્યો.

અહીં એ સમજી લેવું જોઈએ કે બ્રહ્મહા... ઈત્યાદિ સ્થળે 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ પ્રત્યય સિદ્ધ જ હોવા છતાં આ સૂત્રથી ક્વિપ્ પ્રત્યયનું વિધાન નીચે જણાવેલા ચાર પ્રકારના નિયમ માટે છે. કર્મવાચક બ્રહ્મન્ ભ્રૂળ અને વૃત્ર આ જ નામથી પરમાં રહેલા (અન્ય નામથી પરમાં રહેલા નહિ) ભૂતકાલાર્થક હન્ ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યય થાય છે. કર્મવાચક બ્રહ્મન્ ભ્રૂળ અને વૃત્ર નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક હન્ ધાતુને જ (અન્ય ધાતુને નહિ) ક્વિપ્ પ્રત્યય થાય છે. કર્મવાચક બ્રહ્મન્ ભ્રૂળ અને વૃત્ર નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક હન્ ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યય જ (અન્ય પ્રત્યય નહિ) થાય છે. અને કર્મવાચક બ્રહ્મન્ ભ્રૂળ અને વૃત્ર નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક જ (અન્ય કાલાર્થક નહિ) હન્ ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યય થાય છે. - આ ચાર નિયમના કારણે અનુક્રમે પુરુષં હતવાન્ આ અર્થમાં પુરુષઘાતઃ; બ્રહ્માધીતવાન્ આ અર્થમાં બ્રહ્માધ્યાયઃ; બ્રહ્માણં હતવાન્ આ અર્થમાં બ્રહ્મહા અને બ્રહ્માણં હન્તિ હનિષ્યતિ વા આ અર્થમાં બ્રહ્મઘાતઃ... ઈત્યાદિ પ્રયોગો ઉપપન્ન છે. નિયમના સ્વરૂપ ઉપરથી નિયમ્યસૂત્રના અર્થમાં જે રીતે સંકોચ ધાય છે - એ સ્વરૂપ સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય છે. પુરુષઘાતઃ ઈત્યાદિ સ્થળે ક્વિપ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'કર્મણોઽળ્ ૫-૧-૭૨' થી ળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે.... ॥૧૬૧॥

કૃગઃ સુ - પુણ્ય - પાપ - કર્મ - મન્ત્ર - પદાત્ ૫૧૧૧૬૨૧

સુ નામથી પરમાં રહેલા તેમજ કર્મવાચક પુણ્ય પાપ કર્મ મન્ત્ર અને

પદ નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક કૃ ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યય થાય છે. સુ+કૃ (સુષ્ટુ કૃતવાન્); પુણ્ય + કૃ; પાપ + કૃ; કર્મન્ + કૃ; મન્ત્ર + કૃ અને પદ + કૃ (પુણ્યં પાપં કર્મ મન્ત્રં પદં વા કૃતવાન્) ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય. ‘હ્રસ્વસ્ય૦ ૪-૪-૧૧૩’ થી ક્વિપ્ ની પૂર્વે ત નો આગમ. ‘ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯’ થી સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રમશઃ સુકૃત્ પુણ્યકૃત્ પાપકૃત્ કર્મકૃત્ મન્ત્રકૃત્ અને પદકૃત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સારું કર્યું. પુણ્ય કર્યું. પાપ કર્યું. કર્મ કર્યું. મંત્ર કર્યો. પદ કર્યું.

આ સૂત્ર પણ ત્રણ પ્રકારના નિયમ માટે બનાવ્યું છે. સુ અને કર્મવાચક પુણ્ય પાપ કર્મ મન્ત્ર અને પદ નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક કૃ ધાતુને જ (બીજા ધાતુને નહિ) ક્વિપ્ પ્રત્યય થાય છે. આ નિયમથી મન્ત્રમધીતવાન્ આ અર્થમાં મન્ત્ર+અધિ+ઙ્ ધાતુને ‘ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮’ થી ક્વિપ્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘કર્મણો ૦ ૫-૧-૭૨’ થી અળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી મન્ત્રાધ્યાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. સુ અને કર્મવાચક પુણ્ય પાપ કર્મ મન્ત્ર અને પદ નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક જ (અન્યકાલાર્થક નહિ) કૃ ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યય થાય છે. આ નિયમથી મન્ત્રં કરોતિ કરિષ્યતિ વા આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્વિપ્ પ્રત્યય ન થવાથી અળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી મન્ત્રકારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. સુ અને કર્મવાચક પુણ્ય પાપ કર્મ મન્ત્ર અને પદ નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક કૃ ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યય જ (અન્ય પ્રત્યય નહિ) થાય છે. આ નિયમથી કર્મ કૃતવાન્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી કર્મન્+કૃ ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યય જ થાય છે. તેથી કર્મકૃત્ આવો પ્રયોગ થાય છે, કર્મકારઃ આવો પ્રયોગ થતો નથી. આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી ત્રણ નિયમ થાય છે. પરન્તુ સુ તેમજ કર્મવાચક પુણ્ય પાપ... ઇત્યાદિ જ (બીજા નહિ) નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક કૃ ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યય થાય છે - આવો નિયમ થતો નથી. જેથી શાસ્ત્રકૃત્ ભાષ્યકૃત્ ઇત્યાદિ સ્થળે ‘ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮’ થી ક્વિપ્

પ્રત્યય થાય છે...॥૧૬૨॥

સોમાત્ સુગઃ ૫/૧૧૬૩॥

કર્મવાચક સોમ નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક સુ ધાતુને (૧૨૮૬) ક્વિપ્ પ્રત્યય (ક્ત્તિમાં) થાય છે. સોમં સુતવાન્ આ અર્થમાં સોમ+સુ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્ પ્રત્યય. 'ઋસ્વસ્યં ૪-૪-૧૧૩' થી ક્વિપ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ત્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી સોમસુત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સોમરસ કાઢ્યો.

આ સૂત્રથી પણ ચાર નિયમ થાય છે. કર્મવાચક સોમ જ નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક સુ ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ગુરાં ગુતવાન્ આ અર્થમાં ગુરાં સુ ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'કર્મણો ૫-૧-૭૨' થી અણ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સુરાસાવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. કર્મવાચક સોમ નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક સુ ધાતુને જ ક્વિપ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સોમં પીતવાન્ આ અર્થમાં સોમ+પા ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'મન્-વન્ ૫-૧-૧૪૭' થી વિષ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સોમપાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. કર્મવાચક સોમ નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક જ સુ ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યય થાય છે. આવા નિયમથી સોમં સુનોતિ સોપ્યતિ વા આ અર્થમાં સોમસાવઃ આવો પ્રયોગ ઉપર જણાવ્યા મુજબ થાય છે. કર્મવાચક સોમ નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક સુ ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યય જ થાય છે. આ નિયમથી સોમં સુતવાન્ આ અર્થમાં સોમસુત્ આવો જ પ્રયોગ થાય છે. પરન્તુ સોમસાવઃ આવો પ્રયોગ થતો નથી. ॥૧૬૩॥

અગ્નેશ્વે: ૫૧૧૧૬૪॥

વ્યાખ્ય - કર્મવાચક અગ્નિ નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક ચિ ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યય થાય છે. અગ્નિં ચિતવાન્ આ અર્થમાં અગ્નિ+ચિ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્ પ્રત્યય. ‘હ્રસ્વસ્ય તઃ૦ ૪-૪-૧૧૩’ થી ક્વિપ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ત્ નો આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી અગ્નિચિત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- જેણે અગ્નિ ભેગો કર્યો છે તે. આ સૂત્રથી પણ પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ (જુઓ સૂ.નં. ૫-૧-૧૬૩) ચાર પ્રકારના નિયમ થાય છે. તેથી કુદ્વચાયઃ; અગ્નિકારઃ; અગ્નિં ચિનોતિ ચેષ્યતિ વા આ અર્થમાં અગ્નિચાયઃ આ પ્રયોગ ઉપપન્ન થાય છે. અને અગ્નિં ચિતવાન્ આ અર્થમાં અગ્નિચાયઃ આવો પ્રયોગ થતો નથી... ઈત્યાદિ સ્વયં સમજી લેવું. ॥૧૬૪॥

કર્મણ્યન્યર્યે ૫૧૧૧૬૫॥

કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક ચિ ધાતુને સમાસાર્થ-ચિ ધાતુનું કર્મ અગ્નિ હોય તો ક્વિપ્ પ્રત્યય થાય છે. શ્યેન ઇવ ચીયતે સ્મ આ અર્થમાં શ્યેન+ચિ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય. ‘હ્રસ્વસ્ય૦ ૪-૪-૧૧૩’ થી ક્વિપ્ ની પૂર્વે ત્ નો આગમ ... વગેરે કાર્ય થવાથી શ્યેનચિત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બાજ પક્ષીની જેમ ભેગો કરાએલ અગ્નિ. ॥૧૬૫॥

દૃશઃ ક્વનિપ્ ૫૧૧૧૬૬॥

વ્યાખ્ય - કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક દૃશ ધાતુને ક્વનિપ્ (વન્) પ્રત્યય થાય છે. બહુ દૃષ્ટવાન્ આ અર્થમાં વહુ+દૃશ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વનિપ્ પ્રત્યય. ‘ડસ્યુક્તં૦ ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષસમાસાદિ

કાર્ય થવાથી બહુદૃશ્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ઘણું જોયું છે જેણે તે. બહુદૃશ્વા.... ઈત્યાદિ સ્થળે 'મન્વન્' ૫-૧-૧૪૭' થી ક્વનિપ્ પ્રત્યય સિદ્ધ હોવા છતાં ભૂતકાળમાં આ સૂત્રના વિષયમાં અણ વગેરે પ્રત્યય ન થાય - એ માટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. ॥૧૬૬॥

સહ-રાજભ્યાં કૃગુ-યુધે: ૫૧૧૧૬૭૥

સહ શબ્દથી પરમાં રહેલા તેમજ કર્મવાચક રાજન્ નામથી પરમાં રહેલા કૃ અને યુધ્ ધાતુને ક્વનિપ્ પ્રત્યય થાય છે. સહ કૃતવાન્, સહ યોધિતવાન્ રાજાન્ કૃતવાન્ અને રાજાન્ યોધિતવાન્ આ અર્થમાં સહ+કૃ, સહ + યુધ્, રાજન્ + કૃ અને રાજન્+યુધ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વનિપ્ (વન્) પ્રત્યય. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ. 'હ્રસ્વસ્યં ૪-૪-૧૧૩' થી કૃ ધાતુની પરમાં ત્ નો. આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી સહકૃત્વા સહયુધ્વા રાજકૃત્વા અને રાજયુધ્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સાથે કર્યું છે જેણે તે. સાથે યુદ્ધ કરાવ્યું છે જેણે તે. રાજાને કર્યો છે જેણે તે. રાજાને લદાવ્યો છે જેણે તે. અહીં યુધ્ ધાતુ અન્તભૂતણ્યર્થક છે. આ સૂત્રના વિષયમાં પણ 'મન્વન્' ૫-૧-૧૪૭' થી ક્વનિપ્ પ્રત્યય સિદ્ધ જ છે. પરન્તુ ભૂતાર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્વનિપ્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય અણ વગેરે પ્રત્યય ન થાય- એ માટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. ॥૧૬૭॥

અનો જનેર્ડ: ૫૧૧૧૬૮૥

કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા અનુ ઉપસર્ગપૂર્વક ભૂતકાલાર્થક જન્ ધાતુને ડ (અ) પ્રત્યય થાય છે. પુમાંસમનુજાતઃ આ અર્થમાં પુસ્+અનુ+જન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ડ (અ) પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્યં ૨-૧-૧૧૪' થી જન્ ધાતુના અન્ નો લોપ. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ. 'પદસ્ય

૨-૧-૮૯' થી સ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પુમનુજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પુરુષની પાછળ જન્મેલો. ॥૧૬૮॥

સપ્તમ્યાઃ ૫૧૧૧૬૯૧॥

સપ્તમ્યન્ત નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક જન્ ધાતુને ડ (અ) પ્રત્યય થાય છે. મન્દુરે જાતઃ આ અર્થમાં મન્દુર+જન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ડ પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્યં ૨-૧-૧૧૪' થી જન્ ના અન્ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી મન્દુરજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તબેલામાં ઉત્પન્ન કીડોવિશેષ. ॥૧૬૯॥

અજાતેઃ પંચમ્યાઃ ૫૧૧૧૭૦॥

જાતિવાચક નામને છોડીને અન્ય પંચમ્યન્ત નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક જન્ ધાતુને ડ પ્રત્યય થાય છે. બુદ્ધેર્ જાતઃ આ અર્થમાં બુદ્ધિ+જન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ડ (અ) પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્યં ૨-૧-૧૧૪' થી જન્ ના અન્ નો લોપ. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી સમાસાદિ કાર્ય થવાથી બુદ્ધિજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન સંસ્કાર. અજાતેરિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જાતિવાચક નામને છોડીને જ અન્ય પંચમ્યન્ત નામથી પરમાં રહેલા ભૂતકાલાર્થક જન્ ધાતુને ડ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ગજાત્ જાતઃ અહીં જાતિવાચક પંચમ્યન્ત ગજ નામથી પરમાં રહેલા જન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ડ પ્રત્યય થતો નથી. જન્ ધાતુને 'ક્ત-ક્તવત્ ૫-૧-૧૭૪' થી ક્ત પ્રત્યય. 'આઃ છ્વિં ૪-૨-૬૦' થી જન્ ના ન્ ને આ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી જાતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- હાથીથી ઉત્પન્ન થયેલ. ॥૧૭૦॥

ઘ્વચિત્ ૫૧૧૧૭૧૧

ઉપર જણાવેલા સ્થળો સિવાય બીજા સ્થળો પણ શિષ્ટપુરુષોના પ્રયોગ મુજબ ધાતુને ડ પ્રત્યય થાય છે. કિમ્+જન્; અનુ+જન્; નજ્+જન્; સ્ત્રી+જન્; બ્રહ્મન્+જ્યા; વર+આ+હન્ અને આઙ્+ખન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ડ (અ) પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્યં ૨-૧-૧૧૪' થી જન્ હન્ અને ખન્ ધાતુના અન્ નો લોપ; અને જ્યા ના આ નો લોપ. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી સમાસ. 'નજત્ ૩-૨-૧૨૫' થી નજ્ ને અ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કિજ્ઞઃ અનુજઃ અજઃ સ્ત્રીજઃ બ્રહ્મજ્યઃ, વરાહઃ અને આઘઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- નકામો જન્મેલો. નાનો ભાઈ. બકરો. સ્ત્રીથી જન્મેલો. બ્રહ્મમાં લીન. ભુંડ. જેણે ખોદ્યું છે તે. ૥૧૭૧૧॥

સુ-યજો ઈવનિષ્ ૫૧૧૧૭૨૧

ભૂતકાલાર્થક સુ (૧૨૮૬) અને યજ્ઞ ધાતુને (કર્તામાં) ઈવનિષ્ પ્રત્યય થાય છે. સુતવન્તી અને ઇષ્ટવાન્ આ અર્થમાં સુ અને યજ્ઞ ધાતુને આ સૂત્રથી ઈવનિષ્ (વન્) પ્રત્યય. 'હસ્યસ્યં ૪-૪-૧૧૩' થી સુ ધાતુની પરમાં ત્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી સુત્વાનો અને યજ્ઞા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- જેણે ઉત્પન્ન કર્યું છે તે બે. જેણે યજ્ઞ કર્યો છે તે. ૥૧૭૨૧॥

જૃષોઽત્ ૫૧૧૧૭૩૧

ભૂતકાલાર્થક જૃષ્ (૧૧૪૫) ધાતુને (કર્તામાં) અત્ (અત્) પ્રત્યય થાય છે. જીર્ણીત સ્મ આ અર્થમાં જૃ ધાતુને આ સૂત્રથી અત્ પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ઋ ને ગુણ અર્ આદેશથી નિષ્પન્ન જરત્ નામને 'અધાતૂં ૨-૪-૨' થી સ્ત્રીલિંગમાં ડી પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થવાથી

જરતી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વૃદ્ધ સ્ત્રી. ॥૧૭૩॥

ક્ત - ક્તવતૂ ૫૧૧૭૪॥

ભૂતકાલાર્થક ધાતુને ક્ત (ત) અને ક્તવતુ (તવત) પ્રત્યય થાય છે. ક્રિયતે સ્મ અને કરોતિ સ્મ આ અર્થમાં અનુક્રમે કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કૃત્તઃ અને કૃત્તવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- કરાએલ. જેણે કર્યું છે તે. 'આરમ્ભે ૫-૧-૧૦' ના વિષયમાં આ સૂત્રથી જ ક્ત પ્રત્યય થાય છે... ઈત્યાદિ બૃહદ્વૃત્તિથી સમજવું જોઈએ ... ॥૧૭૪॥

અગણિતપચ્ચેષુબલઃ..... અગણિતપચ્ચેષુબલઃ = કર્ણપક્ષે - ન ગણિતં પચ્ચાનાં પાણ્ડવાનાં બલં યેન સઃ; રાજપક્ષે - ન ગણિતં પચ્ચેષુબલં - કામદેવચલં યેન સ જિતેન્દ્રિયઃ કામદેવાદપિ મનોહરરૂપો વા। પુરુષોત્તમચિત્તવિસ્મયમ્ = કર્ણપક્ષે- શ્રીકૃષ્ણચિત્તવિસ્મયમ્; રાજપક્ષે- વીર-પુરુષચિત્તવિસ્મયમ્। રામોલ્લાસનમૂર્તિઃ = કર્ણપક્ષે - રામઃ પરશુરામઃ; રાજપક્ષે- રામા મનોહરા સ્ત્રી; તદુલ્લાસનમૂર્તિ ર્યસ્ય સ શ્રીકર્ણઃ કર્ણ ઇવ જયતિ ॥

પાંચે ય પાંડવોના બાણના બળને જેણે ગણકાર્યું નથી; શ્રીકૃષ્ણના ચિત્તને આશ્ચર્ય પમાડતો અને પરશુરામને આનંદ પમાડનારી મૂર્તિ - આકૃતિ છે જેની એવા કર્ણની જેમ કામદેવથી પણ અધિક રૂપસમ્પન્ન, વીર પુરુષોના ચિત્તને આશ્ચર્ય પમાડનાર અને મનોહર સ્ત્રીઓને આનંદ પમાડનારી મૂર્તિ - આકૃતિ છે જેની એવો શ્રીકર્ણ નામનો રાજા જય પામે છે...

॥ इति श्री सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे ॥

॥ पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अनल्पानतिविस्तारमनल्पानतिमेषसाम् ।

व्याख्यातमुपकाराय चन्द्रगुप्तेन धीमता ॥

અય પ્રારંભ્યતે પઞ્ચમે 5 ધ્યાયે દ્વિતીયઃ પાદઃ।

શ્રુ-સદ-વસ્મ્યઃ પરોક્ષા વા ૫।૨।૧॥

ભૂતકાલાર્થક શ્રુ સદ્ અને વસ્ ધાતુને પરોક્ષાના પ્રત્યયો વિકલ્પથી થાય છે. ઉપ + શ્રુ ધાતુને આ સૂત્રથી પરોક્ષાનો ણવ્ (અ) પ્રત્યય. 'દ્વિર્ધાતુઃ ૦ ૪-૧-૧' થી શ્રુ ને દ્વિત્વ. 'વ્યઙ્ગન ૦ ૪-૧-૪૪' થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્ગનનો લોપ. 'નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧' થી શ્રુ ના ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપશુશ્રાવ આવો પ્રયોગ થાય છે. ઉપ + સદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી પરોક્ષાનો ણવ્ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ સદ્ ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્ગનનો લોપ. 'ઙ્ગિતિ ૪-૩-૫૦' થી સદ્ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ... વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપસસાદ આવો પ્રયોગ થાય છે. અનુ + વસ્ ધાતુને આ સૂત્રથી પરોક્ષાનો ણવ્ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ વસ્ ને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્ગનનો લોપ. 'ઙ્ગિતિ ૪-૩-૫૦' થી ઉપાન્ત્ય ઙ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'યજાદિ ૦ ૪-૧-૭૨' થી અભ્યાસમાં વ ને ઉ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી અનૂવાસ આવો પ્રયોગ થાય છે.

વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પરોક્ષા નો પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ઉપ + શ્રુ ધાતુને 'અઘતની ૫-૨-૪' થી અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. દ્ ની પૂર્વે 'સિજઘ ૦ ૩-૪-૫૩' થી સિચ્ (સ) પ્રત્યય. 'અઙ્ઘાતો ૦ ૪-૪-૨૯' થી ધાતુની પૂર્વે અટ્ (અ). 'સઃ સિજ ૦ ૪-૩-૬૫' થી સિચ્ ની પરમાં ઈત્ (ઈ). 'સિચિ પર ૦ ૪-૩-૪૪' થી શ્રુ ના ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપાશ્રૌષીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. ઉપ + શ્રુ ધાતુને 'અનઘત ૦ ૫-૨-૭' થી હ્યસ્તની નો દિવ્ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ધાતુની પૂર્વે અટ્. 'સ્વાદેઃ શ્નુઃ ૩-૪-૭૫' થી દિવ્ ની પૂર્વે શ્નુ પ્રત્યય. 'શ્રૌતિકૃવુ ૦ ૪-૨-૧૦૮' થી શ્રુ ધાતુને શ્ આદેશ. 'ઉ-શ્નોઃ ૪-૩-૨' થી નુ ના ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપાશૃણોત્ આવો

પ્રયોગ થાય છે. ઉપ + સદ્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. ધાતુની પૂર્વે અટ્. ‘લૃદિદ્ ૩-૪-૬૪’ થી દિ ની પૂર્વે અઙ્ પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપાસદત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. ઉપ + સદ્ ધાતુને હ્યસ્તની નો દિવ્ પ્રત્યય. ધાતુની પૂર્વે અટ્. ‘કર્તર્યં ૩-૪-૭૧’ થી ધાતુની પરમાં શવ્ પ્રત્યય. ‘શ્રૌતિકૃવું ૪-૨-૧૦૮’ થી સદ્ ને સીદ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપાસીદત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અનુ + વસ્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. ધાતુની પૂર્વે અટ્. દિ ની પૂર્વે સિચ્. તેની પરમાં ઈત્ (ઈ). ‘વ્યજ્જનાનાં ૪-૩-૪૫’ થી વસ્ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘સસ્તઃ સિ ૪-૩-૧૨’ થી વસ્ ના સ્ ને ત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અન્વવાત્સીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અનુ + વસ્ ધાતુને હ્યસ્તની નો દિવ્ પ્રત્યય. ધાતુની પૂર્વે અટ્. ઉપર જણાવ્યા મુજબ દિવ્ ની પૂર્વે શવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અન્વવસત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- તેણે સાંભળ્યું. તે દુઃખી થયો. તે પાછળથી રહ્યો.

અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે ‘અસરૂપં ૫-૧-૧૬’ થી અપવાદભૂત પરોક્ષાના સ્થાને વિકલ્પપક્ષમાં અઘતની થઈ શકે છે. તેમજ અપવાદભૂત હ્યસ્તનીના સ્થાને વિકલ્પપક્ષમાં ઉત્સર્ગભૂત પરોક્ષા થઈ શકે છે. તેથી આ સૂત્રમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્રણે રૂપોની સિદ્ધિ માટે યદ્યપિ વા નું ઉપાદાન નિરર્થક છે. પરન્તુ વા ના ઉપાદાનથી એ સૂચિત થાય છે કે- વિભક્તિ તરીકે પ્રસિદ્ધ વર્તમાનાદિના વિધાનમાં ‘અસં ૫-૧-૧૬’ થી વિકલ્પપક્ષમાં ઔત્સર્ગિક વિધિની (વિભક્તિવિધિની) પ્રાપ્તિ નથી. આથી જ ‘સ્મરસિ સાધો! સ્વર્ગે સ્થાસ્યામ્’ અહીં ‘અયદિં ૫-૨-૧’ થી વિહિત અપવાદભૂત ભવિષ્યન્તીના વિષયમાં વિકલ્પપક્ષમાં ‘અનઘતનેં ૫-૨-૭’ થી ઔત્સર્ગિક હ્યસ્તનીનો પ્રયોગ થતો નથી. શ્રુસદવસ્યઃ આ પ્રમાણે સૂત્રમાં બહુવચનનો નિર્દેશ હોવાથી ‘પરોક્ષે ૫-૨-૧૨’ ના અપવાદભૂત આ સૂત્રનો ‘અનઘં ૫-૨-૭’ આ સૂત્રથી બાધ નહિ થાય. ૧૧૧।

તત્ર ક્વસુ - કાનૌ તદ્વત્ ૫।૨।૨।

પરોક્ષામાત્રના વિષયમાં (ભૂતસામાન્યમાં નહિ) ધાતુની પરમાં ક્વસુ અને કાન પ્રત્યય થાય છે. અને તે બંન્ને પ્રત્યયો પરોક્ષા- વિભક્તિ જેવા મનાય છે. અર્થાત્ પરોક્ષામાં જે રીતે ધાતુને દ્વિત્વાદિ થાય છે તેમ ક્વસુ અને કાન પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા ધાતુને પણ તે રીતે દ્વિત્વાદિ કાર્ય થાય છે. શ્રુ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વસુ (વસ) પ્રત્યય. 'દ્વિઘાતુઃ ૦ ૪-૧-૧' થી શ્રુ ને દ્વિત્વ. 'વ્યઞ્જનસ્યા ૦ ૪-૧-૪૪' થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યઞ્જનનો લોપ.... વગેરે કાર્ય થવાથી શુશ્રુવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. સદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વસુ પ્રત્યય. 'ઘસેક ૦ ૪-૪-૮૨' થી વસ્ ની પૂર્વે ઇટ્. 'અનાદે ૦ ૪-૧-૨૪' થી સદ્ ધાતુના અ ને એ આદેશ; અને સદ્ ને પ્રાપ્ત દ્વિત્વનો નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી સેદિવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વસ્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી ક્વસુ પ્રત્યય. વસ્ ધાતુની પરમાં ઇટ્. વસ્ ને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઞ્જનનો લોપ. વવસ્+ઇ+વસ્ આ અવસ્થામાં અભ્યાસમાં વ ને 'યજાદિ ૦ ૪-૧-૭૨' થી ઉ આદેશ. 'યજાદિ ૦ ૪-૧-૭૯' થી વસ્ ના વ ને ઉ આદેશ. 'ઘસ્-વસઃ ૨-૩-૩૬' થી વસ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઋષિવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. પચ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્વસુ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'સેદિવાન્' ની જેમ પેચિવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ પચ્ ધાતુને કાન પ્રત્યય (આન પ્રત્યય). ઉપર જણાવ્યા મુજબ પચ્ ધાતુના અ ને એ આદેશ અને ધાતુને દ્વિત્વનો નિષેધ... વગેરે કાર્ય થવાથી પેચાનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સાંભળ્યું. દુઃખી થયો. રહ્યો. રાંધ્યું. રાંધ્યું. સૂ. નં. ૫-૧-૧૫૮ થી ભૂતાર્થાધિકાર વર્તમાન હોવા છતાં પરોક્ષામાત્રના જ ગ્રહણ માટે આ સૂત્રમાં તત્ર પદનું ઉપાદાન છે. શુશ્રુ+વસ્ આ અવસ્થામાં વસ્ ની પૂર્વે 'ઘસેક ૦ ૪-૪-૮૨' થી પ્રાપ્ત ઇટ્ નો 'ઋવર્ણ ૦ ૪-૪-૫૭' થી નિષેધ થયો છે. ક્વસુ પ્રત્યય પરસ્મૈપદમાં જ થતો હોવાથી તે પ્રત્યય કર્ત્તમાં

જ થાય છે. કાન પ્રત્યય આત્મનેપદનો હોવાથી કર્મમાં અને ભાવમાં પણ થાય છે. ॥૨॥

વૈયિવદનાશ્વદનૂચાનમ્ ૫૧૨૧૩॥

ભૂતસામાન્યમાં 'ઈયિવસ્'; 'અનાશ્વદ્' અને 'અનૂચાન' - આ ક્વસુ અને કાન પ્રત્યયાન્ત નામનું વિકલ્પથી નિપાતન કરાય છે. સમ્ + ણ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વસુ પ્રત્યય. 'દ્વિઘાતિઃ ૦ ૪-૧-૧' થી ઇ ને દ્વિત્વ. 'ઘસેક ૦ ૪-૪-૮૨' થી ક્વસુ (વસુ) પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્. 'ણ્ઞઃ ૨-૧-૫૧' થી ઇ ધાતુને ઇય્ આદેશ. ... વગેરે કાર્ય થવાથી સમીયિવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. નજ્+અશ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વસુ પ્રત્યય. નિપાતનના કારણે ઇટ્ ('ઘસેક ૦ ૪-૪-૮૨' થી પ્રાપ્ત ઇટ્) નો આ સૂત્રથી નિષેધ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ અશ્ ધાતુને દ્વિત્વ. 'વ્યઞ્જન ૦ ૪-૧-૪૪' થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઞ્જનનો લોપ. 'અસ્યાદે ૦ ૪-૧-૬૮' થી અભ્યાસમાં અ ને આ આદેશ.... વગેરે કાર્ય થવાથી અનાશ્વાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અનુ+વચ્ (બ્રૂ ધાતુને 'અસ્તિ-બ્રુવો ૦ ૪-૪-૧' થી વચ્ આદેશ) ધાતુને આ સૂત્રથી કાન પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ વચ્ ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઞ્જનનો લોપ. અભ્યાસમાં વ ને 'યજાદિ ૦ ૪-૧-૭૨' થી સમ્પ્રસારણ ઉ આદેશ. 'યજાદિ ૦ ૪-૧-૭૯' થી વચ્ ધાતુના વ ને ય્વૃત્ ઉ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનૂચાનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. નિપાતનના કારણે અહીં કાન પ્રત્યય ક્ત્તિમાં જ થાય છે. ક્ત્તિથી ભિન્ન અર્થ ભાવ - કર્મમાં તો ક્ત પ્રત્યયાદિ જ કાર્ય થવાથી અનૂક્તમ્ વગેરે પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - પ્રાપ્ત કર્યું અથવા ગયો. ન ખાધું. પાછળથી બોલ્યો.

આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઈયિવસ્ વગેરે નામનું વિકલ્પથી જ નિપાતન કરાય છે. તેથી વિકલ્પપક્ષમાં યથાપ્રાપ્ત હ્યસ્તની અઘતની અને પરોક્ષા નો પણ પ્રયોગ થાય છે. ણ્ (ઈ) ધાતુને 'અઘતની ૫-૨-૪' થી

અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. દિ ની પૂર્વે 'સિજઘતન્યામ્ ૩-૪-૫૩' થી સિચ્ પ્રત્યય. 'ઇણિં ૪-૪-૨૩' થી ઇણ્ ધાતુને ગા આદેશ. 'પિઘૈતિં ૪-૩-૬૬' થી સિચ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અગાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગયો. ઉપ+ઇણ્ ધાતુને 'અનઘતનેં ૫-૨-૭' થી હ્યસ્તની નો દિવ્ પ્રત્યય. 'સ્વરાદેં ૪-૪-૩૧' થી ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપૈત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેણે પ્રાપ્ત કર્યું. ઉપ+ઇ ધાતુને પરોક્ષાનો ણવ્ (અ) પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇ ને દ્વિત્વ. 'નામિનોં ૪-૩-૫૧' થી ઇ ધાતુને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'પૂર્વસ્યાં ૪-૧-૩૭' થી અભ્યાસના ઇ ને ઇય્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ઉપેયાય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્રાપ્ત કર્યું. નજ્+અશ્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. દિ ની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય. અશ્ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ન+આશ્+સ+ત્ આ અવસ્થામાં 'સ્તાઘશિં ૪-૪-૩૨' થી સ્ ની પૂર્વે ઇટ્. 'સઃ સિજં ૪-૩-૬૫' થી સિચ્ ની પરમાં ઈત્. 'ઈટ્ ઈતિ ૪-૩-૭૧' થી સિચ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નાશીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ન ખાધું. નજ્ + અશ્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ હ્યસ્તનીનો દિવ્ પ્રત્યય. અશ્ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'ત્ર્યાદેઃ ૩-૪-૭૯' થી દિવ્ ની પૂર્વે ણના પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી નાશનાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ન ખાધું. નજ્+અશ્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ પરોક્ષાનો ણવ્ (અ) પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ અશ્ ને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઞ્જનનો લોપ. 'અસ્યાદેં ૪-૧-૬૮' થી અભ્યાસમાં અ ને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નાશ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ન ખાધું. અનુ+વચ્ (ઉપર જણાવ્યા મુજબ બ્રૂ ને વચ્ આદેશ.) ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. 'શાસ્ત્યં ૩-૪-૬૦' થી દિ ની પૂર્વે અઙ્ પ્રત્યય. 'અઙ્ ધાતોં ૪-૪-૨૯' થી વચ્ ની પૂર્વે અટ્. 'શ્વયત્યં ૪-૩-૧૦૩' થી વચ્ ને વોચ્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી અન્વવોચત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાછળથી બોલ્યો. અનુ+બ્રૂ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ

હ્યસ્તનીનો દિવ્ પ્રત્યય. બ્રૂ ની પૂર્વે અટ્. 'બ્રૂતઃ પરાદિઃ ૪-૩-૬૩' થી બ્રૂ ધાતુની પરમાં ઈત્ (ઈ) ... વગેરે કાર્ય થવાથી અન્વબ્રવીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાછળથી બોલ્યો. અનુ+વચ્ ધાતુને હ્યસ્તનીનો દિવ્ પ્રત્યય. વચ્ ધાતુની પૂર્વે અટ્. 'વ્યઙ્જનાં ૪-૩-૭૮' થી દિવ્ પ્રત્યયનો લોપ. 'વજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬' થી ચ્ ને ક્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અન્વવક્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાછળથી બોલ્યો. અનુ+વચ્ ધાતુને પરીક્ષાનો ણવ્ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ વચ્ ને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં ચ્ નો લોપ. 'યજાદિં ૪-૧-૭૨' થી અભ્યાસમાં વ ને ડ આદેશ. 'ઙિતિ ૪-૩-૫૦' થી વચ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનૂવાચ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાછળથી બોલ્યો. ॥૩॥

અઘતની ૫૨।૪॥

ભૂતકાલાર્થક ધાતુને અઘતની - વિભક્તિનો પ્રત્યય થાય છે. ક્ ધાતુને આ સૂત્રથી અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. 'અઙ્ ધાતોં ૪-૪-૨૯' થી ધાતુની પૂર્વે અટ્. 'સિજઘં ૩-૪-૫૩' થી દિ ની પૂર્વે સિચ્. અ+કૃ+સ+ત્ આ અવસ્થામાં ત્ ની પૂર્વે 'સઃ સિજં ૪-૩-૬૫' થી ઈત્ (ઈ). 'સિચિ પરસ્મૈં ૪-૩-૪૪' થી કૃ ના ક્ર ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ. 'નામ્યન્તસ્થાં ૨-૩-૧૫' થી સ્ ને ષ્ આદેશ થવાથી અકાર્ષીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કર્યું. ॥૪॥

વિશેષાઽવિવક્ષાભ્યામિશ્ચે ૫૨।૫॥

હ્યસ્તની તથા પરીક્ષા ની અવિવક્ષામાં તેમ જ અઘતની ની સાથે હ્યસ્તની કે પરીક્ષા નું વ્યામિશ્રજ્ઞ હોય તો ભૂતકાલાર્થક ધાતુને અઘતનીનો પ્રત્યય થાય છે. અઘતનીના વિષયની સાથે હ્યસ્તની કે પરીક્ષા ના

વિષયમાં એક પ્રયોગ હોય ત્યારે વ્યામિશ્રણ મનાય છે. “રામો વનમગમત્” અહીં રામચન્દ્રજીનું વનગમન પરોક્ષ હોવા છતાં પરોક્ષા ની અવિવક્ષામાં આ સૂત્રથી ગમ્ ધાતુને અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. ‘લૃદિદ્ ૦ ૩-૪-૬૪’ થી દિ ની પૂર્વે અઙ્ પ્રત્યય. ‘અઙ્ ધાતો ૦ ૪-૪-૨૯’ થી ધાતુની પૂર્વે અટ્ થવાથી અગમત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- રામચન્દ્રજી વનમાં ગયા. “અઘ હ્યો વાઽભુક્ષ્મહિ” અહીં અઘ અને હ્યસ્ પદથી ગમ્ય અઘતની અને હ્યસ્તનીના વ્યામિશ્રણમાં ભુજ્ ધાતુને અઘતનીનો મહિ પ્રત્યય. ‘અઙ્ ધાતો ૦ ૪-૪-૨૯’ થી ધાતુની પૂર્વે અટ્. ‘સિજઘત ૦ ૩-૪-૫૩’ થી મહિ પ્રત્યયની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય. ‘સ્તાઘ ૦ ૪-૪-૩૨’ થી સિચ્ ની પૂર્વે વિહિત ઇટ્ નો ‘એકસ્વ ૦ ૪-૪-૫૬’ થી નિષેધ. ‘સિજાશિ ૦ ૪-૩-૩૫’ થી અનિટ્ સિચ્ ને કિદ્વદ્ ભાવ થવાથી ભુજ્ ધાતુના ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ થતો નથી. તેથી ‘વજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬’ થી જ્ ને ગ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અભુક્ષ્મહિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- આજે અથવા કાલે અમે ખાધું. ૥૫॥

રાત્રો વસોઽન્યયામાસ્વતર્યઘ ૫૧૨૬॥

શાસ્ત્રાનુસાર ઉઠવાના સમય રાત્રિના ચોથા પ્રહરથી લઈને ઉઘવાના સમય રાત્રિના બીજા પ્રહરના પ્રારંભ સુધીનો કાલ, અથવા જ્યારે તારીખ બદલાય છે - તે મધ્યરાત્રિથી બીજી મધ્યરાત્રિ સુધીનો જે કાલ છે તે બંન્ને કાલને અનઘતન કાલ કહેવાય છે. આ બંન્ને પ્રકારના અનઘતન કાલને અનુસરી રાત્રિના અન્તિમ-ચોથા પ્રહરમાં, રાતના પૂર્વાર્દ્ધમાં અથવા તૃતીય પ્રહર સુધીના કાલમાં થયેલી ક્રિયાનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે; ત્યાં વસ્તુતઃ હ્યસ્તની નો પ્રયોગ થાય છે. પરન્તુ હ્યસ્તન રાત્રિમાં થયેલી ક્રિયાનો; તે જ રાત્રિના છેલ્લા પ્રહરથી લઈને અઘતન કાલમાં પ્રયોગ હોય અને હ્યસ્તન રાત્રિના ચરમ પ્રહરમાં પણ (ચરમ પ્રહર સુધી) કર્તા સૂતો ન હોય તો; આવા હ્યસ્તન રાત્રિસમ્બન્ધી

ભૂતાર્થ- ક્રિયાર્થક વસ્ ધાતુને અઘતની નો પ્રત્યય થાય છે. કોઈ એક વ્યક્તિ પહેલી તારીખે બહારગામ જઈને તે જ દિવસે પાછી ઘરે આવે અને બીજી તારીખની રાત્રિના ચરમપ્રહર સુધી ઉઘે નહિ - તે વ્યક્તિને કોઈએ બીજી તારીખના સૂર્યોદયથી મધ્યરાત્રિના અથવા પ્રથમ પ્રહરના અન્તના કાલ દરમ્યાન પૂછ્યું “ત્વં રાત્રૌ ક્વાડવસઃ ?” તેના ઉત્તરમાં તે વ્યક્તિ જણાવે છે કે ‘અમુત્રાવાત્સમ્’ અહીં વસ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અઘતનીનો અમ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય (જુઓ સૂ. નં. ૫-૨-૧) થાય છે. અહીં બીજી તારીખના ચરમ પ્રહર સુધીના કાળમાં થોડીવાર પણ જો કર્તા સૂતો હોય અથવા ત્રીજી તારીખે પ્રશ્ન કરાય તો અમુત્રાડવસમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- હું અહીં રહ્યો. ॥૬॥

અનઘતને હ્યસ્તની ૫૧૨।૭॥

અઘતન (જુઓ સૂ. નં. ૫-૨-૬) કાલથી ભિન્ન ભૂતકાલાર્થક ધાતુને હ્યસ્તની નો પ્રત્યય થાય છે. કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી હ્યસ્તની નો વિવ્ (ત્) પ્રત્યય. ‘અઙ્ ધાતોઃ ૪-૪-૨૯’ થી ધાતુની પૂર્વે અટ્. ‘કૃગ્-તનાદેરુઃ ૩-૪-૮૩’ થી વિવ્ ની પૂર્વે ડ પ્રત્યય. ‘નામિનોઃ ૪-૩-૧’ થી કૃ ના ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. ‘ઉ-શ્નોઃ ૪-૩-૨’ થી ડ ને ગુણ ઓ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી અકરોત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તેણે કર્યું. ॥૭॥

હ્યસ્તે દૃશ્યે ૫૧૨।૮॥

લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોય અને પ્રયોક્તા ધારે તો દેખી શકે - એવી પારોક્ષ ભૂતકાલીન ક્રિયા છે અર્થ જેનો- એવા ધાતુને હ્યસ્તની વિભક્તિનો પ્રત્યય થાય છે. “અરુણત્ સિદ્ધરાજો ડ વન્તીમ્” અહીં અન્યકારશ્રીના સમયે કરાએલા આ પ્રયોગના કર્તા દ્વારા લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવી

સિદ્ધરાજની અવંતીને ઘેરવાની ક્રિયા જોવાનું શક્ય હોવાથી તાદૃશ ક્રિયાર્થક રુઢ્ ધાતુને આ સૂત્રથી હ્યસ્તની નો દિવ્ પ્રત્યય. ‘અઙ્ ધાતોઃ ૪-૪-૨૯’ થી ધાતુની પૂર્વે અટ્. ‘રુઢાં સ્વાઃ ૩-૪-૮૨’ થી રુઢ્ ના ઘ્ ની પૂર્વે ન વિકરણ પ્રત્યય. ‘વ્યઙ્જનાદ્ ૪-૩-૭૮’ થી દિવ્ પ્રત્યયનો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી અરુણત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સિદ્ધરાજે અવંતીને ઘેરી.

હ્યાત્ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રયોક્તાથી દૃશ્ય પણ પ્રસિદ્ધ જ એવી પરોક્ષભૂતકાલીન ક્રિયાના વાચક ધાતુને હ્યસ્તની વિભક્તિનો પ્રત્યય થાય છે. તેથી ચકાર કટમ્ અહીં કટકરણક્રિયા લોકમાં પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી તદર્થક કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી હ્યસ્તની વિભક્તિનો પ્રત્યય ન થવાથી ‘પરોક્ષે ૫-૨-૧૨’ થી પરોક્ષા નો ણવ્ પ્રત્યય. ‘દ્વિર્ધાતુઃ ૪-૧-૧’ થી કૃ ને દ્વિત્વ. ‘ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮’ થી અભ્યાસમાં ઋ ને અ આદેશ. ‘કઙ્ચ્વજ્ ૪-૧-૪૬’ થી અભ્યાસમાં ક્ ને ચ્ આદેશ. ચકૃ + અ આ અવસ્થામાં ‘નામિનો ૪-૩-૫૧’ થી કૃ ના ઋ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી ચકાર આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તેણે ચટઈ કરી. ‘દૃશ્ય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ લોકમાં પ્રસિદ્ધ પણ પ્રયોક્તાથી દૃશ્ય જ ભૂતકાલીન ક્રિયાર્થક ધાતુને હ્યસ્તનીનો પ્રત્યય થાય છે. તેથી “જઘાન કંસં કિલ વાસુદેવઃ” અહીં વાસુદેવકૃત કંસકર્મક હનનક્રિયા લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં પ્રયોક્તાથી તે દૃશ્ય ન હોવાથી તદર્થક હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી હ્યસ્તની ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પરોક્ષાનો ણવ્ પ્રત્યય. હન્ ધાતુને દ્વિત્વ. ‘વ્યઙ્જન ૪-૧-૪૪’ થી અભ્યાસમાં હન્ ના ન્ નો લોપ. ‘ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦’ થી અભ્યાસમાં હ્ ને જ્ આદેશ. ‘ઞિણવિ ઘન્ ૪-૩-૧૦૧’ થી હન્ ધાતુને ઘન્ આદેશ. ‘ઞિણિતિ ૪-૩-૫૦’ થી ઘન્ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી જઘાન આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વાસુદેવે કંસને માર્યો. ॥૮॥

અયદિ સ્મૃત્યર્થે ભવિષ્યન્તી ૫૧૨।૧૧॥

સ્મરણાર્થક ધાતુ ઉપપદ (નજીકમાં પ્રયુજ્યમાન) હોય અને યત્ પદનો પ્રયોગ ન હોય તો અનઘતન ભૂતકાલાર્થક ધાતુને ભવિષ્યન્તી વિભક્તિનો પ્રત્યય થાય છે. “સ્મરસિ સાધો! સ્વર્ગે સ્થાસ્યામઃ” અહીં સ્મરણાર્થક સ્મૃ ધાતુ ઉપપદ છે; તેમજ યદ્ પદનો પ્રયોગ નથી. તેથી અનઘતન ભૂતકાલાર્થક સ્થા ધાતુને આ સૂત્રથી ભવિષ્યન્તી વિભક્તિનો સ્યામસ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ- યાદ છે; મુનિવર! આપણે સ્વર્ગમાં હતા. અયદીતિ કિમ્? = ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્મરણાર્થક ધાતુ ઉપપદ હોય અને યદ્ પદનો પ્રયોગ ન જ હોય તો અનઘતન ભૂતકાલાર્થક ધાતુને આ સૂત્રથી ભવિષ્યન્તી નો પ્રત્યય થાય છે. તેથી “અભિજાનાસિ મિત્ર! યત્કલિङ્ગેષ્વવસામ?” અહીં યત્ પદનો પ્રયોગ હોવાથી વસ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ભવિષ્યન્તી નો પ્રત્યય ન થવાથી ‘અનઘતને ૦ ૫-૨-૭’ થી હ્યસ્તની નો મ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ- યાદ છે મિત્ર! આપણે કલિંગમાં રહેલા. ॥૮॥

વાડકાઢ્કાયામ્ ૫૧૨।૧૦॥

પ્રયોક્તાની અન્ય ક્રિયાની અપેક્ષા હોય અને સ્મરણાર્થક ધાતુ ઉપપદ હોય તો; અનઘતન ભૂતકાલાર્થક ધાતુને વિકલ્પથી ભવિષ્યન્તી નો પ્રત્યય થાય છે. “સ્મરસિ મિત્ર! કશ્મીરેષુ વત્સ્યામોડવસામ વા તત્રૌદનં મોક્ષ્યામહે અમુઞ્મહિ વા!” અહીં કાશ્મીરમાં વાસ સ્વરૂપ ક્રિયાલક્ષણથી ત્યાંની ઓદનકર્મક ભોજનક્રિયા લક્ષ્ય બને છે. તેથી લક્ષ્ય અને લક્ષણભૂત તે તે ક્રિયાના સંબન્ધમાં પ્રયોક્તાને આકાંક્ષા છે. જેથી અનઘતન ભૂતકાલાર્થક વસ્ અને મુજ્ઞ ધાતુને અનુક્રમે આ સૂત્રથી ભવિષ્યન્તી નો સ્યામસ્ અને સ્યામહે પ્રત્યય થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ભવિષ્યન્તી નો પ્રત્યય ન થાય ત્યારે અનુક્રમે હ્યસ્તનીનો મ અને મહિ પ્રત્યય ‘અનઘતને ૫-૨-

૭' થી થાય છે. વસ્ + સ્યામસ્ આ અવસ્થામાં વસ્ ના સ્ ને 'સસ્તઃ સિ ૪-૩-૮૨' થી ત્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી વત્સ્યામઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ખુજ્ + સ્યામહે આ અવસ્થામાં 'લઘોરૂપાં ૪-૩-૪' થી ડ ને ગુણ ઓ આદેશ. 'ચજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬' થી જ્ ને ગ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી મોક્ષ્યામહે આવો પ્રયોગ થાય છે. અ+ખુજ્+મહિ આ અવસ્થામાં 'રુઘાં સ્વાં ૩-૪-૮૨' થી જ્ ની પૂર્વે ન વિકરણ. ન ના અ નો 'શ્નાસ્ત્યોં ૪-૨-૧૦' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અખુજ્મહિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- યાદ છે, મિત્ર! આપણે કાશ્મીરમાં રહ્યા હતા; અને ત્યાં ભાત ખાધા હતા. ॥૧૦॥

કૃતાઽસ્મરણાઽતિનિહનવે પરોક્ષા ૫૨|૧૧॥

કરેલાનું; ચિત્તવિક્ષેપાદિના કારણે અસ્મરણ અથવા પ્રયોક્તાને યાદ હોવા છતાં તે અત્યન્ત છુપાવતો હોય તો અનઘતન ભૂતકાલીનાર્થક ધાતુને પરોક્ષાનો પ્રત્યય થાય છે. સુપ્તો ઽ હં કિલ વિલલાપ અહીં શયનકર્તાને ચિત્તના વિક્ષેપ(અન્ય વિષયાસક્ત) ના કારણે રોવાનું સ્મરણ ન હોવાથી આ સૂત્રથી વિ+લપ્ ધાતુને પરોક્ષા વિભક્તિનો ણવ્(અ) પ્રત્યય થાય છે. કલિઙ્ગેષુ બ્રાહ્મણો હતસ્ત્વયા? નાહં કલિઙ્ગાન્ જગામ અહીં બ્રાહ્મણહનનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રયોક્તા 'ત્યાં હું ગયો જ નથી' એમ કહીને સ્વગમનાદિને અત્યન્ત છુપાવે છે. તેથી આ સૂત્રથી ગમ્ ધાતુને પરોક્ષાનો ણવ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય (જુઓ સૂ. નં. ૫-૨-૮) થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ખરેખર સૂતાં એવા મેં વિલાપ કર્યો?. કલિંગદેશમાં તેં બ્રાહ્મણને માર્યો? હું કલિંગદેશમાં ગયો નથી.... ॥૧૧॥

પરોક્ષે ૫૨|૧૨॥

અનઘતન પરોક્ષ ભૂતકાલાર્થક ધાતુને પરોક્ષા વિભક્તિનો પ્રત્યય

થાય છે. ધર્મ વિદેશ તીર્થઙ્કરઃ અહીં આ સૂત્રથી વિશ્વ ધાતુને પરીક્ષાનો
 ણવ્ પ્રત્યય. ‘દ્વિધર્માતુઃ ૦ ૪-૧-૧’ થી વિશ્વ ને દ્વિત્વ. ‘વ્યઙ્ગન ૦ ૪-૧-
 ૪૪’ થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્ગનનો લોપ. ‘લઘોરૂપા ૦ ૪-૩-૪’ થી
 વિશ્વ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઇ ને ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વિદેશ
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તીર્થંકરદેવે ધર્મ ઉપદેશ્યો. અહીં યાદ
 રાખવું જોઈએ કે અક્ષાણાં પરઃ આ અર્થમાં પરીક્ષઃ પ્રયોગ ઉચિત મનાય
 છે. જે અસાક્ષાત્કારાર્થક છે. સામાન્યરીતે સર્વ ધાત્વર્થ સાધ્યત્વરૂપે
 અપ્રત્યક્ષ હોવાથી પરીક્ષ જ છે. પરંતુ જ્યાં પ્રત્યક્ષસાધનત્વેન લોકોને
 પ્રત્યક્ષત્વનું અભિમાન નથી હોતું, ત્યાં ધાત્વર્થ પરીક્ષ મનાય છે. ॥૧૨॥

હશશ્વઘુગાન્તઃ-પ્રચ્છ્યે હ્યસ્તની ૫૧૨।૧૩॥

પાંચ વર્ષને યુગ કહેવાય છે. યુગાન્ત - યુગની અંદર જે પુછાય છે-
 તેને યુગાન્તપ્રચ્છ્ય કહેવાય છે. હ અથવા શશ્વત્ અવ્યયનો પ્રયોગ હોય
 તો, યુગાન્તપ્રચ્છ્ય (પ્રષ્ટવ્ય) અનઘતન પરીક્ષાર્થક ધાતુને હ્યસ્તની અને
 પરીક્ષા વિભક્તિનો પ્રત્યય થાય છે. ‘ઇતિ હાઽકરોત્ ઇતિ હ ચકાર ;
 અહીં હ અવ્યયનો પ્રયોગ હોવાથી તેમજ શશ્વદકરોત્, શશ્વત્ ચકાર;
 અહીં શશ્વદ્ અવ્યયનો પ્રયોગ હોવાથી કૃ ધાતુને હ્યસ્તની નો દિવ્
 પ્રત્યય; તેમ જ પરીક્ષા નો ણવ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય (જુઓ સૂ. નં. ૫-૨-
 ૭ અને ૫-૨-૮) થયું છે. કિંમગચ્છસ્ત્વં મથુરામ્, કિં જગન્થ ત્વં મથુરામ્?
 અહીં યુગાન્તઃપ્રચ્છ્ય હોવાથી ગમ્ ધાતુને હ્યસ્તની નો સિવ્ પ્રત્યય અને
 પરીક્ષાનો થવ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અગચ્છઃ અને જગન્થ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અ+ગમ્+સ્ આ અવસ્થામાં ‘ગમિષ ૦ ૪-૨-૧૦૬’ થી
 ગમ્ ધાતુના મ્ ને છ આદેશ થાય છે. ગમ્ + થ આ અવસ્થામાં સૂ. નં.
 ૫-૨-૮ માં જણાવ્યા મુજબ ગમ્ ધાતુને દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય થાય છે.
 અર્થક્રમશઃ- વાહ! તેણે કર્યું. સદાને માટે તેણે કર્યું. શું તું મથુરામાં ગયો
 હતો ?.

આ સૂત્રમાં હ્યસ્તની નું વિધાન કર્યા વિના માત્ર વા ના ગ્રહણથી પરીક્ષા ના વૈકલ્પિકવિધાનથી પણ વિકલ્પપક્ષમાં અનઘતન ભૂતસામાન્યમાં સૂ. નં. ૫-૨-૭ થી વિહિત હ્યસ્તની સિદ્ધ છે. પરન્તુ સ્મૃત્યર્થક ધાતુના ઉપપદમાં પણ વિકલ્પપક્ષમાં હ્યસ્તની નો જ પ્રયોગ થાય અને ભવિષ્યન્તી (૫-૨-૯ થી) નો પ્રયોગ ન થાય - એ માટે આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ હ્યસ્તની નું પણ વિધાન કરાયું છે. તેથી સ્મરસિ મિત્ર! કશ્મીરે-ષ્વિતિ હાડધ્યૈમહિ... ઈત્યાદિ સ્થળે ભવિષ્યન્તી નો પ્રયોગ થતો નથી.. ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી બરાબર સમજી લેવું જોઈએ... ॥૧૩॥

અવિવક્ષિતે ૫૧૨૧૪॥

અનઘતન પરીક્ષા ભૂતાર્થક ધાતુને; પરીક્ષત્વની વિવક્ષા ન હોય તો હ્યસ્તની વિભક્તિનો પ્રત્યય થાય છે. “અહન્ કંસં કિલ વાસુદેવઃ” અહીં પરીક્ષત્વની અવિવક્ષામાં હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી હ્યસ્તની નો દિવ્ પ્રત્યય. ‘વ્યઙ્જનાં ૪-૩-૭૮’ થી દિવ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અહન્ પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વાસુદેવે કંસને માર્યો. ॥૧૪॥

વાઘતની પુરાઽઽદૌ ૫૧૨૧૫॥

પુરા... વગેરે શબ્દો ઉપપદ હોય તો અનઘતન પરીક્ષાભૂતાર્થક ધાતુને; પરીક્ષત્વની વિવક્ષા ન હોય તો અઘતની વિભક્તિનો પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. અવાત્સુરિહ પુરા છાત્રાઃ અહીં પુરા ઉપપદ હોવાથી વસ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અઘતની વિભક્તિનો અન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ‘સિજઘં ૩-૪-૫૩’ થી સિચ્ (સ) પ્રત્યય. ‘વ્યઙ્જનાં ૪-૩-૪૫’ થી વસ્ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘સસ્તઃ સિ ૪-૩-૯૨’ થી વસ્ ધાતુના સ્ ને ત્ આદેશ. ‘સિજ્ઞં ૪-૨-૯૨’ થી અન્ પ્રત્યયને પુસ્ (ઉસ) આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી અવાત્સુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી

વસ્ ધાતુને અઘતનીનો અન્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘પરોક્ષે ૫-૨-૧૨’ થી પરોક્ષાનો ઉસ્ પ્રત્યય. ‘ઇન્ધ્યસં ૪-૩-૨૧’ થી ઉસ્ પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ. ‘દ્વિર્ધાતુઃ ૦ ૪-૧-૧’ થી વસ્ ધાતુને દ્વિત્વ વગેરે (જુઓ સૂ. નં. ૫-૨-૨) કાર્ય થવાથી ઋષુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અઘતનીનો પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘અવિવક્ષિતે ૫-૨-૧૪’ થી વસ્ ધાતુને હ્યસ્તની નો અન્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થાય છે. જેથી અવસન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પૂર્વે અહીં વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા. આવીજ રીતે તદાઽભાષિષ્ટ રાઘવઃ અહીં તદા ઉપપદ્ હોવાથી આ સૂત્રથી ભાષ્ ધાતુને અઘતનીનો ત પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ સિચ્ પ્રત્યય. ‘સ્તાઘશિતો ૦ ૪-૪-૩૨’ થી સિચ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ ... વગેરે કાર્ય થવાથી અભાષિષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અઘતની ન થાય ત્યારે ઉપર જણાવ્યા મુજબ હ્યસ્તની નો ત પ્રત્યય અને પરોક્ષાનો એ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અભાષત અને બભાષે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ત્યારે રાઘવ બોલ્યા.

અહીં એ વિચારવું જોઈએ કે - ઉપર જણાવેલા સૂત્રાર્થને અનુસરીએ તો આ સૂત્ર પરોક્ષત્વની અવિવક્ષામાં જ અઘતનીનું વૈકલ્પિક વિધાન કરે છે. તેથી વિકલ્પપક્ષમાં પરોક્ષત્વની અવિવક્ષામાં પરોક્ષા નું વિધાન કોઈ પણ રીતે સંગત નથી. તેથી આ સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિના “પરોક્ષે ઇતિ નિવૃત્તમ્ । ભૂતાનઘતને પરોક્ષે ષાઽપરોક્ષે ષાઽર્થે વર્તમાનાદ્ધાતોઃ પુરા ઇત્યાદાવુપપદેઽ ઘતનીવિભક્તિર્વા ભવતિ । અપરોક્ષે હ્યસ્તન્યાઃ પરોક્ષે તુ પરોક્ષાયા અપવાદઃ ।” આ પાઠ મુજબ સૂત્રાર્થનું અનુસરણ કરવું જોઈએ. જેથી ઉપર્યુક્ત પ્રયોગો સંગત કરી શકાશે. અન્યથા લઘુવૃત્તિમાં જણાવ્યા મુજબના ઉપર જણાવેલા અર્થને અનુસરવાથી ઉપર જણાવેલ પ્રયોગો સંગત નહિ થાય ... ॥૧૫॥

સ્મે ચ વર્તમાના ૫૧૨।૧૬॥

સ્મ અને પુરા ... વગેરે નામ ઉપપદ હોય તો; ભૂતાનઘતનાર્થક ધાતુને વર્તમાના વિભક્તિનો પ્રત્યય થાય છે. પૃચ્છતિ સ્મ પુરોધસમ્; વસન્તીહ પુરા છાત્રાઃ અને અથાડડહ વર્ણી; અહીં સ્મ ઉપપદ હોવાથી પ્રચ્ઠ ધાતુને; પુરા ઉપપદ હોવાથી વસ્ ધાતુને અને અથ ઉપપદ હોવાથી બ્રૂ ધાતુને અનુક્રમે આ સૂત્રથી વર્તમાના વિભક્તિનો તિ અન્તિ અને તિ પ્રત્યય. પ્રચ્ઠ + અ (શ) +તિ આ અવસ્થામાં 'ગ્રહ-વ્રશ્ચ૦ ૪-૧-૮૪' થી પ્રચ્ઠ ના ર ને સમ્પ્રસારણ ક્ર આદેશ થવાથી પૃચ્છતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. બ્રૂ+તિ આ અવસ્થામાં 'બ્રૂગઃ ૪-૨-૧૧૮' થી બ્રૂ ને આહ વગેરે કાર્ય થવાથી આહ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પુરોહિતને પુછ્યું. અહીં પહેલા વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા. પછી સંન્યાસીએ કહ્યું. ॥૧૬॥

નનૌ પૃષ્ઠોક્તૌ સદ્રવત્ ૫૧૨।૧૭॥

નનુ ઉપપદ હોય તો પૂછેલાના જવાબમાં ભૂતાર્થક ધાતુને વર્તમાનાનો પ્રત્યય થાય છે; તેમ જ વર્તમાના જેવા શત્ 'વગેરે પ્રત્યયો પણ થાય છે. કિમકાર્ષીઃ કટં ચૈત્ર? નનુ કરોમિ ભોઃ; નનુ કુર્વન્તં માં પશ્ય અહીં નનુ ઉપપદ હોવાથી પુછાએલાના જવાબમાં ભૂતાર્થક કૃ ધાતુને વર્તમાનાનો મિ પ્રત્યય તેમજ વર્તમાના વિભક્તિ જેવો શત્ પ્રત્યય આ સૂત્રથી થયો છે. અર્થ- શું; ચૈત્ર તેં ચટઈ બનાવી? હા, મેં કરી. જુઓ! મેં બનાવી. અકાર્ષીઃ ની. પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ.નં. ૫-૨-૪. શેષ પ્રક્રિયા સ્પષ્ટ છે. ॥૧૭॥

નન્વો વા ૫૧૨।૧૮॥

ન અને નુ ઉપપદ હોય તો પુછાએલા પ્રશ્નના જવાબમાં ભૂતાર્થક

ધાતુને વર્તમાના નો તેમજ વર્તમાના જેવો પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. કિમકાર્ષીઃ કટં ચૈત્ર! ? ન કરોમિ ભોઃ; ન કુર્વન્તં માં પશ્ય અહીં ન ઉપપદ હોવાથી પૂછેલાના જવાબમાં કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી વર્તમાના નો મિ પ્રત્યય. તેમજ વર્તમાના જેવો શત્રુ પ્રત્યય થાય છે, વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી વર્તમાનાનો કે તેના જેવો પ્રત્યય ન થાય ત્યારે કૃ ધાતુને ‘અઘતની ૫-૨-૪’ થી અઘતનીનો અમ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી નાકાર્ષમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે નુ ઉપપદ હોય ત્યારે પુછાએલાના જવાબમાં કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી વર્તમાનાદિનો મિ વગેરે પ્રત્યય થવાથી નુ કરોમિ ભોઃ! નુ કુર્વાણં માં પશ્ય અને ન્વકાર્ષમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- શું; ચૈત્ર તેં ચટઈ બનાવી? ના, મેં નથી કરી. જુઓ મેં નથી બનાવી. હા, મેં કરી; જુઓ મેં બનાવી. ॥૧૮॥

સતિ ૫૧૨૧૧॥

વર્તમાનાર્થક ધાતુને ‘વર્તમાના’ વિભક્તિનો પ્રત્યય થાય છે. અસ્તિ; કૂરં પચતિ; માંસં ન ભક્ષયતિ; ઇહાધીમહે; તિષ્ઠન્તિ પર્વતાઃ; અહીં આ સૂત્રથી વર્તમાનાર્થક અસ્ પચ્ અને ભક્ષ્ ધાતુને વર્તમાનાનો; તિવ્ પ્રત્યય; અધિ+ઇ ધાતુને મહે પ્રત્યય અને સ્થા ધાતુને અન્તિ પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થક્રમશઃ- છે. ભાત રાંધે છે. માંસ ખાતો નથી. અહીં અમે ભણીએ છીએ. પર્વતો છે. આરંભેલ એવા અપરિસમાપ્ત ક્રિયાના પ્રબન્ધને વર્તમાન કહેવાય છે. એની વિવિધતાને દર્શાવવા ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનેક ઉદાહરણોનો ઉપન્યાસ છે; જે અન્યત્ર અનુસંધેય છે. ॥૧૯॥

શત્રાનશાવેષ્યતિ તુ સસ્યૌ ૫૧૨૨૦॥

વર્તમાનાર્થક ધાતુને શત્રુ અને આનશ્ પ્રત્યય થાય છે. एष्यत्-

મવિષ્યત્ કાલના વિષયમાં એ બન્ને પ્રત્યયો સ્ય પૂર્વક (અર્થાદ્ સ્યત્ અને સ્યાન) થાય છે. યા અને શી ધાતુને આ સૂત્રથી શત્ પ્રત્યય. અને આનશ્ પ્રત્યય. શી ધાતુના ઈ ને ‘શીઙ૦૪-૩-૧૦૪’ થી એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે યાન્ અને શયાનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- જતો. સૂતો. મવિષ્યત્ કાલમાં યા અને શી ધાતુને અનુક્રમે સ્ય સહિત શત્ અને આનશ્ પ્રત્યય. શી+સ્ય+આન આ અવસ્થામાં સ્ય ની પૂર્વે ‘સ્તાઘશિતો ૦ ૪-૪-૩૨’ થી ઇટ્. સ્ય ની પરમાં ‘અતો મ ૦ ૪-૪-૧૧૪’ થી મ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે યાસ્યન્ અને શયિષ્યમાણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- જનાર (જશે). ઉઘનાર (ઉઘશે).

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે સૂત્રમાં બહુલાધિકાર ચાલુ હોવાથી યત્તરતિ તલ્લઘુ; હન્તીતિ પલાયતે; પચત્યતો લભતે; યઃ પચતિ પઠતિ ચ સ ચૈત્રઃ ... ઈત્યાદિ સ્થળે તે તે ધાતુઓને આ સૂત્રથી શત્ વગેરે પ્રત્યય થતો નથી... ઈત્યાદિ બૃહદ્વૃત્તિમાંથી જાણવું... ॥૨૦॥

તૌ માઙ્યાક્રોશેષુ ૫૧૨૧૧॥

માઙ્ ઉપપદ હોય તો આક્રોશ અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે ધાતુને શત્ અને આનશ્ પ્રત્યય જ થાય છે. સૂત્રમાં માઙ્યાક્રોશેષુ આ પ્રમાણે બહુવચનનો નિર્દેશ હોવાથી વર્તમાનાદિ સકલકાલમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શત્ અને આનશ્ પ્રત્યય થાય છે. તેમજ આ સૂત્રમાં તૌ નું ગ્રહણ હોવાથી અવધારણ અર્થ વિવક્ષિત છે. અન્યથા સૂ. નં. ૫-૨-૨૦ થી શત્ અને આનશ્ પ્રત્યયની અનુવૃત્તિ સિદ્ધ જ હતી. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અવધારણની વિવક્ષા આ સૂત્રમાં હોવાથી માઙ્ ના યોગમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી શત્ અને આનશ્ પ્રત્યય જ થાય છે. પરન્તુ અસરૂપ એવો અઘતનીનો પ્રત્યય વિકલ્પથી થતો નથી. મા પચન્ વૃણ્ણો જ્ઞાસ્યતિ; મા પચમાનોઽ સૌ મર્તુકામઃ અહીં આ સૂત્રથી

માઝ્ ઉપપદ હોવાથી આકોશના વિષયમાં પચ્ ધાતુને શત્ અને આનશ્ પ્રત્યય. પચ્+અત્ અને પચ્+આન આ અવસ્થામાં 'કર્ત્તર્યં ૩-૪-૭૧' થી પચ્ ની પરમાં અ (શવ્) વિકરણ. 'લુગત્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી અત્ ની પૂર્વેના અ નો લોપ. 'અતો મં ૪-૪-૧૧૪' થી આન ની પૂર્વે મ્ નો આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી પચન્ અને પચમાનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- જેણે રાંધ્યું નથી એવો વૃષલ, તેને ખબર પડશે. નહીં રાંધનારો આ મરવાની ઈચ્છાવાલો છે. ॥૨૧॥

વા વેત્તેઃ ક્વસુઃ ૫૧૨૧૨૨॥

વર્તમાનાર્થક વિદ્ ધાતુને વિકલ્પથી ક્વસુ (વસ) પ્રત્યય થાય છે. વિદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વસુ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી વિદ્વાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્વસુ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'શત્રાનશાં ૫-૨-૨૦' થી શત્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વિદ્વાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તત્ત્વ જાણનાર. ॥૨૨॥

પૂઙ્ - યજઃ શાનઃ ૫૧૨૧૨૩॥

વર્તમાનાર્થક પૂઙ્ (પૂ) અને યજ્ ધાતુને ક્ત્તમાં શાન (આન) પ્રત્યય થાય છે. પૂ અને યજ્ ધાતુને આ સૂત્રથી શાન પ્રત્યય. 'કર્ત્તર્યં ૩-૪-૭૧' થી શાન પ્રત્યયની પૂર્વે શવ્. 'અતો મં ૪-૪-૧૧૪' થી આન ની પૂર્વે મ્ નો આગમ. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી પૂ ના ઋ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પવમાનઃ અને યજમાનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પવિત્ર કરતો. યજ્ કરતો. આનશ્ અને શાન પ્રત્યય એ બેમાં અનુબન્ધાદિનું સામ્ય હોવા છતાં આનશ્ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે નામને ષષ્ઠી સમાસ થતો નથી... ઈત્યાદિ ભેદ છે. ॥૨૩॥

વય: શક્તિ-શીલે ૫।૨।૨૪॥

અવસ્થા શક્તિ અને સ્વભાવ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો; વર્તમાનાર્થક ધાતુને જ્ઞાન પ્રત્યય થાય છે. સ્ત્રિયં ગચ્છમાના: અહીં અવસ્થા (કાલકૃત પ્રાણ્યવસ્થા) અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી - ગમ્ ધાતુને; સમજ્ઞાના: અહીં શક્તિ - સામર્થ્ય અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી સમ્ + અશ્ ધાતુને અને પરાનિન્દમાના: અહીં સ્વભાવ અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી નિન્દ્ ધાતુને આ સૂત્રથી જ્ઞાન પ્રત્યય.. વગેરે કાર્ય થવાથી ગચ્છમાના: સમજ્ઞાના: અને નિન્દમાના: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - સ્ત્રીની પાસે જતા (અહીં યૌવન અવસ્થા ગમ્યમાન છે.). સારી રીતે ખાતા (અહીં સામર્થ્ય ગમ્યમાન છે.). બીજાની નિન્દા કરનારા (અહીં સ્વભાવ અર્થ ગમ્યમાન છે.) ॥૨૪॥

ધારીઙોઽકૃચ્છેઽતૃશ્ ૫।૨।૨૫॥

સુખેથી સાધ્ય (કરવા યોગ્ય) એવા વર્તમાનાર્થના વાચક ધારિ અને ઇઙ્ (ઇ) ધાતુને અતૃશ્ પ્રત્યય થાય છે. ધારિ અને અધિ+ઇ ધાતુને આ સૂત્રથી અતૃશ્ (અત્) પ્રત્યય. ધારિ+અત્ આ અવસ્થામાં 'કર્ત્તર્યનં ૩-૪-૭૧' થી અત્ ની પૂર્વે અ વિકરણ વગેરે કાર્ય થવાથી ધારયન્ આચારાઙ્ગમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અધિ+ઇ+અત્ આ અવસ્થામાં ઇ ધાતુને 'ધાતોરિં ૨-૧-૫૦' થી ઇય્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અધીયન્ દ્રુમપુષ્પીયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ:- સહેલાઈથી આચારાઙ્ગને ધરતો. સહેલાઈથી દ્રુમપુષ્પીય (દશવૈકલિક સૂત્રનું પ્રથમ અધ્યયન) ને ધરતો. ઇઙ્ ધાતુને આનશ્ પ્રત્યય અને ધારિ ધાતુને શત્ અને આનશ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી. તેથી આ સૂત્રથી અતૃશ્ પ્રત્યયનું વિધાન કર્યું છે. તે વિધાનથી જ અસરૂપ આનશ્ પ્રત્યય વિકલ્પપક્ષમાં નહીં થાય. ॥૨૫॥

સુગ્-દ્વિષાર્હઃ સત્રિ-શત્રુ-સ્તુત્યે ૫૧૨૧૬॥

સુગ્ દ્વિષ્ અને અર્હ આ વર્તમાનાર્થક ધાતુને ક્રમશઃ સત્રિન્ શત્રુ અને સ્તુત્ય કર્તા હોય તો અતૃશ્ પ્રત્યય થાય છે. સુ ધાતુને આ સૂત્રથી અતૃશ્ પ્રત્યય. 'સ્વાદેઃ૦ ૩-૪-૭૫' થી સુ ની પરમાં નુ વિકરણ વગેરે કાર્ય થવાથી સર્વે સુન્વન્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બધા યજ્ઞના સ્વામીઓ. દ્વિષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અતૃશ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ચૌરં દ્વિષન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ચોરનો દ્રેષ કરતો. આવી જ રીતે અર્હ ધાતુને આ સૂત્રથી અતૃશ્ પ્રત્યય. 'કર્તૃય૦ ૩-૪-૭૧' થી અર્હ ધાતુની પરમાં અ (શવ્) વિકરણ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પૂજામર્હન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પૂજાને પ્રાપ્ત કરનાર- પૂજ્ય. एष्विति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સુ દ્વિષ્ અને અર્હ ધાતુને અનુક્રમે સત્રિન્ શત્રુ અને સ્તુત્યં કર્તા હોય તો અતૃશ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સુરાં સુનોતિ અહીં સત્રી કર્તા ન હોવાથી આ સૂત્રથી સુ ધાતુને અતૃશ્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ- મદિરા કાઢે છે. ॥૨૬॥

તૃન્ શીલ-ધર્મ-સાધુષુ ૫૧૨૧૭॥

શીલ (સ્વભાવ); ધર્મ (કુલાચાર) અને સાધુ (સારું) અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક ધાતુને તૃન્ (તૃ) પ્રત્યય થાય છે. કૃ મુણ્ડિ અને ગમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી તૃન્ (તૃ) પ્રત્યય. 'સ્તાંઘશિતો૦ ૪-૪-૩૨' થી મુણ્ડિ ધાતુની પરમાં ઇટ્. 'નામિનો૦ ૪-૩-૧' થી ક્ર ને ગુણ અર્ અને ઇ ને ગુણ એ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી કર્તા કટમ્ વધૂમૂઢાં મુણ્ડયિતારઃ શ્રાવિષ્ઠાયનાઃ અને ગન્તાં ખેલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ-સ્વાભાવિક રીતે ચટઈ બનાવનાર. પરણેલી સ્ત્રીનું મુંડન કરાવનારા શ્રાવિષ્ઠાયનો. સારો જતો ખેલ. ॥૨૭॥

**બ્રાજ્યલઙ્કૃત્- નિરાકૃત્ - ભૂ-સહિ-રુચિ-વૃત્તિ- વૃધિ-ચરિ-
પ્રજનાડપત્રપ ઇષ્ણુ: ૫૧૨।૨૮॥**

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક ભ્રાજ્ઃ
અલમ્+કૃત્ (કૃ); નિરા+કૃ; ભૂ; સહ; રુચ; વૃત્; વૃધ; ચર; પ્ર+જન્ અને
અપ+ત્રપ્ ધાતુને ઇષ્ણુ પ્રત્યય થાય છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભ્રાજ્ ...
વગેરે ધાતુને આ સૂત્રથી ઇષ્ણુ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ભ્રાજિષ્ણુ:
અલઙ્કરિષ્ણુ:; નિરાકરિષ્ણુ:; ભવિષ્ણુ:; સહિષ્ણુ:; રોચિષ્ણુ:; વર્તિષ્ણુ:;
વર્ધિષ્ણુ:; ચરિષ્ણુ:; પ્રજનિષ્ણુ: અને અપત્રપિષ્ણુ: આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થક્રમશઃ- સ્વભાવથી શોભનાર. સ્વાભાવિક અલઙ્કૃત કરનાર. સારી
રીતે નિરાકરણ કરનાર. ઉદયશીલવ્યક્તિ. સહનશીલ. સ્વાભાવિક
કાંતિયુક્ત. રહેવાના સ્વભાવવાલો. વધવાના સ્વભાવવાલો. ભટકવાના
સ્વભાવવાલો. ઉત્પન્ન કરવાના અથવા થવાના સ્વભાવવાલો. નિર્લજ્જ
સ્વભાવવાલો. ॥૨૮॥

ઉદ: પચિ-પતિ-પદિ-મદે: ૫૧૨।૨૯॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક ઉદ્
ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા પચ્ પત્ પદ્ અને મદ્ ધાતુને ઇષ્ણુ પ્રત્યય થાય
છે. ઉત્+પચ્; ઉત્+પત્; ઉત્+પદ્ અને ઉદ્+મદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઇષ્ણુ
પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ઉત્પચિષ્ણુ: ઉત્પતિષ્ણુ: ઉત્પદિષ્ણુ: અને ઉન્મદિષ્ણુ:
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઉભા રહીને રાંધવાના સ્વભાવવાલો.
ઉડવાના સ્વભાવવાલો. ઉડવાના સ્વભાવવાલો. ઉન્મત્ત સ્વભાવવાલો.
એક જ વાર ઉદ્ ઉપસર્ગના ગ્રહણથી પચ્ વગેરે ઉપર જણાવેલા ચારે ય
ધાતુનું ગ્રહણ થાય - એ માટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. અન્યથા પૂર્વ
સૂત્રમાં પણ તેવો પાઠ કરી શકાત. ॥૨૯॥

મૂ-જેઃ જ્ઞુક્ ૫૧૨૧૩૦॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક મૂ અને જિ ધાતુને જ્ઞુક્ (જ્ઞ) પ્રત્યય થાય છે. મૂ અને જિ ધાતુને આ સૂત્રથી જ્ઞુક્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી મૂજ્ઞુઃ અને જિજ્ઞુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- થવાના સ્વભાવવાળો. જિતવાના સ્વભાવવાળો. ॥૩૦॥

સ્થા-ગ્લા-મ્લા-પચિ-પરિમૃજિ-ક્ષેઃ સ્તુઃ ૫૧૨૧૩૧॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક સ્થા ગ્લા (ગ્લૈ) મ્લા (મ્લૈ) પચ્ પરિ+મૃજ્ અને ક્ષિ ધાતુને સ્તુ પ્રત્યય થાય છે. સ્થા ગ્લૈ મ્લૈ પચ્ પરિ+મૃજ્ અને ક્ષિ ધાતુને આ સૂત્રથી સ્તુ પ્રત્યય. 'આત્ સન્ધ્યં ૪-૨-૧' થી ગ્લૈ અને મ્લૈ ધાતુના એ ને આ આદેશ. પચ્ + સ્તુ આ અવસ્થામાં 'ચજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬' થી ચ્ ને ક્ આદેશ. 'નામ્યન્તં ૨-૩-૧૫' થી સ્ ને ષ્ આદેશ. 'રષ્ટવં ૨-૩-૬૩' થી ન્ ને ણ્ આદેશ. પરિમૃજ્+સ્તુ આ અવસ્થામાં 'યજ-સૃજં ૨-૧-૮૭' થી જ્ ને ષ્ આદેશ. 'ષઢોઃ કસ્સિ ૨-૧-૬૨' થી ષ્ ને ક્ આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્ ને ષ્ અને ન્ ને ણ્ આદેશ. 'લઘોરૂં ૪-૩-૪' થી મૃજ્ ના ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. 'મૃજોડસ્યં ૪-૩-૪૨' થી અર્ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ .. વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સ્થાસ્તુઃ ગ્લાસ્તુઃ મ્લાસ્તુઃ પક્ષ્ણુઃ પરિમાક્ષ્ણુઃ અને ક્ષેષ્ણુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સ્થાવર. ખિન્ન સ્વભાવવાળો. મ્લાન સ્વભાવવાળો. સાસું સંધનાર. સાવરણીથી સાફ કરવાના સ્વભાવવાળો. વિનશ્વર. ॥૩૧॥

ત્રસિ-ગૃષિ-ઘૃષિ-ક્ષિપઃ ક્તુઃ ૫૧૨૧૩૨॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક ત્રસ્ ગૃધ્ ઘૃષ્ અને ક્ષિપ્ ધાતુને ક્તુ (નુ) પ્રત્યય થાય છે. ત્રસ્ ગૃધ્ ઘૃષ્ અને ક્ષિપ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્તુ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે ત્રસ્તુઃ ગૃધ્તુઃ ઘૃષ્તુઃ અને ક્ષિપ્તુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ડરપોક. લોભી. ઘૃષ્ટ સ્વભાવવાળો. ફેંકવાના સ્વભાવવાળો. ॥૩૨॥

સન્-ભિક્ષા 55 શંસેઠઃ ૫૧૨૧૩૩॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક - સન્ પ્રત્યયાન્ત ધાતુને તેમ જ ભિક્ષ્ અને આઙ્ + શંસ્ (૮૫૩) ધાતુને ઉ પ્રત્યય થાય છે. લભ્ ધાતુને 'તુમર્હાં ૩-૪-૨૧' થી સન્ પ્રત્યય. 'રભ-લભં ૪-૧-૨૧' થી લભ્ ધાતુના અ ને ઇ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન લિપ્સ ધાતુને તેમ જ ભિક્ષ્ અને આ+શંસ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઉ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ક્રમશઃ લિપ્સુઃ ભિક્ષુઃ અને આશંસુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- મેળવવાની વૃત્તિવાળો. ભિક્ષાવૃત્તિવાળો. ઈચ્છા કરનારો. ॥૩૩॥

વિન્દ્વિચ્છૂ ૫૧૨૧૩૪॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક વિદ્ ધાતુને અને ઇષ્ ધાતુને ઉ પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે વિદ્ ધાતુના દ ની પૂર્વે ન્ ઉમેરાય છે. તેમ જ ઇષ્ ધાતુના ષ્ ને છ આદેશ થાય છે. વિદ્ ધાતુને અને ઇષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઉ પ્રત્યય. તેમ જ વિદ્ ધાતુના દ ની પૂર્વે ન્ અને ઇષ્ ધાતુના ષ્ ને છ આદેશનું નિષ્પાતન વગેરે કાર્ય થવાથી વિન્દુઃ અને ઇચ્છુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- જાણકાર.

શૃ-વન્દેરાઠ: ૫૧૨૧૫॥

વર્તમાનાર્થક શૃ અને વન્દ્ ધાતુને; શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો આરુ પ્રત્યય થાય છે. વિ + શૃ (૧૫૩૧) અને વન્દ્ ધાતુને આ સૂત્રથી આરુ પ્રત્યય. શૃ ધાતુના કૃ ને 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વિશરાઠ: અને વન્દારઠ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- વિનશ્વર. વંદન કરવાના સ્વભાવવાળો. ॥૩૫॥

દા-દ્ધે-સિ-શદ્-સદો ઠ: ૫૧૨૩૬॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક દા; દ્ધે (ધે); સિ શદ્ અને સદ્ ધાતુને ઠ પ્રત્યય થાય છે. અહીં દા પદથી દા સ્વરૂપવાળા ધાતુ વિવક્ષિત છે. (દા સંજક ધાતુઓનું ઉપાદાન અહીં નથી.) દ્ધે ના પૃથગ્ ઉપાદાનથી દા ના ગ્રહણમાં દા સ્વરૂપવાળા ધાતુઓનું ગ્રહણ થાય છે. દા (દદાતિ દયતે યચ્છતિ ઘતિ દાતિ દાયતિ વેત્યેવંશીલઃ આ અર્થમાં); ધે સિ શદ્ અને સદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઠ પ્રત્યય. 'આત્ સન્ધ્યં ૪-૨-૧' થી ધે ધાતુના એ ને આ આદેશ. સિ ધાતુના ઇ ને 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે દારઠ: ધારઠ: સેરઠ: શદ્રઠ: અને સદ્રઠ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- દાતા વગેરે. પીવાના સ્વભાવવાળો. બાંધવાના સ્વભાવવાળો. હિંસાના સ્વભાવવાળો- હિંસક. દુઃખી. ॥૩૬॥

શીઙ્-શ્રદ્ધા-નિદ્રા-તન્દ્રા-દયિ-પતિ-ગૃહિ-સ્મૃહેરાલુ: ૫૧૨૩૭॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો; વર્તમાનાર્થક શીઙ્ શ્રત્

+ ધા; નિ + દ્રા; તદ્ + દ્રા; દય્ પતિ ગૃહિ અને સ્પૃહિ ધાતુને આ સૂત્રથી આલુ પ્રત્યય. 'નામ્નિનો ૪-૩-૧' થી ધાતુના અન્ત્ય ઇ ને ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રમશઃ શયાલુ: શ્રદ્ધાલુ: નિદ્રાલુ: તન્દ્રાલુ: (અહીં નિપાતનના કારણે તદ્ ના દ્ ને ન્ આદેશ થયો છે.) દયાલુ: પતયાલુ: ગૃહયાલુ: અને સ્પૃહયાલુ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પત (૧૮૭૮) ગૃહ (૧૧૩૧) અને સ્પૃહ (૧૧૨૮) ધાતુ અકારાન્ત ચુરાદિ (દશમા) ગણના છે. તેને 'ચુરાદિ ૩-૪-૧૭' થી ણિચ્ પ્રત્યય. 'અતઃ ૪-૩-૮૨' થી ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પતિ ગૃહિ અને સ્પૃહિ ધાતુ બને છે. અર્થક્રમશઃ- ઉઘવાના સ્વભાવવાળો. શ્રદ્ધવાળુ. ઉઘવાના સ્વભાવવાળો. તન્દ્રાશીલ. દયાળુ. પતનશીલ. ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળો. સ્પૃહના સ્વભાવવાળો. ||૩૭||

ઢૌ સાસહિ-વાવહિ-ચાચલિ-પાપતિ: ૫।૨।૩૮॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક યડ્ પ્રત્યયાન્ત સહ્ વહ્ ચલ્ અને પત્ ધાતુને ડિ (ઙ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય કરીને સાસહિ વાવહિ ચાચલિ અને પાપતિ નામનું નિપાતન કરાય છે. સહ્ વહ્ ચલ્ ને પત્ ધાતુને 'વ્યઞ્જના ૩-૪-૧' થી યડ્ પ્રત્યય. 'સન્ યડ્શ્ચ ૪-૧-૩' થી સહ્ વગેરે ધાતુને દ્વિત્વ. 'વ્યઞ્જન ૪-૧-૪૪' થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઞ્જનનો લોપ. 'આગુણા ૪-૧-૪૮' થી અભ્યાસમાં અ ને આ આદેશ. સાસહ્ય વાવહ્ય ચાચલ્ય અને પાપત્ય ધાતુને આ સૂત્રથી ડિ (ઙ) પ્રત્યય. 'અતઃ ૪-૩-૮૨' થી ડિ ની પૂર્વે રહેલા ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ. 'યો ૬ શિતિ ૪-૩-૮૦' થી ધાતુના અન્ત્ય ય્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સાસહિ: વાવહિ: ચાચલિ: અને પાપતિ: આવો પ્રયોગ થાય છે. પપત્ + યડ્ આ અવસ્થામાં અહીં 'વઞ્ચ - સંસ ૪-૧-૫૦' થી અભ્યાસના અન્તે ની આગમની પ્રાપ્તિ હતી, તેનો આ સૂત્રથી નિપાતનના કારણે નિષેધ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- અતિશય સહનશીલ.

અતિશય વહનશીલ. અતિશય ચલનશીલ. અતિશય પડવાના
સ્વભાવવાળો. ||૩૮||

સસિ-ચક્રિ-દધિ- જજિ - નેમિ: ૫૧૨૧૧||

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક સ્ સ્ કૃ ધા
જ્ઞા અને નમ્ ધાતુને દ્વિત્વાદિ કાર્ય દ્વારા ડિ (ઙ) પ્રત્યયાન્ત સસિ ચક્રિ
દધિ જજિ અને નેમિ આ નામનું અનુક્રમે નિપાતન કરાય છે. સ્ સ્ કૃ ધા
જ્ઞા અને નમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ડિ પ્રત્યય; તેમ જ ધાતુને દ્વિત્વ.
અભ્યાસમાં યથાપ્રાપ્ત અનાદિવ્યઞ્જનનો 'વ્યઞ્જન૦ ૪-૧-૪૪' થી
લોપ. 'ઋતોડત્ ૪-૧-૩૮' થી અભ્યાસમાં ઋ ને ઞ આદેશ. 'કઙ્ઞ્વજ્ ૪-૧-૪૬' થી અભ્યાસમાં ક્ ને ચ્ આદેશ. 'દ્વિતીય૦ ૪-૧-૪૨' થી
અભ્યાસમાં ધ્ ને દ્ આદેશ. 'ઇડેત્ ૪-૩-૧૪' થી ધાતુના અન્ત્ય આ
નો લોપ. આ સૂત્રથી નમ્ ધાતુના અ ને ણ આદેશ તથા દ્વિત્વનો નિષેધ
... વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સસિ: ચક્રિ: દધિ: જજિ: અને નેમિ:
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સરકવાના સ્વભાવવાળો. કરવાના
સ્વભાવવાળો. ધારણ કરવાના સ્વભાવવાળો. જાણવાના સ્વભાવવાળો.
નમવાના સ્વભાવવાળો. જન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ડિ પ્રત્યય. ધાતુને
દ્વિત્વાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન જજન્ + ડિ આ અવસ્થામાં 'ગમહન૦ ૪-૨-
૪૪' થી જન્ ના અ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી પણ જજિ: આવો
પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળો. ||૩૯||

શૂ - કમ - ગમ - હન - વૃષ - भू - સ્થ ઉકળ્ ૫૧૨૪૦||

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક શૂ કમ્
ગમ્ હન્ વૃષ્ ભૂ અને સ્થા ધાતુને ઉકળ્ (ઉક) પ્રત્યય થાય છે. શૂ કમ્
આ+ગમ્ હન્ વૃષ્ ભૂ અને સ્થા ધાતુને આ સૂત્રથી ઉકળ્ પ્રત્યય.

‘નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧’ થી શૂ ના કૃને વૃદ્ધિ આર આદેશ. મૂ ના અન્ત્ય ઊ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘ઞિતિ ૪-૩-૫૦’ થી ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘લઘોરુપા ૦ ૪-૩-૪’ થી વૃષ્ ધાતુના ક્રને ગુણ અર આદેશ. ‘ઞિતિ ઘાત્ ૪-૩-૧૦૦’ થી હન્ ધાતુને ઘાત્ આદેશ. ‘આત એ: ૦ ૪-૩-૫૩’ થી સ્થા ધાતુના આ ને એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રમશઃ શારુકઃ કામુકઃ આગામુકઃ ઘાતુકઃ વર્ષુકઃ ભાવુકઃ અને સ્થાયુકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- દુઃખ આપવાના સ્વભાવવાલો. કામી. આપવાના સ્વભાવવાલો. હણવાના સ્વભાવવાલો. વરસવાના સ્વભાવવાલો. થવાના સ્વભાવવાલો. સ્થિર રહેવાના સ્વભાવવાલો. ॥૪૦॥

લષ - પત - પદઃ ૫૧૨|૪૧॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક લષ્ પત્ અને પદ્ ધાતુને ઉકળ્ (ઉક) પ્રત્યય થાય છે. અભિ+લષ્; પ્ર+પત્ અને ઉપ+પદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઉકળ્ પ્રત્યય. ‘ઞિતિ ૪-૩-૫૦’ થી ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અભિલાષુકઃ પ્રપાતુકઃ અને ઉપપાદુકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- અભિલાષા કરવાના સ્વભાવવાલો. પડવાના સ્વભાવવાલો. ઉપપાદશીલ દેવો. ॥૪૧॥

ભૂષા - ક્રોધાર્થ - જુ - સ્ - ગૃધિ - જ્વલ - શુચશ્વાનઃ ૫૧૨|૪૨॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક - ભૂષા છે અર્થ જેનો, તેમજ ક્રોધ છે અર્થ જેનો એવા ધાતુને; તેમ જ જુ સ્ ગૃધ્ જ્વલ્ શુચ્ લષ્ પત્ અને પદ્ ધાતુને અન પ્રત્યય થાય છે. મૂષિ ક્રુધ્ કુપ્ જુ (૧૧૧૦) સ્ ગૃધ્ જ્વલ્ શુચ્ અભિ + લષ્ પત્ અને પદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અન પ્રત્યય. ‘ઞેરનિટિ ૪-૩-૮૩’ થી મૂષિ ધાતુના અન્ત્ય ઇ નો લોપ. ‘લઘોરુપા ૦ ૪-૩-૪’ થી ધાતુના ઉપાન્ત્ય ક્રને ગુણ અર આદેશ.

અને ઉપાન્ત્ય ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી ધાતુના અન્ત્ય ઉ અને ઋ ને ગુણ ઓ અને અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રમશઃ ભૂષણઃ ક્રોધનઃ કોપનઃ જવનઃ સરણઃ ગર્દધનઃ જ્વલનઃ શોચનઃ અભિલષણઃ પતનઃ અને 'અર્થસ્ય પદનઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ભૂષણ. ક્રોધી. ક્રોધી. વેગવાન્. ગતિશીલ. લાલચુ. અગ્નિ. શોક કરવાના સ્વભાવવાલો. અભિલાષી. પતનશીલ. અર્થજ્ઞાનના સ્વભાવવાલો.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - પદ્ ધાતુ ઇદિત્ હોવાથી (જુઓ ધાતુ પાઠ નં. ૧૨૫૭) 'ઈકિતોં ૫-૨-૪૪' થી તેને અન પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી. પરંતુ 'લષ-પતપદઃ ૫-૨-૪૧' થી વિહિત ઉકળ પ્રત્યયથી તેનો બાધ થવાથી આ સૂત્રથી પદ્ ધાતુને અન પ્રત્યયનું પુનર્વિધાન કર્યું છે. યદ્યપિ 'અસરૂપં ૫-૧-૧૬' થી અસરૂપ ઔત્સર્ગિક પ્રત્યય વિકલ્પથી વિહિત હોવાથી પદ્ ધાતુને ઉકળ પ્રત્યય બાદ પણ વિકલ્પપક્ષમાં ઔત્સર્ગિક અન પ્રત્યય સૂ. નં. ૫૨-૪૪ થી થઈ શકે છે; પરંતુ "શીલાદિપ્રત્યયેષુ નાસરૂપોત્સર્ગવિધિઃ" અર્થાદ્ "શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થમાં વિહિત પ્રત્યયના વિષયમાં ઔત્સર્ગિક પ્રત્યય વિકલ્પપક્ષમાં થતો નથી." - આ ન્યાય હોવાથી તેના સામર્થ્યે પદ્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન પ્રત્યય '૫-૨-૪૪' થી થાત નહિ. તેથી તાદૃશ ન્યાયને સૂચવવા આ સૂત્રમાં પદ્ ધાતુનું ગ્રહણ કર્યું છે. જેથી સૂ. નં. ૫-૨-૨૮ અને ૫-૨-૩૩ ના ઉદાહરણ અલङ્કરિણુઃ અને ચિકીર્ષુઃ આ સ્થળે સૂ. નં. ૫-૨-૨૭ થી વિહિત ઔત્સર્ગિક તૃન્ પ્રત્યય ન થવાથી શીલાર્થમાં અલङ્કર્તા અને ચિકીર્ષિતા આવો પ્રયોગ થતો નથી. 'શીલાદિ ... વિધિઃ' આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી વર્ધનઃ વર્ધિણુઃ... ઈત્યાદિ સ્થળે શીલાદિ પ્રત્યયના વિષયમાં સૂ. નં. '૫-૧-૧૬' ની સહાયથી ઔત્સર્ગિક પ્રત્યય પણ થાય છે... ઈત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ॥૪૨॥

ચલ - શબ્દાર્થાદકર્મકાત્ ૫૧૨।૪૩॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક - અકર્મક (કર્મની અવિવક્ષામાં) ચલન છે અર્થ જેનો અને શબ્દ છે અર્થ જેનો એવા ધાતુને અન પ્રત્યય થાય છે. ચલ્ અને રુ ધાતુને આ સૂત્રથી અન પ્રત્યય. 'નામિં ૪-૩-૧' થી રુ ધાતુના ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ચલનઃ અને રવણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ચાલવાના સ્વભાવવાલો. બોલવાના સ્વભાવવાલો. અકર્મકાદિતિ કિમ્ ? - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શીલાદિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક અકર્મક (કર્મની અવિવક્ષામાં) જ ચલનાર્થક અને શબ્દાર્થક ધાતુને અન પ્રત્યય થાય છે. તેથી પઠિતા વિદ્યામ્ અહીં શબ્દાર્થક સકર્મક પઠ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અન પ્રત્યય ન થવાથી 'તૃન્ શીલં ૫-૨-૨૭' થી તૃન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાઘશિં ૪-૪-૩૨' થી ઇટ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પઠિતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વિદ્યા ભણવાના સ્વભાવવાલો. ॥૪૩॥

ઇ-કિતો વ્યજ્જનાડઽઘન્તાત્ ૫૧૨।૪૪॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક; વ્યજ્જન છે આદિમાં અને અન્તમાં જેના એવા ઇ અનુબન્ધવાલા અને ઇ અનુબન્ધવાલા અકર્મક (કર્મની અવિવક્ષામાં) ધાતુને અન પ્રત્યય થાય છે. સ્પર્દ્ધ(૭૪૨) અને વૃત્ (૧૫૫) ધાતુને આ સૂત્રથી અન પ્રત્યય. 'લઘોરુપાં ૪-૩-૪' થી વૃત્ ના ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્પર્દ્ધનઃ અને વર્તનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સંઘર્ષ કરવાના સ્વભાવવાલો. રહેવાના સ્વભાવવાલો. વ્યજ્જનાઘન્તાદિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શીલાદિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક વ્યજ્જનાઘન્ત જ અકર્મક ઇ કે ઇ અનુબન્ધવાલા ધાતુને અન

પ્રત્યય થાય છે. તેથી एघ् (૭૪૧) અને शी (૧૧૦૫) ધાતુને (એ ધાતુઓ અનુક્રમે વ્યજ્ઞનાન્ત અને વ્યજ્ઞનાદિ હોવા છતાં વ્યજ્ઞનાઘન્ત ન હોવાથી) આ સૂત્રથી અન પ્રત્યય ન થવાથી 'तृन् शील० ૫-૨-૨૭' થી તૃન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'स्ताद्यशि० ૪-૪-૩૨' થી इट् વગેરે કાર્ય થવાથી एघिता અને शयिता આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ-વર્ધનશીલ. નિદ્રાશીલ. અકર્મકાદિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શીલાદિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક વ્યજ્ઞનાઘન્ત અકર્મક જ इदित્ અને डित् ધાતુને અન પ્રત્યય થાય છે. તેથી वसिता वस्त्रम् અહીં સકર્મક વસ્ (૧૧૧૭) ધાતુને આ સૂત્રથી અન પ્રત્યય ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ तृन् પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી वसिता આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વસ્ત્ર પહેરવાના સ્વભાવવાલો. ॥૪૪॥

न णिङ् - य - सूद - दीप् - दीक्षः ५।२।४५॥

शील ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક - णिङ् પ્રત્યયાન્ત; य છે અન્તમાં જેના (યાન્ત) એવા તેમજ सूद दीप् અને दीक्ष ધાતુને અન પ્રત્યય થતો નથી. भू ધાતુને 'भुङ् प्राप्ती० ૩-૪-૧૧' થી णिङ् (इ) પ્રત્યયાદિ કાર્યથી निष्पन्न भावि ધાતુને 'इङितो० ૫-૨-૪૪' થી પ્રાપ્ત અન પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી 'तृन् शील० ૫-૨-૨૭' થી તૃન્ પ્રત્યય. 'स्ताद्यशि० ૪-૪-૩૨' થી तृन् પ્રત્યયની પૂર્વે इट् भावि ના इ ने 'नामिनो० ૪-૩-૧' થી गुष् ए आदेश વગેરે કાર્ય થવાથી भावयिता આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં याद् राभवुं जोईअे કે भावि धातु व्यज्जनाघन्त (व्यज्जनादि होवा છતાં व्यज्जनान्त) ન હોવાથી 'इङितो० ૫-૨-૪૪' થી यद्यपि अन् प्रत्ययनी तेने प्राप्ति નથી. પરન્તુ अन् प्रत्ययना विषयમાં 'णेरनिटि ४-३-८३' થી णि નો લોપ થવાથી જે ધાતુ વ્યજ્ઞનાન્ત બને છે એવા વ્યજ્ઞનાઘન્ત ધાતુને પણ सू. नं. ૫-૨-૪૪ થી અન પ્રત્યય વિહિત છે. તેથી चेति (चेत्+णि) ધાતુને

અન પ્રત્યય તે સૂત્રથી (૫-૨-૪૪ થી) થવાથી ચેતનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે અન પ્રત્યયના વિષયમાં ભાવિ ધાતુના ણિઙ્ નો ઉપર જણાવ્યા મુજબ લોપ થઈ શકતો હોવાથી સૂ. નં. ૫-૨-૪૪ થી ભાવિ ધાતુને પણ અન પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ છે જેનો આ સૂત્રથી નિષેધ કરાયો છે.....

ક્ષમાય્ (યકારાન્ત) સૂદ્ દીપ્ અને દીક્ષ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રાપ્ત અન પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તૃન્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ક્ષમાયિતા સૂદિતા દીપિતા અને દીક્ષિતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પ્રાપ્ત કરવાના સ્વભાવવાલો. કંપાવવાના સ્વભાવવાલો. રાંધવાના સ્વભાવવાલો. પ્રજ્વલિત કરવાના સ્વભાવવાલો. દીક્ષા આપવાના સ્વભાવવાલો. ॥૪૫॥

દ્રમ- ક્રમો યઙ્: ૫૧૨૧૪૬॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો; વર્તમાનાર્થક યઙ્ પ્રત્યયાન્ત દ્રમ્ અને ક્રમ્ ધાતુને અન પ્રત્યય થાય છે. દ્રમ્ અને ક્રમ્ ધાતુને 'ગત્યર્થાં ૩-૪-૧૧' થી યઙ્ પ્રત્યય. 'સન્ યઙ્ચ ૪-૧-૩' થી દ્રમ્ અને ક્રમ્ ને દ્વિત્વ. 'વ્યઙ્જનં ૪-૧-૪૪' થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યઙ્જનનો લોપ. 'કઙ્ચજ્ ૪-૧-૪૬' થી અભ્યાસમાં ક્ ને ચ્ આદેશ. 'મુરતોં ૪-૧-૫૧' થી અભ્યાસના અન્તે મુ (મ્) નો આગમ. દન્દ્રમ્ અને ચઙ્ક્રમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અન પ્રત્યય. 'અતઃ ૪-૩-૮૨' થી ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ. 'યોઽશિતિ ૪-૩-૮૦' થી ધાતુના અન્ત્ય ય્ નો લોપ. .. વગેરે કાર્ય થવાથી દન્દ્રમણઃ અને ચઙ્ક્રમણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- (બન્નેનો) - કુટિલ રીતે ચાલવાના સ્વભાવવાલો.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - આ સૂત્રથી યઙ્ પ્રત્યયાન્ત દ્રમ્ અને ક્રમ્ ધાતુને અન પ્રત્યયનું વિધાન ન કરીએ તો પણ અશિત્ અન પ્રત્યયના વિષયમાં 'અતઃ ૪-૩-૮૨' થી ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ થયા

બાદ દન્દ્રમ્ અને ચઙ્ક્રમ્ ધાતુને 'ઇકિતોં ૫-૨-૪૪' થી અન પ્રત્યય થઈ શકે છે. પરન્તુ તેનો 'ન ણિઙ્ - યં ૫-૨-૪૫' થી નિષેધ થવાથી આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન પ્રત્યયનું વિધાન કર્યું છે. સૂ. નં. ૫-૨-૪૪ થી અકર્મક ધાતુને જ અન પ્રત્યય વિહિત છે. તેથી સકર્મક ધાતુને અર્થાદ્ ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્રમ્ અને ક્રમ્ સ્વરૂપ યઙ્ પ્રત્યાન્ત - સકર્મક ધાતુને આ સૂત્રથી અન પ્રત્યય વિહિત છે. આવું આ સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં જણાવ્યું છે. આથી સ્પષ્ટ છે કે સૂ. નં. ૫-૨-૪૩ થી ચાલતી અકર્મકની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં નથી. તેથી સૂ. નં. ૫-૨-૪૯ કે ૫-૨-૫૦ આદિમાં પણ યદપિ એ અનુવૃત્તિ નથી. પરન્તુ સ્વાભાવિક જ ઘિનળ્ પ્રત્યય અકર્મક જ શમાદિ કે યુજાદિ ધાતુઓને વિહિત હોવાથી વ્યવહિત પણ એ અનુવૃત્તિ સૂ. નં. ૫-૨-૪૮ થી સૂ. નં. ૫-૨-૬૬ સુધીના તે તે સૂત્રમાં વિદ્યમાન છે. અથવા આ સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં સકર્મકાર્થ વચનમ્ આ પ્રમાણે જણાવીને ઉદાહરણ જણાવ્યું નહિ હોવાથી ય ઇતિ પ્રતિષેધનિવૃત્ત્યર્થ ચ આ પ્રમાણેના ઉત્તર સમાધાનમાં જ તાત્પર્ય રાખીએ તો અવ્યવધાનથી અકર્મક ની અનુવૃત્તિ તે તે સૂત્રોમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ માનવામાં પણ કોઈ દોષ જણાતો નથી... ઈત્યાદિ સ્વયં સમજી લેવું. ॥૪૬॥

યજિ - જપિ - દંશિ - વદાદૂકઃ ૫૨|૪૭॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક - યઙ્ પ્રત્યાન્ત યજ્ જપ્ દંશ્ અને વદ્ ધાતુને ઝક પ્રત્યય થાય છે. યજ્ અને વદ્ ધાતુને 'વ્યઙ્જનાદેં ૩-૪-૯' થી અને જપ્ તથા દંશ્ ધાતુને 'ગૃ-લુપં ૩-૪-૧૨' થી યઙ્ પ્રત્યય. 'સન્ યઙ્શ્ચ ૪-૧-૩' થી ધાતુને દ્વિત્વ. 'વ્યઙ્જનં ૪-૧-૪૪' થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્જનનો લોપ. યયજ્+ય અને વવદ્+યં આ અવસ્થામાં 'આગુણાં ૪-૧-૪૮' થી અભ્યાસમાં અ ને આ આદેશ. જજપ્+ય અને દદશ્+ય (દંશ્ ધાતુના ન્ નો 'નો

વ્યજ્ઞ૦ ૪-૨-૪૫' થી લોપ થયા બાદ દ્વિત્વાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન) આ અવસ્થામાં 'જપ- જમ્ ૦ ૪-૧-૫૨' થી અભ્યાસના અન્તે મુ (મ) નો આગમ. યાયજ્ય જઙ્ગય દન્દશ્ય અને વાવઘ ધાતુને આ સૂત્રથી ઊક પ્રત્યય. 'અતઃ ૪-૩-૮૨' થી ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ. 'યોડશિતિ ૪-૩-૮૦' થી ધાતુના અન્ત્ય ય્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રમશઃ યાયજૂકઃ જઙ્ગપૂકઃ દન્દશૂકઃ અને વાવદૂકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- વારંવાર પૂજા કરવાના સ્વભાવવાલો. નિંદિત જાપ કરવાના સ્વભાવવાલો. ખરાબરીતે દંશ દેવાના સ્વભાવવાલો. ઘણું બોલવાના સ્વભાવવાલો. ॥૪૭॥

જાગુઃ ૫૧૨૧૪૮॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક જાગૃ ધાતુને ઊક પ્રત્યય થાય છે. જાગૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ઊક પ્રત્યય. 'નામિનો ૦ ૪-૩-૧' થી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી જાગરૂકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જાગવાના સ્વભાવવાલો. ॥૪૮॥

શમષ્ટકાદ્ ધિનણ્ ૫૧૨૧૪૯॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક શમ્ દમ્ તમ્ શ્રમ્ ભ્રમ્ ક્ષમ્ મદ્ અને ક્લમ્ આ શમાદિ આઠ ધાતુઓને ધિનણ્ (ઇન્) પ્રત્યય થાય છે. શમ્ દમ્ તમ્ શ્રમ્ ભ્રમ્ ક્ષમ્ પ્ર+મદ્ અને ક્લમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ધિનણ્ પ્રત્યય. 'ઙિણિતિ ૪-૩-૫૦' થી મદ્ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. શમાદિ ના અ ને પ્રાપ્ત વૃદ્ધિનો 'મોડકમિ ૦ ૪-૩-૫૫' થી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રમશઃ શમી દમી તમી શ્રમી ભ્રમી ક્ષમી પ્રમાદી અને ક્લમી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - શાન્ત સ્વભાવવાલો. સંયમશીલ. ક્રોધી. મહેનતુ - શ્રમશીલ. ભ્રમણ કરવાના

સ્વભાવવાલો. ક્ષમાશીલ. આળસુ. થાકેલો. ॥૪૧॥

યુજ-ભુજ-ભજ-ત્યજ-રજ્જ-દિષ્-દુષ્-દ્રુહ-દુહાઽધ્યાહનઃ ૫૧૨૧૫૦॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક અકર્મક - યુજ્ ભુજ્ ભજ્ ત્યજ્ રજ્જ્ દિષ્ દુષ્ દ્રુહ્ દુહ્ અને અભિ+આ+હન્ ધાતુને ઘિનળ્ પ્રત્યય થાય છે. યુજ્ ભુજ્ ભજ્ ત્યજ્ રજ્જ્ દિષ્ દુષ્ દ્રુહ્ દુહ્ અને અભિ+આ+હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘિનળ્ (ઇન્) પ્રત્યય. રજ્જ્ ધાતુના ન્ (જ) નો 'અકટ્ ૪-૨-૫૦' થી લોપ. 'કેઽનિટશ્ચ ૪-૧-૧૧૧' થી યુજ્ વગેરે પાંચ ધાતુના જ્ ને ગ્ આદેશ. 'લઘોરુ ૪-૩-૪' થી યુજ્ વગેરે ધાતુના ઉપાન્ત્ય ડ અને દિષ્ ધાતુના ઇ ને ગુણ ઓ અને ઇ આદેશ. 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી ભજ્ વગેરે ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'ઞિતિ ૪-૩-૧૦૦' થી હન્ ધાતુને ઘાત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે - યોગીં ભોગીં ભાગીં ત્યાગીં રાગીં દ્વેષીં દોષીં દ્રોહીં દોહીં અને અધ્યાઘાતી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સમાધિશીલ. ભોગવવાના સ્વભાવવાલો. પ્રાપ્ત કરવાના સ્વભાવવાલો. ત્યાગ કરવાના સ્વભાવવાલો. રાગ કરવાના સ્વભાવવાલો. દ્વેષ કરવાના સ્વભાવવાલો. દોષ કરવાના સ્વભાવવાલો. દ્રોહ કરવાના સ્વભાવવાલો. દોહવાના સ્વભાવવાલો. મૃદંગાદિ વગાડવાના સ્વભાવવાલો.

અકર્મકાદિત્યેવ- આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શીલાદિ સદર્થક યુજ્ ભુજ્ વગેરે અકર્મક જ ધાતુને ઘિનળ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ગાં દોઘા અહીં સકર્મક દુહ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘિનળ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'તૃન્ શીલ ૫-૨-૨૭' થી તૃન્ (તૃ) પ્રત્યય થાય છે. દુહ્ +તૃ આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉપાન્ત્ય ડ ને ગુણ ઓ આદેશ. 'ભ્વાદે ૨-૧-૮૩' થી હ ને ઘ્ આદેશ. 'અધશ્ચ ૨-૧-૭૯' થી તૃન્ ના ત્ ને ઘ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી દોઘા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- આપને દોહવાના સ્વભાવવાલો.

અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે - યદપિ સૂ. નં. ૫-૨-૪૬ થી અન પ્રત્યયનું વિધાન નિરર્થક છે. કારણ કે યદ્ પ્રત્યયાન્ત દ્રવ્ય અને ક્રમ્ય ધાતુના અન્ત્ય અ નો ‘અતઃ ૪-૩-૮૨’ થી લોપ થયા બાદ અન પ્રત્યય કરવાની પૂર્વે કિત્ અને વ્યઞ્જનાઘન્ત દ્રવ્ય અને ક્રમ્ય ધાતુને સૂ. નં. ૫-૨-૪૪ થી અન પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ છે જ. પરન્તુ સૂ. નં. ૫-૨-૪૫ થી યાન્ત ધાતુને અન પ્રત્યયનો નિષેધ હોવાથી તાદૃશ દ્રવ્ય અને ક્રમ્ય ધાતુને સૂ. નં. ૫-૨-૪૬ થી અન પ્રત્યયનું વિધાન કર્યું છે. તેમજ સૂ. નં. ૫-૨-૪૪ થી તો અકર્મક અવસ્થામાં જ અન પ્રત્યય વિહિત છે. તેથી સકર્મક અવસ્થામાં પણ અન પ્રત્યયના વિધાન માટે સૂ. નં. ૫-૨-૪૬ નું પ્રણયન છે. એ સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિના આશયથી સ્પષ્ટ છે, કે - સૂ. નં. ૫-૨-૪૩ થી ચાલતી ‘અકર્મક’ ની અનુવૃત્તિ સૂ. નં. ૫-૨-૪૬ માં નથી. તેથી સૂ. નં. ૫-૨-૪૯ અને ૫૦ માં પણ યદપિ એ અનુવૃત્તિ નથી. પરન્તુ ઘિનળ પ્રત્યય સ્વાભાવિક જ અકર્મક ધાતુથી (શમાદિ - યુજાદિ ધાતુથી) થતો હોવાથી વ્યવહિત પણ ‘અકર્મક’ ની અનુવૃત્તિ સૂ. નં. ૫-૨-૪૯ અને ૫૦ માં છે જ- એ સમજી લેવું. અથવા સૂ. નં. ૫-૨-૪૬ ની બૃહદ્વૃત્તિમાં “સકર્મકાર્થ વચનમ્” આ પ્રમાણે કહીને સકર્મકાવસ્થાનું ઉદાહરણ આપ્યું ન હોવાથી “ય ઇતિ પ્રતિષેધનિવૃત્ત્યર્થ ચ વચનમ્” આ પ્રમાણેના ઉત્તર સમાધાનમાં જ દૃઢતા રાખીએ તો સૂ. નં. ૫-૨-૪૩ થી ચાલતી ‘અકર્મક’ની અનુવૃત્તિ અવ્યવધાનથી છે- એમ માનવામાં પણ દોષ નથી. આ વાત સૂ. નં. ૫-૨-૪૬ માં જણાવેલી છે. ૥૫૦॥

આહ: ક્રીડ-મુષ: ૫૧૨।૫૧॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો, વર્તમાનાર્થક આહ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ક્રીડ્ અને મુષ્-ધાતુને ઘિનળ (ઇન્) પ્રત્યય થાય છે. આ+ક્રીડ્; આ+મુષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘિનળ પ્રત્યય. ‘લઘોરુઠ ૪-૩-૪’ થી મુષ્ ધાતુના ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી

આક્રીડી અને આમોષી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કીડાશીલ. ચોરવાના સ્વભાવવાલો. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે શીલાદિ પ્રત્યયાન્તનામો પ્રાયઃ રૂઢ છે. જેથી પ્રયોગાનુસાર જ પ્રત્યયોનું વિધાન કર્યું છે. આથી કેવલ ધાતુથી વિધાન કરાએલા શીલાદિ પ્રત્યયો બહુલતયા તે તે ધાતુને ઉપસર્ગની અધિકતામાં થતા નથી. ॥૫૧॥

પ્રાચ્ચ યમ-યસઃ ૫૧૨|૫૨॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક પ્ર અને આહ્ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા યમ્ અને યસ્ ધાતુને ઘિનળ્ (ઇન્) પ્રત્યય થાય છે. પ્ર+યમ્; આ+યમ્; પ્ર+યસ્ અને આ+યસ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘિનળ્ પ્રત્યય. ‘ઞિણિ ૪-૩-૫૦’ થી યમ્ અને યસ્ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે પ્રયામી; આયામી, પ્રયાસી અને આયાસી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- નિવૃત્ત થવાના સ્વભાવવાલો. લાંબા થવાના સ્વભાવવાલો. પ્રયત્નશીલ. પ્રયત્નશીલ. ॥૫૨॥

મથ-લપઃ ૫૧૨|૫૩॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા વર્તમાનાર્થક મથ્ અને લપ્ ધાતુને ઘિનળ્ (ઇન્) પ્રત્યય થાય છે. પ્ર+મથ્ અને પ્ર+લપ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘિનળ્ પ્રત્યય. ‘ઞિણિ ૪-૩-૫૦’ થી મથ્ અને લપ્ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ ‘આ’ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રમાથી અને પ્રલાપી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- મથન કરવાના સ્વભાવવાલો. રોદનશીલ અથવા બોલવાના સ્વભાવવાલો. ॥૫૩॥

વેશ્વ દ્રો: ૫૧૨૧૪૥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક વિ અને પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા દ્રુ ધાતુને ઘિનળ્ (ઇન્) પ્રત્યય થાય છે. વિ+દ્રુ અને પ્ર+દ્રુ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘિનળ્ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૫૧' થી અન્ત્ય ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી વિદ્રાવી અને પ્રદ્રાવી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- વિદ્રવણ (પીગળવું) શીલ. ભાગી જવાના સ્વભાવવાલો. ॥૫૪॥

વિ - પરિ-પ્રાત્ સર્ત્ત: ૫૧૨૧૫૫

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક વિ પરિ અને પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા સ્ ધાતુને ઘિનળ્ પ્રત્યય થાય છે. વિ+સ્, પરિ+સ્ અને પ્ર+સ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘિનળ્ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૫૧' થી ક્ર ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે વિસારી પરિસારી અને પ્રસારી આવો પ્રયોગ આવો થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ધસવાના અથવા જોશથી આગળ ચાલવાના સ્વભાવવાલો. ચારે તરફ ચાલવાના સ્વભાવવાલો. પ્રસરણશીલ. ॥૫૫॥

સમ: પૃચ્ - જ્વર: ૫૧૨૧૬૫

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક સમ્ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા પૃચ્ (૧૪૮૨) ધાતુને અને જ્વર્ ધાતુને ઘિનળ્ પ્રત્યય થાય છે. સમ્ + પૃચ્ અને સમ્+જ્વર્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘિનળ્ પ્રત્યય. 'લઘોરૂં ૪-૩-૪' થી પૃચ્ ધાતુના ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. 'ઞિણિ ૪-૩-૫૦' થી જ્વર્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઝ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'ક્તેડનિટં ૪-૧-૧૧૧' થી પૃચ્ ધાતુના ચ્ ને ક્ આદેશ... વગેરે કાર્ય

થવાથી સમ્પર્કી અને સંજ્વારી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-
સંપર્કશીલ. પીઠિત. ॥૫૬॥

સં-વેઃ સૃજઃ ૫૧૨૧૫૭॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક સમ્ અને વિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા સૃજ્ ધાતુને ઘિનળ્ પ્રત્યય થાય છે. સમ્ + સૃજ્ અને વિ+સૃજ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘિનળ્ પ્રત્યય. 'લઘોરુઠ ૪-૩-૪' થી સૃજ્ ધાતુના ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. 'ત્તેઽનિટઠ ૪-૧-૧૧૧' થી જ્ ને ગ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સંસર્ગી અને વિસર્ગી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - સંસર્ગ રાખવાના સ્વભાવવાલો. ત્યાગ કરવાના સ્વભાવવાલો. ॥૫૭॥

સં-પરિ-વ્યનુ-પ્રાદ્ વદઃ ૫૧૨૧૫૮॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સમ્ પરિ વિ અનુ અને પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા વર્તમાનાર્થક વદ્ ધાતુને ઘિનળ્ પ્રત્યય થાય છે. સમ્+વદ્; પરિ+વદ્; વિ+વદ્; અનુ+વદ્ અને પ્ર+વદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘિનળ્ પ્રત્યય. 'ઙિણિ ૪-૩-૫૦' થી વદ્ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રમશઃ સંવાદી; પરિવાદી; વિવાદી; અનુવાદી અને પ્રવાદી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સુસંગત બોલવાના સ્વભાવવાલો. વિરુદ્ધ બોલવાના સ્વભાવવાલો. વિવાદ કરવાના સ્વભાવવાલો. અનુવાદ કરવાના સ્વભાવવાલો. સારી રીતે બોલવાના સ્વભાવવાલો. ॥૫૮॥

વે વિચ - કત્થ - સ્મ્મ - કષ્ - કસ- લસ - હન: ૫૧૨।૫૧॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક વિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા વિચ્ કત્થ્ સ્મ્મ્ કષ્ કસ્ લસ્ અને હન્ ધાતુને ઘિનળ્ પ્રત્યય થાય છે. વિ+વિચ્; વિ+કત્થ્; વિ+સ્મ્મ્; વિ+કષ્; વિ+કસ્ વિ+લસ્ અને વિ+હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘિનળ્ પ્રત્યય. 'લઘોરુઠ ૪-૩-૪' થી વિચ્ ધાતુના ઇ ને ગુણ એ આદેશ. 'ક્તેઽનિટઠ ૪-૧-૧૧૧' થી વિચ્ ના ચ્ ને ક્ આદેશ. 'ઙિણિ ૪-૩-૫૦' થી ધાતુના ઉપાન્ત્ય એ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ.... વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે વિવેકી; વિકલ્પી; વિસ્મ્મી; વિકાષી; વિકાસી; વિલાસી અને વિઘાતી (અહીં 'ઙિણિ ૪-૩-૧૦૦' થી હન્ ધાતુને ઘાત્ આદેશ થયો છે.) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- વિવેકશીલ. પ્રશંસા કરવાના સ્વભાવવાળો. વિશ્વાસ રાખવાના સ્વભાવવાળો. હિંસાશીલ. વિકાસશીલ. વિલાસી. વિઘાતશીલ. ॥૫૧॥

વ્યપાઽભે લ્ષ: ૫૧૨।૬૦॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક વિ અપ અને અભિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા લ્ષ્ ધાતુને ઘિનળ્ પ્રત્યય થાય છે. વિ+લ્ષ્; અપ+લ્ષ્ અને અભિ+લ્ષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘિનળ્ પ્રત્યય. 'ઙિણિ ૪-૩-૫૦' થી લ્ષ્ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ.... વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે વિલાષી અપલાષી અને અભિલાષી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- વિશેષ અભિલાષશીલ. ખરાબ અભિલાષશીલ. અભિલાષશીલ. ॥૬૦॥

સમ્ - પ્રાદ્ વસાત્ ૫૧૨।૬૧॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક સમ્ અને

પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા વસ્ (૧૧૧) ધાતુને ઘિનળ્ પ્રત્યય થાય છે. સમ્ + વસ્ અને પ્ર + વસ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘિનળ્ પ્રત્યય. 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી વસ્ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી સંવાસી અને પ્રવાસી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સારી રીતે રહેવાના સ્વભાવવાલો. પ્રવાસી. ॥૬૧॥

સમત્વપાઙ્ગિ - વ્યભેશ્વર: ૫૧૨।૬૨॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક સમ્ અતિ અપ અભિ અને વ્યભિ (વિ+અભિ) ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ચર્ ધાતુને ઘિનળ્ પ્રત્યય થાય છે. સમ્+ચર્; અતિ+ચર્; અપ+ચર્; અભિ+ચર્ અને વ્યભિ+ચર્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘિનળ્ પ્રત્યય. 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી ચર્ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સજ્વારી અતિચારી અપચારી અભિચારી અને વ્યભિચારી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ધીમે ચાલવાના સ્વભાવવાલો. વ્રતમાં દૂષણ લગાડવાના સ્વભાવવાલો. દુષ્ટ રીતે ચાલવાના સ્વભાવવાલો. સર્વ બાજુ ચાલવાના સ્વભાવવાલો. વ્યભિચારી. ॥૬૨॥

સમનુ - વ્યવાદ્ રુઘ: ૫૧૨।૬૩॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક સમ્ અનુ વિ અને અવ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા રુઘ્ ધાતુને ઘિનળ્ પ્રત્યય થાય છે. સમ્+રુઘ્; અનુ+રુઘ્, વિ+રુઘ્ અને અવ+રુઘ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘિનળ્ પ્રત્યય. 'લઘોરુઘ ૪-૩-૪' થી રુઘ્ ધાતુના ઉ ને ગુણ ઓ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સંરોધી, અનુરોધી, વિરોધી અને અવરોધી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સારી રીતે ઘેરવાના સ્વભાવવાલો. આગ્રહ કરવાના સ્વભાવવાલો. વિરોધ કરવાના સ્વભાવવાલો. રોકવાના સ્વભાવવાલો. ॥૬૩॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક વિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા દહ્ ધાતુને ઘિનળ્ પ્રત્યય થાય છે. વિ+દહ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘિનળ્ પ્રત્યય. દહ્ ધાતુના અ ને 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ.... વગેરે કાર્ય થવાથી વિદાહી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બાળવાના સ્વભાવવાલો. ॥૬૪॥

પરે દેવિ-મુહશ્ચ ૫૧૨।૬૫॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક પરિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ણ્યન્ત કે અણ્યન્ત દેવ્ ધાતુને તેમજ મુહ્ અને દહ્ ધાતુને ઘિનળ્ પ્રત્યય થાય છે. પરિ+દેવ્; પરિ+દેવિ (ણ્યન્ત); પરિ+મુહ્ અને પરિ+દહ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘિનળ્ પ્રત્યય. 'લઘોરુ ૪-૩-૪' થી મુહ્ ધાતુના ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ. 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી દહ્ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩' થી દેવિ ધાતુના ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે પરિદેવી પરિદેવી પરિમોહી અને પરિદાહી આવો પ્રયોગ થાય છે. લઘુવૃત્તિમાં રૂપની સમાનતાને લઈને પરિદેવી - આ પ્રમાણે એક જ વાર પ્રયોગ કર્યો છે. અર્થ ક્રમશઃ - શોક કરવાના સ્વભાવવાલો. શોક કરાવવાના સ્વભાવવાલો. મૂચ્છિત. દહનશીલ. ॥૬૫॥

ક્ષિપ્-રટઃ ૫૧૨।૬૬॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક પરિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ક્ષિપ્ અને રટ્ ધાતુને ઘિનળ્ પ્રત્યય થાય છે. પરિ+ક્ષિપ્ અને પરિ+રટ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘિનળ્ પ્રત્યય. 'લઘોરુ ૪-

૩-૪' થી ક્ષિપ્ ધાતુનાં હે ને ગુણ એ આદેશ. રટ્ ધાતુનાં હે ને 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પરિક્ષેપી અને પરિરાટી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ફેંકવાના અથવા નિંદા કરવાના સ્વભાવવાલો. રટણ કરવાના સ્વભાવવાલો. ॥૬૬॥

વાદેશ્વ નકઃ ૫૧૨૧૬૭૥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક પરિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા વાદિ (વદ્+ણિગ્) ધાતુને તેમ જ ક્ષિપ્ અને રટ્ ધાતુને નક (અક) પ્રત્યય થાય છે. પરિ+વાદિ; પરિ+ક્ષિપ્ અને પરિ+રટ્ ધાતુને આ સૂત્રથી નક પ્રત્યય. 'લઘોરુ૦ ૪-૩-૪' થી ક્ષિપ્ ધાતુનાં હે ને ગુણ એ આદેશ. 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી રટ્ ધાતુનાં હે ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'નેરનિટિ ૪-૩-૮૩' થી વાદિ ધાતુનાં હે નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પરિવાદકઃ પરિક્ષેપકઃ અને પરિરાટકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- વગાડવાના સ્વભાવવાલો. નિંદા કરવાના અથવા ફેંકવાના સ્વભાવવાલો. રટણ કરવાના સ્વભાવવાલો.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે પરિવાદકઃ ... ઈત્યાદિ સ્થળે 'અસરુ૦ ૫-૧-૧૬' ની સહાયથી; 'તૃન્ શીલ૦ ૫-૨-૨૭' દ્વારા વિહિત અપવાદરૂપ તૃન્ ના વિષયમાં 'નક-તૃચૌ ૫-૧-૪૮' થી વિહિત નક પ્રત્યય સિદ્ધ હોવા છતાં આ સૂત્રથી ફરીથી નક પ્રત્યયનું જે વિધાન છે, તે એમ જણાવે છે કે - શીલાદિ અર્થમાં વિહિત શીલાદિ પ્રત્યયના વિષયમાં, અશીલાદિ (શીલાદિ પ્રત્યયથી ભિન્ન) એવો ઔત્સર્ગિક પ્રત્યય સૂ. નં. ૫-૧-૧૬ ની સહાયથી થતો નથી. તેથી સૂ. નં. ૫-૨-૨૮ થી વિહિત શીલાદ્યર્થક ઇષ્ણુ પ્રત્યયથી નિષ્પન્ન અલંકરિષ્ણુઃ.... ઈત્યાદિ પ્રયોગ સ્થળે અશીલાદિ ઔત્સર્ગિક નક પ્રત્યય થતો ન હોવાથી અલંકારકઃ... વગેરે પ્રયોગો શીલાદિ અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે થતા નથી. બહુલાધિકારના કારણે શીલાદિ પ્રત્યયના વિષયમાં કોઈ વાર અશીલાદિ

ઔત્સર્ગિક પ્રત્યય થાય પણ છે. તેથી “કામક્રોધૌ મનુષ્યાણાં, ખાદિતારૌ વૃકાવિવ” અહીં ખાદતીત્યેવં શીલૌ આ અર્થમાં ખાદ્ ધાતુને ‘નિન્દ-
હિંસં ૫-૨-૬૮’ થી વિહિત શીલાદિ ણક પ્રત્યયના વિષયમાં ‘ણક -
તૃચૌ ૫-૧-૪૮’ થી ઔત્સર્ગિક અશીલાદિ તૃચ્ પ્રત્યય ‘અસરૂં ૫-૧-
૧૬’ ની સહાયથી થાય છે. ॥૬૭॥

નિન્દ-હિંસ-ક્લિશ-ખાદ-વિનાશિ-વ્યાભાષાઽસૂયાઽનેકસ્વરાત્ ૫।૨।૬૮॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક નિન્દ્ હિંસ
ક્લિશ્ ખાદ્ વિ+નાશિ વિ+આ+ભાષ્ અસૂય્ અને અનેકસ્વરી ધાતુને ણક
(અક) પ્રત્યય થાય છે. નિન્દ્; હિંસ; ક્લિશ; ખાદ્; વિ+નાશિ; વિ+આ+ભાષ્,
અસૂય્ અને ચકાસ્ (અનેકસ્વરી) ધાતુને આ સૂત્રથી ણક (અક)
પ્રત્યય. ‘લઘોરૂં ૪-૩-૪’ થી ક્લિશ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઇ ને ગુણ એ
આદેશ. ‘ળેરનિટિ ૪-૩-૮૩’ થી નાશિ ધાતુના અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે
કાર્ય થવાથી અનુક્રમે નિન્દકઃ; હિંસકઃ; ક્લેશકઃ; ખાદકઃ; વિનાશકઃ;
વ્યાભાષકઃ; અસૂયકઃ અને ચકાસકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ-
નિન્દા કરવાના સ્વભાવવાલો. હિંસા કરવાના સ્વભાવવાલો. દુઃખ પામવાના
સ્વભાવવાલો. ખાવાના સ્વભાવવાલો. નાશ કરવાના સ્વભાવવાલો. વાચાળ.
અસૂયા (ઈર્ષ્યા) કરવાના સ્વભાવવાલો. શોભવાના સ્વભાવવાલો. સૂત્રમાંના
‘અનેકસ્વર’ આ પદોપાદાનથી જ અસૂય્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ
ણક પ્રત્યય સિદ્ધ હોવા છતાં અસૂય્ ધાતુના પૃથગુપાદાનથી એ
જણાવાયું છે કે અસૂય્ ધાતુને છોડીને અન્ય અનેકસ્વરી એવા કણ્ઠવાદિ
ગણપાઠમાંના કણ્ઠ્ય વગેરે ધાતુને આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ
ણક પ્રત્યય થતો નથી. તેથી કણ્ઠ્યિતા મન્તૂયિતા વગેરે પ્રયોગ થાય છે.
વિ+નાશિ આ પ્રમાણે ણ્યન્ત નશ્ ધાતુનું ંહણ કર્યું હોવાથી નશ્ ધાતુથી
ભિન્ન એવા ણ્યન્ત ધાતુઓને આ સૂત્રથી ણક પ્રત્યય થતો નથી. જેથી
કારિ વગેરે ધાતુને તૃન્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કારયિતા વગેરે પ્રયોગ

થાય છે. તેમજ અહીં સૂત્રમાં ક્લિશ્ પદ્યથી ક્લિશ્ સામાન્યનું (૧૨૭૬ અને ૧૫૫૭) ગ્રહણ હોવાથી દિવાદિ ગણના (૧૨૭૬) ક્લિશ્ ધાતુને સૂ.નં. ૫-૨-૪૪ થી અન પ્રત્યય થતો નથી...॥૬૮॥

ઉપસર્ગાદ્ દેવ-દેવિ-ક્રુશઃ ૫૧૨૬૧॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા દેવ (દેવ) દેવિ (દિવ્+ણિ દેવ્+ણિ) અને ક્રુશ્ ધાતુને ણક પ્રત્યય થાય છે. આ+દેવ્; પરિ+દેવિ અને આ+ક્રુશ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણક (અક) પ્રત્યય. 'ળેરનિટિ ૪-૩-૮૩' થી દેવિ ધાતુના ઇ નો લોપ. 'લઘોરુઠ ૪-૩-૪' થી ક્રુશ્ ધાતુના ઊ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આદેવકઃ પરિદેવકઃ અને આક્રોશકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- રમવાના સ્વભાવવાલો. રમાડવાના અથવા શોક કરાવવાના સ્વભાવવાલો. આક્રોશ કરવાના સ્વભાવવાલો. ॥૬૧॥

વૃઙ્ - ભિક્ષિ-લુણ્ટિ-જલ્પ-કુટ્ઠાટ્ઠાકઃ ૫૧૨૭૦॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક વૃઙ્ (વૃ ૧૫૬૭), ભિક્ષ્; લુણ્ટ્, જલ્પ્ અને કુટ્ઠ્ ધાતુને ટાક (આક) પ્રત્યય થાય છે. વૃ ભિક્ષ્ લુણ્ટ્ જલ્પ્ અને કુટ્ઠ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ટાક પ્રત્યય. 'નામિનોઠ ૪-૩-૧' થી વૃ ના ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. વરાક નામને 'અળજેઠ ૨-૪-૨૦' થી સ્ત્રીલિંગમાં ડી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે વરાકી; ભિક્ષાકઃ; લુણ્ટાકઃ; જલ્પાકઃ અને કુટ્ઠાકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- વરવાના સ્વભાવવાલો. ભિક્ષા માંગવાના સ્વભાવવાલો. લુંટારો. વફ્તા. કુટવાના સ્વભાવવાલો. ॥૭૦॥

પ્રાત્ સૂ-જોરિન્ ૫૧૨૧૭૧॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા સૂ અને જુ ધાતુને ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. પ્ર+સૂ અને પ્ર+જુ ધાતુને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી ધાતુના અન્ત્ય ઋ અને ઊ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રસવી અને પ્રજવી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પ્રેરણા કરવાના સ્વભાવવાલો. ઉતાવળે ઉતાવળે ચાલવાના સ્વભાવવાલો. આ સૂત્રમાં નિરનુબન્ધ સૂ ધાતુનું ગ્રહણ હોવાથી અહીં સૂ ધાતુ તુદાદિ (૧૩૩૨) નો જ વિવક્ષિત છે. અદાદિ કે દિવાદિ (૧૦૭૮ કે ૧૨૪૨) નો નહિ. ॥૭૧॥

જીણ્ - દૃ-ક્ષિ-વિશ્રિ-પરિભૂ-વમાભ્યમવ્યથઃ ૫૧૨૧૭૨॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક જિ; ઇણ્ દૃ; ક્ષિ (૧૦ અને ૧૩૩૧); વિ+શ્રિ; પરિ + ભૂ; વમ્; અભિ+અમ્ અને નજૂપૂર્વક વ્યથ્ ધાતુને ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. જિ; અતિ+ઈ; આ+દૃ; ક્ષિ; વિ+શ્રિ; પરિ+ભૂ; વમ્; અભિ+અમ્ અને નજૂ+વ્યથ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી ધાતુના અન્ત્ય ઇ ઋ અને ઋ ને અનુક્રમે ગુણ એ અર્ અને ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે જયી; અત્યયી; આદરી; ક્ષયી; વિશ્રયી; પરિભવી; વમી; અભ્યમી અને અવ્યથી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- જય પામવાના સ્વભાવવાલો. નાશશીલ. આદર કરવાના સ્વભાવવાલો. ક્ષય પામવાના અથવા નિવાસ કરવાના સ્વભાવવાલો. શરણું લેવાના સ્વભાવવાલો. તિરસ્કાર પામવાના સ્વભાવવાલો. ઉલ્ટી કરવાના સ્વભાવવાલો. ખાવાના સ્વભાવવાલો. વ્યથા નહિ પામવાના સ્વભાવવાલો. ॥૭૨॥

सृ-घस्यदो मरक् ५।२।७३॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક સ્ વસ્
અને અદ્ ધાતુને મરક્ (મર) પ્રત્યય થાય છે. સ્; વસ્ અને અદ્ ધાતુને
આ સૂત્રથી મરક્ (મર) પ્રત્યય.. વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સ્મરઃ
વસમરઃ અને અદ્મરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સરસ્વના
સ્વભાવવાલો. ખાવાના સ્વભાવવાલો. ખાવાના સ્વભાવવાલો. ||૭૩||

भज्जि-भासि-मिदो घुरः ५।२।७४॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક ભજ્જ
ભાસ્ અને મિદ્ ધાતુને ઘુર પ્રત્યય થાય છે. ભજ્જ ભાસ્ અને મિદ્ ધાતુને
આ સૂત્રથી ઘુર (ઊર) પ્રત્યય. ‘કેડનિટ૦ ૪-૧-૧૧૧’ થી ભજ્જ ધાતુના
જ્ ને ગ્ આદેશ. ‘લઘોરુ૦ ૪-૩-૪’ થી, મિદ્ ધાતુના ઇ ને ગુણ એ
આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે ભજ્જુરમ્ ભાસુરમ્ અને મેદુરમ્ આવો
પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ભજ્જુર કાષ્ઠ વગેરે. દેદીપ્યમાન શરીર
વગેરે. સ્નિગ્ધ સ્વભાવવાળું. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - સૂ.નં. ૫-૧-
૪ થી ઘુર પ્રત્યય કર્માત્મક ક્રત્તિમાં વિહિત છે. તેથી સકર્મક ભજ્જ
ધાતુને ‘ભજ્યતે સ્વયમેવેત્યેવં શીલમ્’ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી ઘુર પ્રત્યય
કર્મક્રત્તિમાં થાય છે; પરન્તુ અકર્મક ભાસ્ વગેરે ધાતુઓને તો ઘુર પ્રત્યય
ક્રત્તિમાં થાય છે. આ પ્રમાણે આગળના સૂત્રોમાં પણ ઘુર પ્રત્યય
યથાસંભવ વ્યાખ્યાત્મક ક્રત્તિમાં અથવા ક્રત્તિમાં થાય છે. ૧૧૭૧॥

वेत्ति-च्छिद-भिदः कित् ५।२।७५॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક વિદ્ ણિદ્ અને બિદ્ ધાતુને કિત્ ઘુર પ્રત્યય થાય છે. વિદ્ (૧૦૧૧) ણિદ્ અને

ભિદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી કિત્ ઘુર પ્રત્યય ... વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે વિદુરઃ છિદુરઃ અને ભિદુરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- જાણવાના સ્વભાવવાલો. પોતે જ છેદાય એવા સ્વભાવવાલો. પોતેજ ભેદાય એવા સ્વભાવવાલો. ॥૭૫॥

ભિયો રુ-રુક-લુકમ્ ૫૧૨।૭૬॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક ભી ધાતુને રુ રુક અને લુક પ્રત્યય થાય છે. ભી ધાતુને આ સૂત્રથી રુ રુક અને લુક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે ભીરુઃ ભીરુકઃ અને ભીલુકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ(બધાનો) - ડરપોક. અહીં યદ્યપિ ભીરુક નામનો ઋષિઠાદિ ગણપાઠમાં પાઠ કરીને સૂત્ર. નં. ૨-૩-૧૦૪ થી વિકલ્પે રૂ ને લ્ આદેશ કરવાથી પણ ‘ભીલુકઃ’ આવો પ્રયોગ સિદ્ધ જ છે. પરન્તુ ઋષિઠાદિ ગણપાઠ, પ્રયોગથી પરિગણિત હોવાથી ભીરુક નામનો પાઠ એમાં કરવો કે નહિ, ... ઇત્યાદિ અનુસંધાનપ્રયુક્ત ગૌરવની અપેક્ષાએ લુક પ્રત્યયના વિધાનમાં લાઘવ છે. તેથી લુક પ્રત્યયનું પૃથગ્ વિધાન કર્યું છે. ॥૭૬॥

સુ-જીણ્-નશષ્ટ્વરપ્ ૫૧૨।૭૭॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક સુ, જિ, ઇણ્ અને નશ્ ધાતુને કિત્ ટ્વરપ્ (વર) પ્રત્યય થાય છે. સુ જિ ઇણ્ (ઈ) અને નશ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ટ્વરપ્ પ્રત્યય. ‘ઠ્ઠસ્વસ્યં ૪-૪-૧૧૩’ થી સુ જિ અને ઇ ધાતુના અન્તમાં ત્ નો આગમ. સૃત્વર અને જિત્વર નામને સ્ત્રીલિંગમાં ‘અણજેં ૨-૪-૨૦’ થી ડી (ઈ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે - સૃત્વરી, જિત્વરી, ઇત્વરઃ અને નશ્વરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સરકવાના સ્વભાવવાલી. જિતવાના સ્વભાવવાલી. ગતિશીલ.

ગત્વર: ૫૧૨૧૭૮૧

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક ગમ્ ધાતુને ટ્વરપ્ પ્રત્યય અને ગમ્ ધાતુના મ્ ને ત્ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. ગમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ટ્વરપ્ (વર) પ્રત્યય તથા ગમ્ ધાતુના મ્ ને ત્ આદેશ. ગત્વર નામને 'અણજે૦ ૨-૪-૨૦' થી સ્ત્રીલિંગમાં ડી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ગત્વરી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળી. ૧૧૭૮૧

સ્મ્યજસ-હિંસ-દીપ-કમ્પ-કમ-નમો ર: ૫૧૨૧૭૯૧

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક સ્મિ; નગ્પૂર્વક જસ; હિંસ; દીપ; કમ્પ; કમ્ અને નમ્ ધાતુને ર પ્રત્યય થાય છે. સ્મિ, નગ્+જસ (૧૨૨૩); હિંસ; દીપ; કમ્પ; કમ્ અને નમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ર પ્રત્યય. 'નામિનો૦ ૪-૩-૧' થી સ્મિ ધાતુના ઇ ને ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સ્મેરમ્; અજસમ્; હિંસ; દીપ્ર; કમ્પ્ર; કમ્પ્ર: અને નમ્પ્ર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- વિકસ્વર મુખાદિ. સતત. હિંસા કરવાના સ્વભાવવાળો. પ્રકાશશીલ દીપાદિ. કમ્પનશીલ. ઈચ્છા કરવાના અથવા ઈચ્છાયોગ્ય સ્વભાવવાળો. નમનશીલ. અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે - અજસ નામ ક્રિયાના સાતત્યમાં રૂઢ હોવાથી નગ્+જસ ધાતુને આ સૂત્રથી ર પ્રત્યય ભાવમાં થયો છે. અને બહુલાધિકાર ચાલુ હોવાથી કમ્પ્ર માં ર પ્રત્યય કર્મમાં પણ થાય છે. ૧૧૭૯૧

તુષિ-ધૃષિ-સ્વપો નજિઙ્ ૫૧૨।૮૦॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક તુષ્ ધૃષ્ અને સ્વપ્ ધાતુને નજિઙ્ (નજ) પ્રત્યય થાય છે. તુષ્ ધૃષ્ અને સ્વપ્ ધાતુને આ સૂત્રથી નજિઙ્ પ્રત્યય.. વગેરે કાર્ય થવાથી તૃષ્ણક્ ધૃષ્ણક્ અને સ્વપ્નજૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- તૃષ્ણાશીલ. ધૃષ્ટતા કરવાના સ્વભાવવાલો. ઉંઘવાના સ્વભાવવાલા બે. ॥૮૦॥

સ્થેશ-ભાસ-પિસ-કસો વરઃ ૫૧૨।૮૧॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક સ્થા ઈશ્ ભાસ પિસ અને કસ ધાતુને વર પ્રત્યય થાય છે. સ્થા ઈશ્ ભાસ પિસ અને વિ+કસ ધાતુને આ સૂત્રથી વર પ્રત્યય. 'લઘોરુઠ ૪-૩-૪' થી પિસ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઙ ને ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સ્થાવરઃ ઈશ્વરઃ ભાસ્વરઃ પેસ્વરઃ અને વિકસ્વરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સ્થિર સ્વભાવવાલો. ઐશ્વર્યશાલી. પ્રકાશશીલ (દેદીપ્યમાન). ગતિશીલ વિકાસશીલ. ॥૮૧॥

યાયાવરઃ ૫૧૨।૮૨॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક યઙ્ પ્રત્યયાન્ત યા ધાતુને વર પ્રત્યયનું નિપાતન કરાય છે. 'કુટિલં યાતીત્યેવંશીલઃ આ અર્થમાં યાયાય (યા ધાતુને 'ગત્યર્થાઠ ૩-૪-૧૦' થી યઙ્ પ્રત્યય. 'સન્ યઙ્શ્ચ ૪-૧-૩' થી યા ને દ્વિત્વ. 'હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯' થી અભ્યાસમાં આ ને હ્રસ્વ અ આદેશ. 'આ- ગુણાઠ ૪-૧-૪૮' થી અભ્યાસમાં અ ને આ આદેશ.) ધાતુને આ સૂત્રથી વર પ્રત્યય. 'અતઃ ૪-૩-૮૨' થી ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ. 'ઘ્વોઃ ઘ્વય્ ૦ ૪-૪-૧૨૧' થી

ધાતુના અન્ત્ય ય્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યાયાવરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ખરાબગતિશીલ. ॥૮૨॥

દિદ્યુદ્-દદૃદ્જગ્જુહૂ - વાક્ - પ્રાટ્ - ધી - શ્રી-ઢ્રૂ-ઙ્ઞાયતસ્તૂ-કટપ્ -
પરિવ્રાટ્- બ્રાજાદયઃ ક્વિપ્ ૫૧૨।૮૩॥

શીલ ધર્મ અને સાધુ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વર્તમાનાર્થક ઘૃત્ વગેરે વિવક્ષિત ધાતુને ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યયાદિ કાર્ય કરીને; દિદ્યુત્; દદૃત્; જગત્; જુહૂ ; વાક્; પ્રાટ્; ધી; શ્રી; શતદ્રૂ (દ્રૂ); ઢ્રૂ; જ્ઞ; આયતસ્તૂ; કટપ્; પરિવ્રાજ્ અને બ્રાજ્ વગેરે નામોનું નિપાતન કરાય છે. ઘોતતે इत्येवंशीलઃ આ અર્થમાં ઘૃત્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્ પ્રત્યય - તથા ઘૃત્ ધાતુને દ્વિત્વ. ‘અઙ્ઞનસ્યાં ૪-૧-૪૪’ થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્ઞનનો લોપ. ‘ઘૃતેરિઃ ૪-૧-૪૧’ થી અભ્યાસમાં ઉ ને ઇ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી દિદ્યુત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્રકાશશીલ. દૃણાતીત્યેવંशीलઃ આ અર્થમાં દૃ (૧૫૩૫) ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય; ઋ ને -હ્રસ્વ ઋ આદેશ અને ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં ઋ ને ‘ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮’ થી ઞ આદેશ. ‘ઋસ્વસ્યં ૪-૪-૧૧૩’ થી ધાતુના અન્તે ત્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી દદૃત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ફાડવાના સ્વભાવવાલો. ગ્મ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્ પ્રત્યય અને ધાતુને દ્વિત્વ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્ઞનનો લોપ. ‘ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦’ થી અભ્યાસમાં ગ્ ને જ્ આદેશ. ‘ગમાં ક્વૌ ૪-૨-૫૮’ થી ગ્મ્ ના મ્ નો લોપ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ધાતુના અન્તે ત્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી જગત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગતિશીલ. હુ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્ પ્રત્યય, ઉ ને દીર્ઘ ઊ આદેશ અને ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં ઊ ને ‘ઋસ્વઃ ૪-૧-૩૯’ થી -હ્રસ્વ ઉ આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ અભ્યાસમાં હ ને જ્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી જુહૂ; આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હોમ કરવાના સ્વભાવવાલો. વચ્ ધાતુને આ

સૂત્રથી ક્વિપ્ પ્રત્યય અને ઉપાન્ત્ય અ ને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી
 વાક્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બોલવાના સ્વભાવવાલો. તત્ત્વ
 પૃચ્છતીત્યેવંશીલઃ આ અર્થમાં તત્ત્વ+પ્રચ્છ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્
 પ્રત્યય; તથા ઉપાન્ત્ય અ ને આ આદેશ. 'અનુનાં ૪-૧-૧૦૮' થી ચ્ઞ
 ને શ્ આદેશ. શ્ ને 'યજસૃજં ૨-૧-૮૭' થી ષ્ આદેશ. ષ્ ને
 'ધુટસ્તૃતીયઃ ૨-૧-૭૬' થી ઙ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી તત્ત્વપ્રાટ્ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તત્ત્વ પૂછવાના સ્વભાવવાલો. દધાતિ ધ્યાયતિ
 વેત્યેવંશીલઃ આ અર્થમાં ધા અથવા ધ્યૈ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્ પ્રત્યય.
 'આત્ સન્ધ્યં ૪-૨-૧' થી ધ્યૈ ધાતુના એ ને આ આદેશ. આ સૂત્રથી ધા
 ના આ ને અથવા ધ્યા ના યા ને ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ધીઃ
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ધારણ અથવા ધ્યાન કરવાના સ્વભાવવાલો.
 શ્રયતિ આ અર્થમાં શ્રિ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય તેમજ શ્રિ
 ધાતુના ઙ્ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શ્રીઃ આવો પ્રયોગ થાય
 છે. અર્થ - શોભા અથવા લક્ષ્મી. 'શતં દ્રવતિ' આ અર્થમાં શત+દ્રુ
 ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્ પ્રત્યય અને ણ ને ઋ આદેશ વગેરે કાર્ય
 થવાથી શતદ્રૂઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સોને મારનાર આયુધવિશેષ.
 સ્પ્રવતિ અને જવતિ આ અર્થમાં સ્પ્ર અને જુ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્
 પ્રત્યય તેમજ ણ ને દીર્ઘ ઋ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્પ્રઃ અને જૂઃ
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - ઝરવાના સ્વભાવવાલો. વેગશીલ.
 આયતં સ્તૌતિ અને કટં પ્રવતે આ અર્થમાં આયત+સ્તુ અને કટ+પ્રુ
 ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્ પ્રત્યય તેમજ ણ ને દીર્ઘ ઋ આદેશ. 'કસ્યુક્તં
 ૩-૧-૪૯' થી તંતુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી આયતસ્તૂઃ અને કટપ્રૂઃ
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- દીર્ઘસ્તુતિ કરવાના સ્વભાવવાલો.
 ચટઈ બનાવવાના સ્વભાવવાલો. પરિ+વ્રજ્ વિ+ભ્રાજ્ અને ભાસ્ ધાતુને
 આ સૂત્રથી ક્વિપ્ પ્રત્યય. તેમજ વ્રજ્ ધાતુના અ ને આ આદેશ. ઉપર
 જણાવ્યા મુજબ જ્ ને ષ્ આદેશ અને ષ્ ને ઙ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી
 અનુક્રમે પરિવ્રાટ્ વિભ્રાટ્ અને ભાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ -

સંન્યાસી. શોભનાર. પ્રકાશમાન. બહુલાધિકાર પ્રવર્તમાન હોવાથી ઉપર કેટલાક પ્રયોગો સ્થળે શીલાદિ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવા છતાં આ સૂત્રથી ક્વિપ્ પ્રત્યય વિહિત છે... ઈત્યાદિ બૃહદ્વૃત્તિમાં અનુસંધેય છે. ॥૮૩॥

॥ઇતિ શીલાદ્યર્થાઃ॥

શં-સં-સ્વયં-વિ-પ્રાદ્ ભુવો ડુઃ ૫૧૨।૮૪॥

શમ્ સમ્ સ્વયમ્ વિ અને પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા વર્તમાનાર્થક મૂ ધાતુને ડુ (ઉ) પ્રત્યય થાય છે. શમ્+મૂ સમ્+મૂ સ્વયમ્+મૂ વિ+મૂ અને પ્ર+મૂ ધાતુને આ સૂત્રથી ડુ પ્રત્યય. 'કિત્યન્ત્યં ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય ડુ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે શમ્ભુઃ સમ્ભુઃ સ્વયમ્ભુઃ વિમ્ભુઃ અને પ્રમ્ભુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - શંકર. સારી રીતે થનાર. બ્રહ્મા. વિભુ-વ્યાપક. સ્વામી-ઈશ્વર. ॥૮૪॥

પુવ્ ઇત્રો દૈવતે ૫૧૨।૮૫॥

દેવતા કર્તા હોય તો વર્તમાનાર્થક પૂ (૬૦૦ અને ૧૫૧૮) ધાતુને ઇત્ર પ્રત્યય થાય છે. પૂ ધાતુને આ સૂત્રથી ઇત્ર પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી પૂ ના ડુ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પવિત્રોઽર્હન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પવિત્ર કરનાર શ્રી અરિહંત પરમાત્મા. ॥૮૫॥

ઋષિ-નામ્નોઃ કરણે ૫૧૨।૮૬॥

ઋષિ અર્થ હોય અથવા સંજ્ઞાનો વિષય હોય તો વર્તમાનાર્થક પૂ ધાતુને કરણમાં ઇત્ર પ્રત્યય થાય છે. પૂ ધાતુને આ સૂત્રથી કરણમાં (પૂયતેઽનેન) ઇત્ર પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી પૂ ધાતુના ડુ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પવિત્રોઽયમૃષિઃ અને દર્શન પવિત્રઃ આવો

પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - જેમનાથી પવિત્ર થવાય એ ઋષિ. પવિત્ર નામનું દર્ભ - ઘાસવિશેષ. ॥૮૬॥

લૂ - ધૂ - સૂ - खन - चर - सहाऽर्तः ५।२।८७॥

લૂ ધૂ સૂ खन् चर् सह અને ક્ર (૨૬ અને ૧૧૩૫) ધાતુને કરણમાં ઇત્ર પ્રત્યય થાય છે. લૂ ધૂ સૂ खन् चर् सह અને ક્ર ધાતુને આ સૂત્રથી ઇત્ર પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી ધાતુના અન્ત્ય ઋ ને ગુણ ઓ આદેશ તેમજ ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે લવિત્રમ્ ધવિત્રમ્ સવિત્રમ્ खनित्रम् चरित्रम् सहित्रम् અને अरित्रम् આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- કાપવાનું સાધન. હલાવવાનું સાધન. ઉત્પત્તિનું સાધન. ખોદવાનું સાધન. ચાલવાનું સાધન. ક્ષમાનું સાધન. વાહન. ॥૮૭॥

नी-दाव्-शस्-यु-युज्-स्तु-तुद्-सि-सिच्-मिह-पद्-पा-नहस्त्रद् ५।२।८८॥

વર્તમાનાર્થક ની દાવ્ (દા) શસ્ યુ યુજ્ સ્તુ તુદ્ સિ સિચ્ મિહ પદ્ પા અને નહ્ ધાતુને કરણમાં ત્રદ્ (ત્ર) પ્રત્યય થાય છે. ની દા (૧૦૭૦) શસ્ યુ યુજ્ સ્તુ તુદ્ સિ સિચ્ મિહ પદ્ પા અને નહ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ત્રદ્ (ત્ર) પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી ધાતુના અન્ત્ય સ્વર ઈ તથા ઇ ને ગુણ એ આદેશ તેમજ ઊ ને ગુણ ઓ આદેશ. 'લઘોરૂપાં ૪-૩-૪' થી ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઊ અને ઇ ને ગુણ ઓ અને એ આદેશ. 'ચજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬' થી સિચ્ ના ચ્ ને ક્ આદેશ અને યુજ્ ના જ્ ને ગ્ આદેશ. 'હો ધુટ્ ૨-૧-૮૨' થી મિહ્ ધાતુના હ ને દ્ આદેશ. મેદ્+ત્ર આ અવસ્થામાં ત્ ને 'અધશ્ચં ૨-૧-૭૯' થી ધ્ આદેશ. 'તવર્ગં ૧-૩-૬૦' થી ધ્ ને દ્ આદેશ. 'ઢસ્તઙ્ઠે ૧-૩-૪૨' થી મેદ્ ના દ્ નો લોપ. નહ્+ત્ર આ અવસ્થામાં 'નહાહોં ૨-૧-૮૫' થી હ ને ધ્ આદેશ. પાત્ર અને નદ્ધ નામને 'અણજેં ૨-૪-૨૦' થી સ્ત્રીલિંગમાં ડી પ્રત્યય વગેરે

કાર્ય થવાથી અનુક્રમે નેત્રમ્ દાત્રમ્ શસ્ત્રમ્ યોત્રમ્ યોક્ત્રમ્ સ્તોત્રમ્ તોત્રમ્
 સેત્રમ્ સેવત્રમ્ મેદ્રમ્ પત્રમ્ પાત્રી અને નદ્ધી આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થક્રમશઃ- આંખ. દાતરડું. હથિયાર. મેળવવાનું સાધન. યોગનું સાધન.
 સ્તોત્ર. પીડવાનું સાધન- પરીણી. દોરી. સિંચવાનું સાધન. મૂત્રેન્દ્રિય.
 પાંખ કે વાહન. પ્યાલો વગેરે. દોરી. ॥૮૮॥

હલ-ક્રોડાઽઽસ્યે પુવઃ ૫૧૨૧૮૧॥

હલ અને ક્રોડ ના મુખ સ્વરૂપ કરણમાં વર્તમાનાર્થક પૂ ધાતુને ત્રટ્
 (ત્ર) પ્રત્યય થાય છે. પૂ ધાતુને આ સૂત્રથી ત્રટ્ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-
 ૩-૧' થી ઋ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ધોત્રમ્ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- હળનો અગ્રભાગ અથવા ભુંડનું મુખ. ॥૮૯॥

દંશેત્રઃ ૫૧૨૧૯૦॥

વર્તમાનાર્થક દંશ્ ધાતુને કરણમાં ત્ર પ્રત્યય થાય છે. દંશ્ ધાતુને આ
 સૂત્રથી ત્ર પ્રત્યય. 'યજસૃજં ૨-૧-૮૭' થી શ્ ને ષ્ આદેશ. 'તવર્ગં
 ૧-૩-૬૦' થી ત્ર ના ત્ ને ટ્ આદેશ. દંષ્ટ્ર, નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-
 ૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દંષ્ટ્રા આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ- દાઢ. ॥૧૦॥

ધાત્રી ૫૧૨૧૯૧॥

વર્તમાનાર્થક ટ્ઘે (ધે) અને ધા ધાતુને કર્મમાં ત્રટ્ પ્રત્યય થાય છે.
 ધયન્તિ તામિતિ આ અર્થમાં ધે ધાતુને અને દધતિ તાં ષૈષજ્યાર્થમિતિ આ
 અર્થમાં ધા ધાતુને આ સૂત્રથી ત્રટ્ (ત્ર) પ્રત્યય. 'આત્ સં ૪-૨-૧' થી
 ધે ધાતુના એ ને આ આદેશ. ધાત્ર નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'અણંજેં ૨-૪-

૨૦' થી કી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઘાત્રી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-
સ્તનપાન કરાવનારી ધાવમાતા અથવા આમલકીનું વૃક્ષ. ॥૧૧॥

જ્ઞાનેચ્છાઽર્ચઽર્થ-ગ્રીચ્છીલ્યાદિભ્યઃ ક્તઃ ૫૧૨।૧૨॥

વર્તમાનાર્થક - જ્ઞાનાર્થક; ઈચ્છાર્થક; પૂજાર્થક; જિત્ (જ્ઞ અનુબંધવાળા) અને શીલ્યાદિ ગણપાઠમાંના શીલિ વગેરે ધાતુને ક્ત પ્રત્યય થાય છે. આ ક્ત પ્રત્યય વર્તમાનકાલમાં જ આ સૂત્રથી વિહિત છે. કર્મમાં કે કર્ત્તામાં તો પૂર્વવત્ (૫-૧ માં જણાવ્યા મુજબ) વિહિત છે. જ્ઞા (જ્ઞાનાર્થક); ઇષ્ (ઈચ્છાર્થક); પૂજ્ (પૂજાર્થક); મિદ્ (જિત્ - જિમિદાચ્ ૧૧૮૦) અને શીલ્ તથા રક્ષ્ (શીલ્યાદિ) ધાતુને આ સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યય. ઇષ્ + ક્ત(ત) આ અવસ્થામાં 'તવર્ગ ૦ ૧-૩-૬૦' થી ત્ ને ટ્ આદેશ. પૂજ્ શીલ્ અને રક્ષ્ ધાતુના અન્તે 'સ્તાઘશિ ૦ ૪-૪-૩૨' થી ઇટ્ (ઇ). મિદ્+ત્ આ અવસ્થામાં 'રદાદ ૦ ૪-૨-૬૧' થી દ્ અને ત્ ને ન્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે રાજ્ઞાં જ્ઞાતઃ; રાજ્ઞામિષ્ટઃ; રાજ્ઞાં પૂજિતઃ; મિન્નઃ; શીલિતઃ અને રક્ષિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - રાજા જેને જાણે છે તે. રાજા જેને ઈચ્છે છે તે. રાજા જેને પૂજે છે તે. સ્નિગ્ધ. પરિચિત - અભ્યસ્ત. જેનું રક્ષણ કરાય છે તે. શીલ્યાદિ ગણપાઠ બૃહદ્વૃત્તિમાં જોવો. ॥૧૨॥

ઉણાદયઃ ૫૧૨।૧૩॥

વર્તમાનાર્થક ધાતુને બહુલતયા ઉણ્ (ઉ) વગેરે પ્રત્યયો થાય છે. કૃ ધાતુને આ સૂત્રની સહાયથી ઉણાદિ ના પ્રથમ સૂત્રથી ઉણ્ પ્રત્યય. 'નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧' થી ઋ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી કારુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ચિત્રકાર વગેરે. ઈડ્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઈડુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.

અર્થ- સ્તુતિ કરનાર. ॥૧૩॥

અકૃત્વાસન... ઈત્યાદિ - આસનનિર્બન્ધમ્ = કિલ્લા વગેરેના આશ્રયથી યુદ્ધની વ્યૂહરચનાને અથવા પદ્માસનાદિના સાધનને. ગતિમ્ = રાજનીતિને અથવા શ્વાસોશ્વાસક્રિયાને. પરપુરપ્રવેશવશિતામ્ = શત્રુઓના નગરમાં પ્રવેશનૈપુણ્યને અથવા પરકાયપ્રવેશનિપુણતાને. પાવનીમ્ = પવિત્ર અથવા પવનસમ્બન્ધી. યુદ્ધસમ્બન્ધી વ્યૂહરચનાને કર્યા વિના તેમજ પવિત્ર રાજનીતિનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના શત્રુઓના નગરમાં પ્રવેશ કરવાની નિપુણતાને (સ્વપરાક્રમથી) સિદ્ધરાજે પ્રાપ્ત કરી. જ્યારે, સિદ્ધ છે યોગ જેને એવા યોગીઓ પદ્માસનાદિને કર્યા વિના અને યોગશાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ શ્વાસોશ્વાસગતિને રોક્યા વિના પરકાયપ્રવેશની નિપુણતાને પ્રાપ્ત કરતા નથી. આથી યોગીઓ કરતા સિદ્ધરાજની વિશેષતા છે. અથવા સિદ્ધ છે રાજયોગ જેને એવા રાજયોગીઓ પણ પદ્માસનાદિને સાધ્યા વિના અને શ્વાસોશ્વાસને રોક્યા વિના જ પરકાયપ્રવેશની નિપુણતાને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી રાજયોગીનું સામ્ય; સિદ્ધરાજમાં છે...

इति श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे पञ्चमस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः।

अनल्पानतिविस्तारमनल्पानतिमेधसाम्

व्याख्यातमुपकाराय चन्द्रगुप्तेन धीमता॥

અથ પ્રારમ્ભ્યતે પચ્ચમેઽધ્યાયે તૃતીયઃ પાદઃ।

વત્સ્યતિ ગમ્યાદિઃ ૫।૩।૧॥

ઇન્... વગેરે પ્રત્યયાન્ત ગમિન્ ... વગેરે નામો ભવિષ્યદ્ અર્થમાં સાધુ મનાય છે. અર્થાત્ તે તે સૂત્રથી ગમ્ વગેરે ધાતુઓને વિહિત ઇન્ વગેરે પ્રત્યયો; આ સૂત્રથી ભવિષ્યદ્ અર્થમાં થાય છે. ગમ્ ધાતુને ભવિષ્યદ્ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી ઉણાદિ સૂ. નં. ‘૯૧૯’ થી ઇન્ પ્રત્યય. તેમજ આ+ગમ્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉણાદિ સૂ. નં. ૯૨૦ થી ણિન્ (ઇન્) પ્રત્યય. ણિન્ પ્રત્યયની પૂર્વેના ગમ્ ધાતુના અ ને ‘ઞિણિ ૪-૩-૫૦’ થી વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ગમી અને આગામી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- જનાર. આવનાર. ॥૧॥

વા હેતુસિદ્ધૌ ક્તઃ ૫।૩।૨॥

હેતુભૂત - ધાત્વર્થ ક્રિયાની સિદ્ધિ હોતે છતે ભવિષ્યત્કાલીન (કાર્યસ્વરૂપ) ક્રિયાર્થક ધાતુને વિકલ્પથી ક્ત, (તિ) પ્રત્યય થાય છે. “મેઘશ્વેદ્ વૃષ્ટઃ સમ્પન્નાઃ સમ્પત્સ્યન્તે વા શાલયઃ” અહીં ધાન્યસમ્પત્તિ (ઉત્પત્તિ) રૂપ ક્રિયાનું કારણ મેઘની વરસવાની ક્રિયા છે. તે વરસવાની ક્રિયા સિદ્ધ અર્થાત્ થઈ ગઈ હોવાથી ભવિષ્યત્કાલીન સમ્પત્તિ સ્વરૂપ ક્રિયાર્થક સમ્+પદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યય. ‘રદાદ૦ ૪-૨-૬૯’ થી ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને તથા ધાતુના દ્ ને ન્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સમ્પન્નાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ‘ભવિષ્યન્તી ૫-૩-૪’ થી ભવિષ્યન્તી નો સ્યન્તે પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થવાથી “સમ્પત્સ્યન્તે” આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- મેઘ વરસ્યો છે તો ધાન્યની નિષ્પત્તિ થશે. ॥૨॥

કૃચ્છ્ર અને ગહન અર્થમાં ભવિષ્યદર્થક અનિટ્ કષ્ ધાતુને ક્ત પ્રત્યય થાય છે. કષ્ ધાતુને ભવિષ્યદ્ અર્થમાં આ સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યય. 'તવર્ગો ૧-૩-૬૦' થી ત્ ને ટ્ આદેશ. ... વગેરે કાર્ય થવાથી કષ્ટમ્ અને કષ્ટા દિશસ્તમસા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- દુઃખ થશે. અંધકારથી દિશાઓ ઘેરાશે - ગહન થશે.

અનિટ્ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કૃચ્છ્ર અને ગહન અર્થમાં અનિટ્ જ કષ્ ધાતુને ભવિષ્યદ્ અર્થમાં ક્ત (ત) પ્રત્યય થાય છે. તેથી કષિતાઃ શત્રવઃ અહીં નિર્મૂલનાર્થક કષ્ ધાતુ સેટ્ હોવાથી આ સૂત્રથી તે કષ્ ધાતુને ભવિષ્યત્કાલમાં ક્ત પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ 'ક્ત-ક્તવત્ ૫-૧-૧૭૪' થી ભૂતકાલમાં ક્ત પ્રત્યય થાય છે. તેથી તેની પૂર્વે 'સ્તાઘશિં ૪-૪-૩૨' થી ઇટ્ વગેરે કાર્ય થવાથી કષિતાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થઃ શત્રુઓનું નિર્મૂલન કર્યું. અહીં યદપિ સેટ્ કષ્ ધાતુસ્થળે ભવિષ્યદ્ અર્થ પણ ગમ્યમાન ન હોવાથી કષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી તેના નિવારણ માટે સૂત્રમાં અનિટ્ પદનું ઉપાદાન આવશ્યક નથી. પરન્તુ સૂત્રમાં અનિટ્ પદનું ઉપાદાન ન હોય તો; અનિટ્ કષ્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ જેમ, ભવિષ્યદ્ અર્થમાં ક્ત પ્રત્યયના વિધાનથી ભૂતાર્થક ક્ત પ્રત્યયની નિવૃત્તિ થાય છે; તેમ સેટ્ કષ્ ધાતુને પણ ભવિષ્યત્કાલનો ક્ત પ્રત્યય અને ભૂતકાલના ક્ત પ્રત્યયનો અભાવ થશે. તેથી અનિષ્ટ પ્રયોગનું નિવારણ કરવા અને ઈષ્ટ પ્રયોગની સિદ્ધિ માટે સૂત્રમાં અનિટ્ પદનું ઉપાદાન આવશ્યક છે. ॥૩॥

ભવિષ્યન્તી ૫૧૩૧૪॥

ભવિષ્યદર્થક ધાતુને ભવિષ્યન્તી નો પ્રત્યય થાય છે. મુજ્ ધાતુને આ

સૂત્રથી ભવિષ્યન્તી નો સ્યતે પ્રત્યય. ભુજ્+સ્યતે આ અવસ્થામાં 'ચજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬' થી જ્ ને ગ્ આદેશ. 'અઘોષેઽ ૧-૩-૫૦' થી ગ્ ને ક્ આદેશ. 'નામ્યન્તઽ ૨-૩-૧૫' થી સ્ ને ષ્ આદેશ. 'લઘોરુઽ ૪-૩-૪' થી ભુજ્ ધાતુના ડ ને ગુણ ઓ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી - ભોક્ષ્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ખાશે. ॥૪॥

અનઘતને શ્વસ્તની ૫૩।૫॥

જેમાં અઘતનકાલ નથી એવા ભવિષ્યદર્થક ધાતુને શ્વસ્તની નો પ્રત્યય થાય છે. કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી શ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય. 'નામિનોઽ ૪-૩-૧' થી કૃ ના ઋ ને ગુણ અર્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી કર્તા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કાલે કરશે. અનઘતન ઇતિ કિમ્? - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનઘતન જ ભવિષ્યદર્થક ધાતુને શ્વસ્તની નો પ્રત્યય થાય છે. તેથી અઘ શ્વો વા ગમિષ્યતિ અહીં અઘતનનું વ્યામિશ્રણ હોવાથી ભવિષ્યદર્થક ગમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી શ્વસ્તની નો પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ 'ભવિષ્યન્તી ૫-૩-૪' થી ભવિષ્યન્તી નો સ્યતિ પ્રત્યય થાય છે. જેથી 'ગમોડનાત્મને ૪-૪-૫૧' થી સ્યતિ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ વગેરે કાર્ય થવાથી ગમિષ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- આજે અથવા કાલે જશે. અહીં સૂત્રમાં ન વિઘટેડઘતનો યત્ર - આ પ્રમાણે બહુવ્રીહિનું આશ્રયણ હોવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અઘતનીના વ્યામિશ્રણમાં 'શ્વસ્તની' નો પ્રયોગ થતો નથી. અન્યથા ન અઘતન ઇતિ - આ પ્રમાણે નજ્ તત્પુરુષ ના આશ્રયણથી ઉપર્યુક્ત વ્યામિશ્રણ અવસ્થામાં 'શ્વસ્તની' નો પ્રયોગ થાત. ॥૫॥

પરિદેવને ૫૩।૬॥

અનુશોચન. (માનસિક દુઃખ) અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ભવિષ્યદર્થક

ધાતુને ‘શ્વસ્તની’ નો પ્રત્યય થાય છે. ‘‘इयं तु कदा गन्ता यैवं पादौ निघत्ते?’’ અહીં છોકરીના તાદૃશ પાદન્યાસથી તે ઈષ્ટસ્થાને ક્યારે જશે-એનું માનસિકચિન્તાત્મક દુઃખ ગમ્યમાન હોવાથી ભવિષ્યદર્થક ગમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ‘શ્વસ્તની’ નો તા પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ગન્તા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- આ છોકરી ક્યારે જશે, જે આ રીતે પગલા મૂકે છે. ॥૬॥

પુરા - યાવતો વર્તમાના ૫૧૩।૭॥

પુરા અથવા યાવત્ ઉપપદ હોય તો ભવિષ્યદર્થક ધાતુને ‘વર્તમાના’ નો પ્રત્યય થાય છે. પુરા અને યાવત્ ઉપપદક મુજ્ઞ ધાતુને આ સૂત્રથી વર્તમાના નો તે પ્રત્યય. ‘रुधां स्वरा० ३-४-८२’ થી જ્ઞ (ન) વિકરણ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પુરા મુજ્ઞકે અને યાવદ્ મુજ્ઞકે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પહેલા ખાશે. જ્યાં સુધી ખાશે. ॥૭॥

કદા કહ્યો નવા ૫૧૩।૮॥

કદા અને કહિં ઉપપદ હોય તો ભવિષ્યદર્થક ધાતુને ‘વર્તમાના’ નો પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. કદા અને કહિં ઉપપદક મુજ્ઞ ધાતુને આ સૂત્રથી ‘વર્તમાના’ નો તે પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કદા મુજ્ઞકે અને કહિં મુજ્ઞકે આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ‘વર્તમાના’નો તે પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘भविष्यन्ती ५-३-४’ થી ભવિષ્યન્તી નો સ્વતે પ્રત્યય થવાથી કદા ભોક્ષ્યતે અને કહિં ભોક્ષ્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ ‘अनघतने० ५-३-५’ થી ‘શ્વસ્તની’ નો તા પ્રત્યય થવાથી કદા ભોક્તા અને કહિં ભોક્તા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ (બંનેનો) - ક્યારે ખાશે. ॥૮॥

કિંવૃત્તે લિપ્સાયામ્ ૫૩૧૧॥

સિ વગેરે વિભક્ત્યન્ત; ડતર અને ડતમ - પ્રત્યયાન્ત એવા કિમ્ શબ્દનું વૃત્ત - (હોવું તે) આટલાને કિંવૃત્ત કહેવાય છે. કિંવૃત્ત ઉપપદ હોય તો; પ્રશ્નકર્તાની લિપ્સા (મેળવવાની તીવ્ર ઈચ્છા) ગમ્યમાન હોય ત્યારે ભવિષ્યદર્થક ધાતુને 'વર્તમાના' નો પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. કો ભવતાં ભિક્ષાં દદાતિ દાસ્યતિ દાતા વા? અહીં વિભક્ત્યન્ત કિમ્ શબ્દનું વૃત્ત સ્વરૂપ (ક:) કિંવૃત્ત ઉપપદ હોવાથી અને પ્રશ્નકર્તાની લિપ્સા ગમ્યમાન હોવાથી ભવિષ્યદર્થક દા ધાતુને 'વર્તમાના' નો તિવ્ પ્રત્યય આ સૂત્રથી થવાથી દદાતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં 'ભવિષ્યન્તી ૫-૩-૪' થી 'ભવિષ્યન્તી' નો સ્યતિ પ્રત્યય થવાથી દાસ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ 'અનઘતને૦ ૫-૩-૫' થી શ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય થવાથી દાતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તમારામાંથી કોણ ભિક્ષા આપશે? આવીજ રીતે ડતર અને ડતમ પ્રત્યયાન્ત કિમ્ શબ્દના કિંવૃત્ત સ્થળે પણ આ સૂત્રથી ભવિષ્યદર્થક દા ધાતુને 'વર્તમાના' દિનો પ્રત્યય થવાથી કતરો ભવતાં ભિક્ષાં દદાતિ દાસ્યતિ દાતા વા? અને કતમો ભવતાં ભિક્ષાં દદાતિ દાસ્યતિ દાતા વા? આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - તમારા બેમાંથી કોણ ભિક્ષા આપશે? તમારામાંથી કોણ ભિક્ષા આપશે?.

કિંવૃત્ત ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કિંવૃત્ત ઉપપદ હોય તો જ પ્રશ્ન કરનારની લિપ્સા અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે ભવિષ્યદર્થક ધાતુને વર્તમાનાનો પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. તેથી ભિક્ષાં દાસ્યતિ? અહીં કિંવૃત્ત ઉપપદ નહિ હોવાથી દા ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'ભવિષ્યન્તી' નો પ્રત્યય થયો છે. 'વર્તમાના' નો નહિ. અર્થ - ભિક્ષા આપશે?.

લિપ્સાયામિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કિંવૃત્ત ઉપપદ હોય તો; પ્રશ્ન કરનારની લિપ્સારૂપ અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે જ ભવિષ્યદર્થક ધાતુને વર્તમાના નો પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. તેથી ક:

પુરં યાસ્યતિ? અહીં કિંવૃત્ત ઉપપદ્દ હોવા છતાં પ્રશ્ન કરનારની વિષ્ણુ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી યા ધાતુને આ સૂત્રથી ‘વર્તમાના’ નો પ્રત્યય થતો નથી. પરંતુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ‘ભવિષ્યન્તી’ નો સ્યતિ પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - ગામ કોણ જશે? સૂત્રમાં વ્યાકરણ પ્રસિદ્ધ કિંવૃત્ત ગૃહીત હોવાથી કિંવૃત્ત પદથી કિન્તરામ્ અને કિન્તમામ્ આદિનું બ્રહ્મ થતું નથી. ॥૮॥

લિપ્સિદ્ધૌ ૫૩૧૭૦॥

પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાના વિષયભૂત ભક્ત - અન્નાદિથી સ્વર્ગાદિ ફલની પ્રાપ્તિ ગમ્યમાન હોય તો ભવિષ્યદર્થક ધાતુને વર્તમાનાનો પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. યો ભિક્ષાં દદાતિ; દાસ્યતિ; દાતા વા, સ સ્વર્ગલોકં યાતિ; યાસ્યતિ; યાતા વા - અહીં આ સૂત્રથી લિપ્સ્યભિક્ષાથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ સ્વરૂપ સિદ્ધિ ગમ્યમાન હોવાથી ભવિષ્યદર્થક દા અને યા ધાતુને આ સૂત્રથી ‘વર્તમાના’ નો તિવ્ પ્રત્યય થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી તિવ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે અઘતન ભવિષ્યદર્થમાં ‘ભવિષ્યન્તી ૫-૩-૪’ થી ભવિષ્યન્તીનો સ્યતિ પ્રત્યય થયો છે. અને અનઘતન ભવિષ્યદર્થમાં ‘અનઘતને ૦ ૫-૩-૫’ થી શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય થયો છે. અર્થ - જે ભિક્ષાને આપશે, તે સ્વર્ગમાં જશે. ॥૧૦॥

પઞ્ચમ્યર્થેતૌ ૫૩૧૭૧॥

સૂ. નં. ૫-૪-૨૯ વગેરે સૂત્રોથી વિહિત પઞ્ચમી ના અર્થ પ્રેષ અનુજ્ઞા... વગેરે છે. તેના હેતુ ઉપાધ્યાયાગમનાદિ છે - એ પઞ્ચમ્યર્થ હેતુવાચક ભવિષ્યદર્થક ધાતુને વર્તમાના નો પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. “ઉપાધ્યાયશ્વેદ્ આગચ્છતિ, આગમિષ્યતિ, આગન્તા વા; અથ ત્વં સૂત્રમધીષ્વ” અહીં પઞ્ચમ્યર્થ સૂત્રાધ્યયનપ્રેરણાના હેતુભૂત ઉપાધ્યાયના આગમન-

વાચક ભવિષ્યદર્થક આ+ગમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી વર્તમાના નો તિવ્ પ્રત્યય. તિવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે 'કર્ત્તર્યં ૩-૪-૭૧' થી શવ્ વિકરણ પ્રત્યય. ગમ્ ધાતુના મ્ ને 'ગમિષં ૪-૨-૧૦૬' થી છ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આગચ્છતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી 'વર્તમાના' નો તિવ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'ભવિષ્યન્તી ૫-૩-૪' થી ભવિષ્યન્તીનો સ્યતિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'ગમોડનાં ૪-૪-૫૧' થી ઇટ્ વગેરે કાર્ય થવાથી આગમિષ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ અનઘતનભવિષ્યમાં 'અનઘતનેં ૫-૩-૫' થી શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી આગન્તા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઉપાધ્યાય આવશે તો તું સૂત્ર ભણજે. ॥૧૧॥

સપ્તમી ચોર્ધ્વમૌહૂત્તિકે ૫૩૧૨૧૥

મુહૂર્ત પછી થનાર ઊર્ધ્વમૌહૂત્તિક કહેવાય છે. ઊર્ધ્વમૌહૂત્તિક - પચ્ચમ્યર્થ (પ્રૈષાદિ) હેતુવાચક ભવિષ્યદર્થક ધાતુને સપ્તમી અને વર્તમાના નો પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. ઋર્ધ્વ મુહૂર્તાદિપાધ્યાયશ્વેદાગચ્છેત્; આગચ્છતિ; આગમિષ્યતિ; આગન્તા વા, અથ ત્વં તર્કમધીષ્વ :- અહીં ઊર્ધ્વમૌહૂત્તિક પચ્ચમ્યર્થ હેતુવાચક આ+ગમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી સપ્તમી નો યાત્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'કર્ત્તર્યં ૩-૪-૭૧' થી શવ્ વિકરણ પ્રત્યય. 'ગમિષં ૪-૨-૧૦૬' થી ગમ્ ધાતુના મ્ ને છ્ આદેશ. 'યઃ સપ્તમ્યાઃ ૪-૨-૧૨૨' થી યાત્ ના યા ને ઇ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી આગચ્છેત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સપ્તમી નો પ્રત્યય ન થાય ત્યારે વર્તમાના નો તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી આગચ્છતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં તિવ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'ભવિષ્યન્તી ૫-૩-૪' થી ભવિષ્યન્તીનો સ્યતિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી આગમિષ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અને 'અનઘતનેં ૫-૩-૫' થી શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી આગન્તા આવો પ્રયોગ થાય છે. (જુઓ સૂ. નં. ૫-૩-૧૧) અર્થ- મુહૂર્ત પછી ઉપાધ્યાય આવશે તો તું તર્ક ભણજે. ॥૧૨॥

ક્રિયાયાં ક્રિયાર્થયાં તુમ્ ણકચ્ ભવિષ્યન્તી ૫૧૩।૧૩।।

જે ધાતુને તુમ્ વગેરે પ્રત્યયો કરવાના છે તે ધાતુના અર્થ સ્વરૂપ ક્રિયા જેનું પ્રયોજન છે, તે ક્રિયા (કારણભૂતક્રિયા) નો વાચક ધાતુ ઉપપદ હોય તો કાર્યભૂત ક્રિયાવાચક ભવિષ્યદર્થક ધાતુને તુમ્ ણકચ્ (અક) અને ભવિષ્યન્તીના પ્રત્યયો થાય છે. કર્તુ કારક: કરિષ્યામીતિ વા યાતિ - અહીં કૃ ધાત્વર્થ ક્રિયા, યા ધાત્વર્થ ગમનક્રિયાનું પ્રયોજન છે. તેથી યા ધાતુ (કારણભૂત ક્રિયા વાચક યા ધાતુ) ઉપપદ હોવાથી ભવિષ્યદર્થક કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી તુમ્ ણકચ્ અને ભવિષ્યન્તીનો સ્યતિ પ્રત્યય. કૃ+તુમ્ આ અવસ્થામાં 'નામિનો ૦ ૪-૩-૧' થી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કર્તુમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. કૃ+ણકચ્ આ અવસ્થામાં 'નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧' થી ક્ર ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી કારક: આવો પ્રયોગ થાય છે. કૃ+સ્યતિ આ અવસ્થામાં 'હનૃત: સ્યસ્ય ૪-૪-૪૯' થી સ્યતિ પ્રત્યયની પૂર્વે 'ઈટ્' ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કરિષ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કરશે તેથી જાય છે. (કરવા માટે જાય છે.)

ક્રિયાયામિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કારણભૂત ક્રિયાનો જ (કારણનો નહિ) ધાતુ ઉપપદ હોય તો કાર્યભૂત ક્રિયાવાચક ભવિષ્યદર્થક ધાતુને તુમ્ ણકચ્ અને ભવિષ્યન્તીનો પ્રત્યય થાય છે. તેથી ભિક્ષિષ્યે इत्यस्य जटा: અહીં કારણભૂત ક્રિયાવાચક ધાતુ ઉપપદ ન હોવાથી તાદૃશ ભવિષ્યદર્થક ભિક્ષ ધાતુને આ સૂત્રથી તુમ્ ણકચ્ કે ભવિષ્યન્તીનો પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ 'ભવિષ્યન્તી ૫-૩-૪' થી ભવિષ્યન્તીનો સ્યે પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાઘશિ ૦ ૪-૪-૩૨' થી ઇટ્ વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ- ભિક્ષા માટે આની જટા છે. અહીં સમજી શકાય છે કે ભિક્ષાના કારણ સ્વરૂપ જટાવાચક પદ, ઉપપદ હોવા છતાં કારણભૂત ક્રિયાવાચક ધાતુ સ્વરૂપ એ ઉપપદ નથી.

ક્રિયાર્થાયामિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કાર્યભૂત ક્રિયાના કારણભૂત જ ક્રિયાવાચક (માત્ર ક્રિયાવાચક નહિ) ધાતુ ઉપપદ હોય તો કાર્યભૂત ક્રિયાવાચક ભવિષ્યદર્થક ધાતુને તુમ્ નકચ્ અને ભવિષ્યન્તીનો પ્રત્યય થાય છે. તેથી ધાવતસ્તે પતિષ્યતિ વાસઃ અહીં ક્રિયાવાચક ધાવત્ પદ ઉપપદ હોવા છતાં તે કારણભૂત ક્રિયાવાચક નહિ હોવાથી આ સૂત્રથી પત્ ધાતુને તુમ્ વગેરે પ્રત્યય થતો નથી. જેથી ‘ભવિષ્યન્તી ૫-૩-૪’ થી પત્ ધાતુને સ્યતિ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી પતિષ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- દોડતા એવાં તારું વસ્ત્ર પડશે. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - ‘નક-તૃચૌ ૫-૧-૪૮’ આ સૂત્રથી સામાન્યપણે વિહિત નક પ્રત્યય આ સૂત્રથી વિહિત ‘ભવિષ્યન્તી’ ના પ્રત્યયથી બાધિત ન બને, એ માટે નક પ્રત્યયનું આ સૂત્રથી પુનર્વિધાન છે. ‘અસરૂપોઽં ૫-૧-૧૬’ ની સહાયથી યદપિ ‘ભવિષ્યન્તી’ ના પ્રત્યયના વિષયમાં નક પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ છે. પરન્તુ એવા સ્થાને નક ની જેમ તૃચ્ વગેરે પ્રત્યય ન થાય - એ માટે ફરીથી અહીં નકચ્ નું વિધાન છે... ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી બરાબર સમજી લેવું. ॥૧૩॥

કર્મણોઽણ્ ૫।૩।૧૪॥

કારણભૂત ક્રિયાવાચક ધાતુ ઉપપદ હોય તો કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા કાર્યભૂતક્રિયાવાચક ભવિષ્યદર્થક ધાતુને અણ્ પ્રત્યય થાય છે. કુમ્ભકારો યાતિ અહીં કુમ્ભ નામથી પરમાં રહેલા તાદૃશ ભવિષ્યદર્થક કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી અણ્ (અ) પ્રત્યય. ‘નામિનોઽં ૪-૩-૫૧’ થી કૃ ધાતુના ક્રને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કુમ્ભકારઃ (‘ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯’ થી સમાસ) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કુંભ કરવા માટે જાય છે. અહીં સૂ. નં. ૫-૧-૭૨ થી સામાન્યતઃ વિહિત અણ્ પ્રત્યયનો પૂર્વસૂત્ર (૫-૩-૧૩) થી વિહિત નકચ્ પ્રત્યયથી બાધ થતો હોવાથી

ળકચ્ ના બાધ માટે આ સૂત્રથી અળ્ પ્રત્યયનું વિધાન છે. અહીં સૂ. નં. ૫-૧-૧૬ નો અધિકાર પ્રવર્તતો નથી. બહુલાધિકારે આ સૂત્રના વિષયમાં ળકચ્ અને ભવિષ્યન્તી નો પ્રત્યય થાય પણ છે. દા. ત. કંટં કારકો યાતિ; કાણ્ડાનિ લવિષ્યામીતિ વ્રજતિ; કમ્બલં દાસ્યામીતિ વ્રજતિ... ઇત્યાદિ વિચારવું. ॥૧૪॥

ભાવવચના: ૫૩૧૧૫॥

કારણભૂત ક્રિયાવાચક ધાતુ ઉપપદ હોય તો કાર્યભૂત ક્રિયાવાચક ભવિષ્યદર્થક ધાતુને ભાવમાં વિહિત ઘજ્ (અ), ક્તિ (તિ) વગેરે પ્રત્યય થાય છે. પાકાય, પક્તયે, પચનાય વા યાતિ અહીં પચ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘજ્ (૫-૩-૧૮) ક્તિ (૫-૩-૧૧) અને અનટ્ (૫-૩-૧૨૩) પ્રત્યય. પચ્+ઘજ્ આ અવસ્થામાં પચ્ ના અ ને 'ઙ્ગિતિ ૪-૩-૫૦' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'ક્તેડનિટં ૪-૧-૧૭' થી ચ્ ને ક્ આદેશ. આવીજ રીતે પચ્+ક્તિ આ અવસ્થામાં ચ્ ને ક્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પાકાય પક્તયે અને પચનાય આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં 'તુમોર્થેં ૨-૨-૬૧' થી ચતુર્થી વિહિત છે. અર્થ- સંધવા માટે જાય છે. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે સૂ. નં. ૫-૩-૧૩, ૫-૩-૧૪ અને ૫-૩-૧૫ થી વિહિત તુમ્ ઘજ્ ક્તિ કે અનટ્ આદિ પ્રત્યયો યથાવિહિત ભાવમાં થાય છે. જ્યારે ળકચ્ અને અળ્ પ્રત્યય તો યથાવિહિત ક્ત્તિમાં થાય છે. તેથી પૂર્વમાં સામાન્યતઃ વિહિત તે તે પ્રત્યયોનો બાધ્ય-બાધકભાવ ભાવમાં અને ક્ત્તિમાં વિહિત પ્રત્યયાન્તરની સાથે જ છે. એટલે કે ળકચ્ નો બાધક અળ્ છે. અને તુમ્ નો બાધક ઘજ્ વગેરે છે. ॥૧૫॥

પદ-રુજ-વિશ-સ્પૃશો ઘજ્ ૫૩૧૧૬॥

પદ્ રુજ્ વિશ્ અને સ્પૃશ્ ધાતુને ક્ત્તિમાં ઘજ્ પ્રત્યય થાય છે. પદ્

રુજ્ વિશ્ અને સ્પૃશ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘજ્ (અ) પ્રત્યય. 'ઞિણિ ૪-૩-૫૦' થી ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'લઘોરુપાં ૪-૩-૪' થી ઉપાન્ત્ય ણ ઇ અને. ક્ર ને ગુણ ઓ એ અને અર્ આદેશ. 'ક્તેડનિટં ૪-૧-૧૧૧' થી રુજ્ ના જ્ ને ગ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે પાદ: રોગ:; વેશ: અને સ્પર્શ: આ પ્રમાણે પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમ:- પગ. રોગ. પ્રવેશ કરનાર. વ્યાધિવિશેષ. ॥૧૬॥

સર્ત્તે: સ્થિર - વ્યાધિ - બલ - મત્સ્યે ૫૧૩૧૭૭૥

સૃ ધાતુને સ્થિર વ્યાધિ બલ અને મત્સ્ય સ્વરૂપ કર્તામાં ઘજ્ પ્રત્યય થાય છે. સૃ; અતિ+સૃ; સૃ અને વિ+સૃ ધાતુને અનુક્રમે સ્થિર વ્યાધિ બલ અને મત્સ્ય સ્વરૂપ કર્તામાં આ સૂત્રથી ઘજ્ (અ) પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૫૧' થી ક્ર ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સાર: સ્થિર:; અતીસારો વ્યાધિ:; સારો બલમ્ અને વિસારો મત્સ્ય: આવો પ્રયોગ થાય છે. અતિ ના ઇ ને અહીં 'ઘજ્યુપં ૩-૨-૮૬' થી દીર્ઘ આદેશ થયો છે. અર્થક્રમશ: સ્થિર. અતીસાર નામનો રોગ. બલ. માછલી. ॥૧૭॥

ભાવાડકર્ત્રો: ૫૧૩૧૭૮૥

ભાવમાં અને કર્તૃ ભિન્નકારકમાં ધાતુને ઘજ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. સામાન્યથી ધાત્વર્થમાત્રને ભાવ કહેવાય છે. સાધ્યતાપન્નભાવ ધાતુથી અભિધીયમાન હોય છે જે ત્યાદિ કે તુમ્ વગેરે પ્રત્યયથી જણાય છે. સિદ્ધતાપન્નભાવને જણાવવા ધાતુને ઘજ્ વગેરે પ્રત્યયો વિહિત છે. જ્યાં લિંગસંખ્યાનો અન્વય ઉપપન્ન હોય છે.. ઈત્યાદિ બૃહદ્વૃત્તિથી જણાવું. પચ્ પ્ર+કૃ અને દા ધાતુને આ સૂત્રથી ઘજ્ પ્રત્યય. પચ્ ના અ ને 'ઞિણિ ૪-૩-૫૦' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. ચ્ ને 'ક્તેડનિટં ૪-૧-૧૧૧' થી ક્ આદેશ. 'નામિનોં ૪-૩-૫૧' થી કૃ ના ક્ર ને વૃદ્ધિ આર્

આદેશ. ‘ઘઞ્યુપ૦ ૩-૨-૮૬’ થી પ્ર ના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ. ‘આત્ત
 એઃ૦ ૪-૩-૫૩’ થી દા ધાતુના આ ને એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી
 પાકઃ (ભાવમાં); પ્રાકારઃ (કર્મમાં) અને દાયો દત્તઃ (કર્મમાં) આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- રાંધવું. કિલ્લો. આપેલી વસ્તુ. ॥૧૮॥

ઇડોડપાદાને તુ ટિદ્ વા ૫૩૧૧૧॥

ઇઙ્ (ઇ) ધાતુને ભાવમાં અને કૃત્તિને છોડીને અન્યકારકમાં ઘઞ્
 પ્રત્યય થાય છે. આ ઘઞ્ પ્રત્યય- અપાદાનકારકમાં વિકલ્પથી ટિદ્ મનાય
 છે. અધિ+ઇ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઞ્ પ્રત્યય. ‘નામિનો ૪-૩-૫૧’ થી ઇ
 ધાતુના ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અધ્યાયઃ આવો પ્રયોગ
 થાય છે. આવીજ રીતે ઉપ+અધિ+ઇ ધાતુને અપાદાનકારકમાં વિહિત
 ઘઞ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ઉપાધ્યાય નામને; આ સૂત્રથી તાદૃશ ઘઞ્
 પ્રત્યય ટિદ્ હોવાથી ‘અણજે ૦ ૨-૪-૨૦’ થી ડી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી
 ઉપાધ્યાયી આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી તાદૃશ
 (અપાદાનકારકમાં વિહિત) ઘઞ્ પ્રત્યયને ટિદ્વદ્ ભાવ ન થાય ત્યારે
 ઉપાધ્યાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ભણવું તે. ભણાવનારી.
 ભણાવનાર. ઉપેત્યાધીયતેડસ્માદ્ આ અર્થમાં (અપાદાનકારકમાં) વિહિત
 ઘઞ્ પ્રત્યયને ટિદ્ નું વિધાન હોવાથી અહીં સ્ત્રીલિંગમાં ક્તિ પ્રત્યય
 થતો નથી - એ યાદ રાખવું. ॥૧૯॥

શ્રો વાયુ-વર્ણ-નિવૃત્તે ૫૩૧૨૦॥

વાયુ-વર્ણ અથવા નિવૃત્ત અર્થમાં શૃ ધાતુને ભાવ અને કૃતૃભિન્ન
 કારકમાં ઘઞ્ પ્રત્યય થાય છે. શૃ અને નિ+શૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઞ્
 પ્રત્યય. ‘નામિનો ૪-૩-૫૧’ થી શૃ ના કૃ ને વૃદ્ધિ-આર્ આદેશ.
 ‘ઘઞ્યુપ૦ ૩-૨-૮૬’ થી નિ ના ઇ દીર્ઘ ઈ ને આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી

શારો વાયુર્વર્ણો વા (શીર્યતે ઔષધાદિભિરિતિ શારો વાયુઃ; શીર્યતે માલિન્યેતેતિ શારો વર્ણઃ) અને નીશારઃ પ્રાવરણમ્ (નિશીર્યતે શીતાદ્યુપદ્રવો યેન તત્) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- વાયુ. સફેદ વગેરે વર્ણ.વસ્ત્ર.॥૨૦॥

નિરભેઃ પૂ-લ્વઃ ૫૧૩૧૨૧॥

નિર્ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા પૂ (૬૦૦, ૧૫૧૮) ધાતુને અને અભિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા લૂ ધાતુને ભાવમાં અને ક્ત્તને છોડીને અન્યકારકમાં ઘઙ્ પ્રત્યય થાય છે. નિર્+પૂ અને અભિ+લૂ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૫૧’ થી ऊ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પાવઃ અને અભિલાવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- તુષાદિ રહિત અનાજ. છેદવાનું સાધન.॥૨૧॥

રોરુપસર્ગાત્ ૫૧૩૧૨૨॥

ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા રુ ધાતુને ભાવ અને ક્ત્તાને છોડીને અન્ય કારકમાં ઘઙ્ પ્રત્યય થાય છે. સમ્+રુ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૫૧’ થી रु ના उ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સંરાવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સારી રીતે બોલવું અથવા સારી રીતે બોલવાનું સાધન. બહુલાધિકારે અનુપસર્ગક પછા રુ ધાતુને ઘઙ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી રાવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે - એ યાદ રાખવું.॥૨૨॥

ભૂશ્ચ્વદોડલ્ ૫૧૩૧૨૩॥

ઉપસર્ગપૂર્વક - ભૂ શ્ચિ અને અડ્ ધાતુને ભાવમાં અને કતૃભિન્ન કારકમાં અલ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. પ્ર+ભૂ; સમ્+શ્ચિ અને વિ+અડ્

ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી ઋ ને ગુણ ઓ અને ઙ ને ગુણ એ આદેશ. 'ઘસ્ટૃ સનં ૪-૪-૧૭' થી અદ્ ધાતુને ઘસ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે પ્રભવઃ; સંશ્રયઃ અને વિઘસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ઉત્પત્તિનું કારણ (અપાદનમાં) . આશ્રયસ્થાન (અધિકરણમાં). ખાવાની વસ્તુ (કર્મમાં). ઉપસર્ગાદિત્યેવ= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉપસર્ગપૂર્વક જ મૂ શ્રિ અને અદ્ ધાતુને ભાવ અને કૃતૃભિન્નકારકમાં અલ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી અનુપસર્ગક મૂ શ્રિ અને અદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'ભાવાં ૫-૩-૧૮' થી ઘઙ્ પ્રત્યય. ઋ અને ઙ ને 'નામિનોં ૪-૩-૫૧' થી વૃદ્ધિ ઔ અને ઐ આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ અદ્ ધાતુને ઘસ્ આદેશ. તેના અ ને 'ઙિગિતિ ૪-૩-૫૦' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ભાવઃ શ્રાયઃ અને ઘાસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- થવું. સેવા કરવી. ખાવાની વસ્તુ. બહુલાધિકારથી અથવા પ્રકૃષ્ટો ભાવઃ ઈત્યાદિ વિગ્રહમાં પ્રાદિ સમાસથી પ્રભાવઃ વિભાવઃ અને અનુભાવઃ વગેરે પ્રયોગો સમજવા જોઈએ. ॥૨૩॥

ન્યાદો નવા ૫૧૩૧૨૪॥

નિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા અદ્ ધાતુની પરમાં અલ્ પ્રત્યય હોય તો અદ્ ધાતુના અ ને દીર્ઘ આ આદેશનું અને અદ્ ધાતુને ઘસ્ આદેશના અભાવનું વિકલ્પથી નિપાતન કરાય છે. નિ+અદ્ ધાતુને 'મૂશ્ર્યદોઽલ્ ૫-૩-૨૩' થી અલ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અદ્ ધાતુને 'ઘસ્ટૃ સનં ૪-૪-૧૭' થી પ્રાપ્ત ઘસ્ આદેશનો નિષેધ તથા અદ્ ના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ન્યાદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઘસ્ આદેશનો નિષેધ વગેરે કાર્ય ન થાય ત્યારે નિઘસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- નાસ્તો- ખાવાની વસ્તુ. ॥૨૪॥

સં-નિ-ચ્યુપાદ્ યમઃ ૫૧૩૧૨૫૥

સમ્ નિ વિ અને ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા યમ્ ધાતુને ભાવમાં અને ક્તાને છોડીને અન્યકારકમાં વિકલ્પથી અલ્ પ્રત્યય થાય છે. સમ્+યમ્ નિ+યમ્ વિ+યમ્ અને ઉપ+યમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સંયમઃ નિયમઃ વિયમઃ અને ઉપયમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અલ્ (અ) પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘ભાવા૦ ૫-૩-૧૮’ થી ઘજ્ પ્રત્યય. યમ્ ધાતુના અ ને ‘ઙિણિ ૪-૩-૫૦’ થી વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સંયામઃ નિયામઃ વિયામઃ અને ઉપયામઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - સંયમ કરવો. નિયમ કરવો. નિગ્રહ કરવો. પરણવું. ૥૨૫૥

નેર્નદ-ગદ-પઠ-સ્વન-ક્વણઃ ૫૧૩૧૨૬૥

નિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા નદ્ ગદ્ પઠ્ સ્વન્ અને ક્વણ્ ધાતુને ભાવમાં અને ક્તાને છોડીને અન્યકારકમાં વિકલ્પથી અલ્ પ્રત્યય થાય છે. નિ+નદ્; નિ+ગદ્; નિ+પઠ્; નિ+સ્વન્ અને નિ+ક્વણ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ (અ) પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે નિનદઃ નિગદઃ નિપઠઃ નિસ્વનઃ અને નિક્વણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘ભાવા૦ ૫-૩-૧૮’ થી ઘજ્ પ્રત્યય. નદ્ વગેરે ધાતુના અ ને ‘ઙિણિ ૪-૩-૫૦’ થી વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે નિનાદઃ નિગાદઃ નિપાઠઃ નિસ્વાનઃ અને નિક્વાણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - અવાજ કરવો. બોલવું. ભણવું. અવાજ બણાવવા. ૥૨૬૥

વીજ્ઞાસમ્બન્ધી અર્થના વાચક એવા; ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ક્વળ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં વિકલ્પથી અલ્ પ્રત્યય થાય છે. પ્ર+ક્વળ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ (અ) પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રક્વળો વીળાયા: આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'ભાવા૦ ૫-૩-૧૮' થી ઘઙ્ પ્રત્યય. 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી ક્વળ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પ્રક્વળ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વીજ્ઞાનો અવાજ. વૈળ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વીજ્ઞાસમ્બન્ધી જ અર્થના વાચક - ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ક્વળ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં વિકલ્પથી અલ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પ્રક્વળ: શૃङ्खलस्य અહીં ક્વળ ધાતુ (પ્ર+ક્વળ) વીજ્ઞા સમ્બન્ધી અર્થનો વાચક નહિ હોવાથી આ સૂત્રથી તેને અલ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘઙ્ પ્રત્યય જ થાય છે. અર્થ - બેડીનો અવાજ. ॥૨૭॥

યુવર્ણ-વૃ-વશ-રળ-ગમૃદ્-ગ્રહ: ૫૧૩૧૨૮॥

ઇ વર્ણ (ઇ ઈ) અને ઉ વર્ણ (ઉ ડ) જેના અન્તે છે તેવા ધાતુ; વૃ દૃ વશ્ રળ્ અને ગમ્ ધાતુ; તેમજ કૃ કારાન્ત ધાતુ અને ગ્રહ ધાતુને ભાવમાં અને કર્તાને છોડીને અન્યકારકમાં અલ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. ચિ ક્રી (ઇ વર્ણાન્ત) રૂ લૂ (ઉ વર્ણાન્ત) વૃ આ+વૃ વશ્ રળ્ ગમ્ કૃ (કૃ કારાન્ત) અને ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય. 'નામિનો૦ ૪-૩-૧' થી ઇ ઈ ને ગુણ ઇ; ઉ ડ ને ગુણ ઓ અને ક્ર કૃ ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે ચય: ક્રય: રવ: લવ: વર: આદર: વશ: રળ: ગમ: કર: અને ગ્રહ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - સમુદાય. ખરીદવું. અવાજ. કાપવું અથવા કાલવિશેષ. વર. આદર. ઈચ્છા. સંગ્રામ. માર્ગ.

વિખેરવું - અથવા કર-ટેક્સં. ગ્રહણ કરવું અથવા ગ્રહ. ॥૨૮॥

વર્ષાદયઃ ક્લીબે ૫૧૩૧૨૯॥

પ્રયોગાનુસાર નપુંસકલિંગમાં ભાવ તથા કર્તૃભિન્નકારકમાં અલ્ પ્રત્યયાન્ત વર્ષ વગેરે નામોનું નિપાતન કરાય છે. વૃષ્ અને ખી ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય. 'નામિનો ૦ ૪-૩-૧' થી ઈ ને ગુણ એ આદેશ. 'લઘોરુ ૦ ૪-૩-૪' થી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વર્ષમ્ અને ખયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. નપુંસકમાં વિહિત ક્ત અને અનટ્ પ્રત્યય વૃષ્ વગેરે ધાતુને ન થાય - એ માટે આ સૂત્રથી નિપાતન કરાયું છે. અર્થક્રમશઃ - રાષ્ટ્ર વિશેષ - અથવા કાલવિશેષ. ભય. ॥૨૯॥

સમુદોડજઃ પશૌ ૫૧૩૧૩૦॥

સમ્ અને ઉદ્ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા; પશુસમ્બન્ધી અર્થવાચક અજ્ ધાતુને ભાવ તથા કર્તૃભિન્નકારકમાં અલ્ પ્રત્યય થાય છે. સમ્+અજ્ અને ઉદ્ +અજ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ (અ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સમજઃ અને ઉદજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પશુઓનો સમુદાય. પશુઓને પ્રેરણા. પશાવિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પશુસમ્બન્ધી જ અર્થવાચક, સમ્ અને ઉદ્ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા અજ્ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં અલ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સમાજો નૃણામ્ અહીં પશુસમ્બન્ધી અર્થવાચક અજ્ ધાતુ ન હોવાથી તેને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ 'ભાવા ૦ ૫-૩-૧' થી ઘજ્ પ્રત્યય. અજ્ ના અ ને 'ઞિણિતિ ૪-૩-૫૦' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સમાજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - માણસોનો સમુદાય. ॥૩૦॥

અનુક્રમે પ્રજન અને અક્ષ સમ્બન્ધી અર્થના વાયક એવા સ્ અને ગ્લહ ધાતુને ભાવ અને કૃત્વિભિન્નકારકમાં અલ્ પ્રત્યય થાય છે. ગર્ભાધાનને પ્રજન કહેવાય છે; અને એ માટે પુરુષનું સ્ત્રીમાં જે પ્રથમ ગમન છે તેને ઉપસર કહેવાય છે. ઉપ+સ્ ધાતુને અને ગ્લહ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય. ‘નામિનો ૦ ૪-૩-૧’ થી સ્ ના ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ગવામુપસરઃ અને અક્ષાણાં ગ્લહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ગર્ભાધાન માટે ગાય - બળદનું ભેગા થવું. પાસાનું ગ્રહણ. અહીં યાદ રાખવું કે ગ્રહ ધાતુના ર્ ને સૂત્રના તાદૃશ નિર્દેશથી લ્ આદેશ થયો છે. તેથી ગ્લહ ધાતુ ગ્રહ ધાતુ સ્વરૂપ છે. અથવા ગ્રહ ભિન્ન ગ્લહ ધાતુ છે.

પ્રજનાક્ષ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનુક્રમે પ્રજન અને અક્ષ સમ્બન્ધી જ અર્થના વાયક એવા સ્ અને ગ્લહ ધાતુને ભાવ અને કૃત્વિભિન્નકારકમાં અલ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ઉપસારો ભૃત્યૈ રાજામ્ અહીં ઉપ+સ્ ધાતુ પ્રજનસમ્બન્ધી અર્થનો વાયક ન હોવાથી તેને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરંતુ ‘ભાવા ૦ ૫-૩-૧૮’ થી ઘઙ્ પ્રત્યય. ‘નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧’ થી ક્ર ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપસારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- નોકરી અથવા પગાર માટે રાજાની પાસે જવું. ॥૩૧॥

પણે મર્નિ ૫૧૩।૩૨॥

માનાર્થક પળ્ ધાતુને ભાવમાં અને કૃત્તનિ છોડીને અન્યકારકમાં અલ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. પળ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય. મૂલકસ્ય પળ્ઃ આ વિગ્રહમાં ‘ષષ્ઠ્યયલા ૦ ૩-૧-૭૬’ થી સમાસાદિ કાર્ય થવાથી મૂલકપળ્ઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- એક મુઠી વગેરે પરિમિત

મૂળીની કિંમત. માન ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ માનાર્થક જ પળ્ ધાતુને ભાવમાં અને કર્તૃભિન્નકારકમાં અલ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી માનાર્થક પળ્ ધાતુ ન હોય ત્યારે માનભિન્નાર્થક પળ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘ભાવાં ૫-૩-૧૮’ થી ઘઙ્ પ્રત્યય. ‘ઙિતિ ૪-૩-૫૦’ થી પળ્ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પાળ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વ્યવહાર અથવા સ્તુતિ. ॥૩૨॥

સંમદ-પ્રમદૌ હર્ષે ૫૧૩।૩૩॥

સમ્ અને પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા મદ્ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં અલ્ પ્રત્યય કરીને હર્ષ અર્થમાં સંમદ અને પ્રમદ નામનું નિપાતન કરાય છે. સંમદઃ પ્રમદઃ સ્ત્રીણામ્ અહીં સમ્+મદ્ અને પ્ર+મદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થયું છે. અર્થ (બંન્નેનો) - સ્ત્રીઓનો હર્ષ. હર્ષ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમ્ અને પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા મદ્ ધાતુને અલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય કરીને હર્ષ અર્થમાં જ સંમદ અને પ્રમદ નામનું નિપાતન કરાય છે. તેથી હર્ષ અર્થ ન હોય ત્યારે સમ્+મદ્ અને પ્ર+મદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘ભાવાં ૫-૩-૧૮’ થી ઘઙ્ પ્રત્યય. મદ્ ધાતુના અ ને ‘ઙિતિ ૪-૩-૫૦’ થી વૃદ્ધિ આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી સંમાદઃ અને પ્રમાદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ગાંડપણ. આળસ. અહીં સંપ્રાન્મદઃ- આ પ્રમાણે ન કહેતા નિપાતન કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સમ્ અને પ્ર ઉપસર્ગની સાથે અધિક ઉપસર્ગના યોગમાં અલ્ પ્રત્યય ન થાય. તેથી સમ્પ્રમદઃ અને પ્રસમ્પ્રમદઃ વગેરે પ્રયોગો સાચા મનાતા નથી. ॥૩૩॥

સમાસાર્થ દેશ હોય તો અન્તર્ પદથી પરમાં રહેલા હન્ ધાતુને ભાવમાં અને ક્તૃભિન્નકારકમાં અલ્ (અ) પ્રત્યય અને હન્ ધાતુને ઘન્ તથા ઘણ્ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. અન્તર્+હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય; હન્ ધાતુને અનુક્રમે ઘન્ અને ઘણ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અન્તર્ઘનઃ, અન્તર્ઘણો વા દેશઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- દેશવિશેષ. દેશ અર્થ ન હોય ત્યારે અન્તર્+ હન્ ધાતુને 'ભાવાં ૫-૩-૧૮' થી ઘઙ્ પ્રત્યય. 'ઞિતિં ૪-૩-૧૦૦' થી હન્ ધાતુને ઘાત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અન્તર્ઘાતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જેને અંદર માર્યું છે તે. ॥૩૪॥

પ્રઘણ-પ્રઘાણૌ ગૃહાંશે ૫।૩।૩૫॥

ગૃહનો અંશ - ભાગ અર્થ હોય તો પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા હન્ ધાતુને અલ્ (અ) પ્રત્યય; તેમજ હન્ ધાતુને ઘણ્ અને ઘાણ્ આદેશ કરીને પ્રઘણ અને પ્રઘાણ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. પ્રઘણઃ પ્રઘાણો વા દ્વારાલિન્દકઃ અહીં ગૃહનો અંશ અર્થ 'હોવાથી પ્ર+હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય તથા હન્ ધાતુને અનુક્રમે ઘણ્ અને ઘાણ્ આદેશ થાય છે. અર્થ- પ્રકોષ્ઠ - દરવાજાની બાજુનો ભાગ. ગૃહાંશ અર્થ ન હોય ત્યારે પ્ર+હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ન થવાથી 'ભાવાં ૫-૩-૧૮' થી ઘઙ્ પ્રત્યય. 'ઞિતિં ૪-૩-૧૦૦' થી હન્ ધાતુને ઘાત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રઘાતોઽન્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- મારવું તે. ॥૩૫॥

નિધોદ્ધ- સદ્ધોદ્ધનાડપઘનોપઘ્નં નિમિત્ત - પ્રશસ્ત- ગણા -

ડત્યાધાના-ડદ્ગાડસન્નમ્ ૫૧૩૧૬૥॥

નિમિત્ત પ્રશસ્ત ગણ અત્યાધાન અદ્ગ અને આસન્ન અર્થમાં ઉપસર્ગપૂર્વક (નિ સમ્ વગેરે વક્ષ્યમાણ ઉપસર્ગપૂર્વક) હન્ ધાતુને અલ્ પ્રત્યય; તથા હન્ ધાતુને ઘ્ વગેરે આદેશ કરીને અનુક્રમે નિઘ ઉદ્ઘ સદ્ઘ ઉદ્ઘન અપઘન અને ઉપઘ્ન નામનું નિપાતન કરાય છે. જેની લંબાઈ પહોળાઈ સરખી છે તે વસ્તુને નિમિત્ત કહેવાય છે. જેની ઉપર મૂકીને સુવર્ણ વગેરે કુટાય છે અથવા કાષ્ઠાદિ તોડાય છે- તેને અત્યાધાન કહેવાય છે. નિ+હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય અને હન્ ધાતુને ઘ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિઘા વૃક્ષાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સમાન લંબાઈ પહોળાઈવાલા વૃક્ષો. ઉદ્+હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય. હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉદ્ઘઃ પ્રશસ્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પ્રશંસાપાત્ર. સમ્+હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય અને હન્ ધાતુને ઘ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સદ્ઘઃ પ્રાણિસમૂહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પ્રાણીઓનો સમુદાય. ઉદ્+હન્ અને અપ+હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય અને હન્ ધાતુના હ્ ને ઘ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉદ્ઘનઃ અત્યાધાનમ્ અને અપઘનઃ શરીરાવયવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- કાષ્ઠાદિને છેદવાદિ માટે મૂકવાનું સાધનભૂત કાષ્ઠ વગેરે. હાથ પગ વગેરે શરીરાવયવ. ઉપ+હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય અને હન્ ધાતુને ઘ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપઘ્નઃ આસન્નઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- નજીક. ॥૩૬॥

મૂર્તિ - નિચિતાડઞ્ઞે ઘનઃ ૫૧૩૧૭૥॥

મૂર્તિ નિચિત્ત અને અબ્ઝ અર્થમાં હન્ ધાતુને અલ્ પ્રત્યય; અને હન્ ધાતુને ઘન્ આદેશ કરીને ઘન નામનું નિપાતન કરાય છે. કઠિનપણાને

મૂર્તિ કહેવાય છે. અન્તરરહિત - ગીચને નિચિત કહેવાય છે; અને મેઘને અમ્ર કહેવાય છે. મૂર્તિ વગેરે અર્થમાં હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય; અને હન્ ધાતુને ઘન્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અમ્રસ્ય ઘનઃ; ઘનાઃ કેશાઃ અને મેઘઃ ઘનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- મેઘની કઠિનતા. ગીચ વાળ. મેઘ. ॥૩૭॥

વ્યયો-દ્રોઃ કરણે ૫૧૩૧૮॥

વિ અયસ્ અને દ્રુ શબ્દથી પરમાં રહેલા હન્ ધાતુને કરણમાં અલ્ પ્રત્યય તથા હન્ ધાતુને ઘન્ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. વિહન્યતેડનેન અયો હન્યતેડનેન અને દ્રુ હન્યતેડનેન આ અર્થમાં અનુક્રમે વિ+હન્ અયસ્+હન્ અને દ્રુ+હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય; તથા હન્ ધાતુને ઘન્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી વિઘનઃ અયોઘનઃ અને દ્રુઘનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- અંધકાર. ઘણ. કુહાડી. ॥૩૮॥

સ્તમ્બાદ્ ઘન્શ્ચ ૫૧૩૧૯॥

સ્તમ્બ નામથી પરમાં રહેલા હન્ ધાતુને કરણમાં અલ્ પ્રત્યય તથા હન્ ધાતુને ઘ્ અને ઘન્ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. સ્તમ્બ + હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્(અ) પ્રત્યય તેમજ અનુક્રમે હન્ ધાતુને ઘ્ અને ઘન્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી સ્તમ્બઘ્નો દણ્ડઃ અને સ્તમ્બઘનો યષ્ટિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- દણ્ડ. લાકડી. ॥૩૯॥

પરે ઘઃ ૫૧૪૦॥

પરિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા હન્ ધાતુને કરણમાં અલ્ પ્રત્યય તથા હન્ ધાતુને ઘ્ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. પરિ+હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી

અલ્ પ્રત્યય તથા હન્ ધાતુને ઘ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પરિઘોડર્ગલા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થઃ આગળીયો - કડી. ॥૪૦॥

હવઃ સમાહવયાડહવયો ઘૂત-નામ્નોઃ ૫૧૩૧૪૧॥

ઘૂત ના અર્થમાં સમ્+આ+હવે ધાતુને અને નામ સ્વરૂપ અર્થમાં આ+હવે ધાતુને અલ્ (અ) પ્રત્યય અને હવે ધાતુને હવય્ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. સમ્+આ+હવે તથા આ+હવે ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય અને હવે ધાતુને હવય્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સમાહવયઃ અને આહવયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પ્રાણીઓનો જીવાર. નામ. ॥૪૧॥

ન્યભ્યપ-વેર્વા જ્વોત્ ૫૧૩૧૪૨॥

નિ અભિ ઉપ અને વિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા હવે ધાતુને ભાવમાં અને કર્તાને છોડીને અન્યકારકમાં અલ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. અને ત્યારે હવે ધાતુના વા ને ઉ આદેશ થાય છે. નિ+હવે; અભિ+હવે; ઉપ+હવે અને વિ+હવે ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય. હવે ધાતુના એ ને 'આત્સન્ધ્યં ૪-૨-૧' થી આ આદેશ. આ સૂત્રથી વા ને ઉ આદેશ. ઉ ને 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રમશઃ નિહવઃ અભિહવઃ ઉપહવઃ અને વિહવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - લઢવા માટે બોલાવવું. બોલાવવું. લડવા માટે બોલાવવું. બોલાવવું. ॥૪૨॥

આહો યુદ્ધે ૫૧૩૧૪૩॥

યુદ્ધ અર્થમાં આહ્ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા હવે ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં અલ્ પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે હવે ધાતુના વા ને ઉ

આદેશ થાય છે. આ+હવે ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય. 'આત્મ ૪-૨-૧' થી હવે ના એ ને આ આદેશ. વા ને આ સૂત્રથી ઉ આદેશ. ઉ ને 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આહવો યુદ્ધમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- યુદ્ધ. યુદ્ધ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી યુદ્ધ અર્થમાં જ ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ+હવે ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં અલ્ પ્રત્યય અને ત્યારે વા ને ઉ આદેશ થાય છે. તેથી યુદ્ધ અર્થ ન હોય ત્યારે આ+હવે ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય ન થવાથી 'ભાવાં ૫-૩-૧૮' થી ઘઙ્ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ એ ને આ આદેશ. 'આત્મ એઃ ૪-૩-૫૩' થી આ ને એ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી આહવાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બોલાવવું. ॥૪૩॥

આહાવો નિપાનમ્ ૫૩૧૪૪॥

નિપાન અર્થમાં આહ્ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા હવે ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં અલ્ પ્રત્યય તથા આ+હવે ધાતુને આહાવ્ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. આ+હવે ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય અને આહાવ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી આહાવો વીનામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પશુ વગેરેને પાણી પીવા માટેની પાણીની કુંડી વગેરે. ॥૪૪॥

ભાવેડનુપસર્ગત્ ૫૩૧૪૫॥

ઉપસર્ગરહિત હવે ધાતુને ભાવમાં અલ્ પ્રત્યય થાય છે. અને હવે ધાતુના વા ને ઉ આદેશ થાય છે. હવે ધાતુના એ ને 'આત્મ ૪-૨-૧' થી આ આદેશ. હવે ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય અને વા ને ઉ આદેશ. ઉ ને 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી હવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બોલાવવું. ભાવ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનુપસર્ગક હવે ધાતુને ભાવમાં જ અલ્ પ્રત્યાદિ

કાર્ય થાય છે. તેથી વ્યાખ્ય - કર્મમાં આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ન થવાથી હવે ધાતુને 'ભાવા૦ ૫-૩-૧૮' થી ઘજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી હવાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બોલાવેલો. અનુપસર્ગાદિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનુપસર્ગક જ હવે ધાતુને ભાવમાં અલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. તેથી આ+હવે ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી આહવાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બોલાવવું. (જુઓ સૂ. નં. ૫-૩-૪૩)

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - આ સૂત્રમાં ભાવે આ પદનું ઉપાદાન કતૃત્વિન્નકારકનો સમાવેશ ન થાય - એ માટે છે. તેથી અપેક્ષા મુજબ આગળના - ઉત્તરસૂત્રોમાં ૫-૩-૧૮ થી પ્રવર્તેલ ભાવાડકર્ત્રોઃ નો અધિકાર ચાલુ છે જ. આથી સમજી શકાય છે કે સૂ. નં. ૫-૩-૩૮ માં પણ કરણે આ પદ અન્યકારકાદિનો સમાવેશ ન થાય - એ માટે છે... ઈત્યાદિ બરાબર સમજી લેવું..... ॥૪૫॥

હનો વા વધ્ ચ ૫૩૧૪૬॥

ઉપસર્ગથી રહિત હન્ ધાતુને ભાવમાં વિકલ્પથી અલ્ પ્રત્યય થાય છે. અને ત્યારે હન્ ધાતુને વધ્ આદેશ થાય છે. હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય. અને હન્ ધાતુને વધ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વધઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ન થાય ત્યારે 'ભાવા૦ ૫-૩-૧૮' થી ઘજ્ પ્રત્યય. 'ઙિતિ૦ ૪-૩-૧૦૦' થી હન્ ને ઘાત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઘાતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- મારવું તે. ॥૪૬॥

વ્યધ-જપ-મદ્ભ્ય: ૫૧૩૪૭૥

ઉપસર્ગરહિત વ્યધ્ જપ્ અને મદ્ ધાતુને ભાવમાં અને ક્ત્તિને છોડીને અન્યકારકમાં અલ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. વ્યધ્ જપ્ અને મદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વ્યધ: જપ: અને મદ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ:- તાડન કરવું. જાપ કરવો. અહંકાર. સૂત્રમાં ‘મદ્ભ્ય:’ આ પ્રમાણે બહુવચનના નિર્દેશથી સૂ: નં. ૫-૩-૪૫ થી આવતી ‘ભાવે’ ની અનુવૃત્તિ બંધ થાય છે. ૥૪૭૥

નવા ક્વણ-યમ-હસ-સ્વન: ૫૧૩૪૮૥

ઉપસર્ગરહિત ક્વણ્ યમ્ હસ્ અને સ્વન્ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્ન કારકમાં વિકલ્પથી અલ્ પ્રત્યય થાય છે. ક્વણ્ યમ્ હસ્ અને સ્વન્ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે ક્વણ: યમ: હસ: અને સ્વન: આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અલ્ (અ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય ન થાય ત્યારે ‘ભાવા૦ ૫-૩-૧૮’ થી ઘજ્ પ્રત્યય. ‘ઞિતિ ૪-૩-૫૦’ થી ઉપાન્ત્ય અં ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે ક્વાણ: યામ: હાસ: અને સ્વાન: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ:- કણકણ શબ્દ. નિગ્રહ. હસવું. અવાજ. ૥૪૮૥

આહો રુ-પ્લો: ૫૧૩૪૯૥

આહ્ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા રુ અને પ્લુ ધાતુને ભાવમાં અને કર્તૃભિન્નકારકમાં વિકલ્પથી અલ્ પ્રત્યય થાય છે. આ+રુ અને આ+પ્લુ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય. ‘નામિનો૦ ૪-૩-૧’ થી ઊ ને ગુણ ઓ વગેરે કાર્ય થવાથી આરવ: અને આપ્લવ: આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય ન થાય ત્યારે ‘ભાવા૦

૫-૩-૧૮' થી ઘજ્ઞ પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૫૧' થી ડ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આરાવઃ અને આપ્લાવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- અવ્રાજ. ઉછળવું. ॥૪૯॥

વર્ષવિષ્ણેડવાદ્ ગ્રહઃ ૫૧૩૧૫૦॥

વરસાદનું વિષ્ણુ અર્થ હોય તો અવ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ગ્રહ ધાતુને ભાવમાં અને કૃત્ત્વિને છોડીને અન્યકારકમાં વિકલ્પથી અલ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. અવ+ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અવગ્રહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'ભાવાં ૫-૩-૧૮' થી ઘજ્ઞ પ્રત્યય. 'ઞિણિ ૪-૩-૫૦' થી ઉપાન્ત્ય ડ ને વૃદ્ધિ આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અવગ્રહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વરસાદનું વિષ્ણુ.

વર્ષવિષ્ણેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વરસાદનું વિષ્ણુ અર્થ હોય તો જ અવ+ગ્રહ ધાતુને ભાવમાં અને કૃત્ત્વિમિન્નકારકમાં વિકલ્પથી અલ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી અવગ્રહોડર્થસ્ય અહીં અવ+ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી વિકલ્પથી અલ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'યુવર્ણં ૫-૩-૨૮' થી નિત્ય અલ્ પ્રત્યય થવાથી અવગ્રહઃ આવો જ પ્રયોગ થાય છે. અવગ્રહોડર્થસ્ય - આવો પ્રયોગ નહિ થાય. અર્થ - અર્થાવગ્રહ સ્વરૂપ મતિજ્ઞાનવિશેષ. ॥૫૦॥

પ્રાદ્ રશ્મિ - તુલાસૂત્રે ૫૧૩૧૫૧॥

રશ્મિ અને તુલાસૂત્ર અર્થ હોય તો પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ગ્રહ ધાતુને ભાવમાં અને કૃત્ત્વિને છોડીને અન્યકારકમાં વિકલ્પથી અલ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. પ્ર+ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રગ્રહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં અલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય

ન થાય ત્યારે ‘ભાવાં ૫-૩-૧૮’ થી ઘજ્ પ્રત્યય. ‘ઞિતિ ૪-૩-૫૦’ થી પ્રહ્ ધાતુનાં અં ને વૃદ્ધિ આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પ્રગ્રાહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કિરણ અથવા તરાજુની દોરી. ૥૫૧॥

વૃગો વસ્ત્રે ૫૩૧૫૨॥

વસ્ત્રવિશેષ અર્થ હોય તો પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા વૃ (૧૨૧૪) ધાતુને ભાવમાં અને કૃત્તિને છોડીને અન્યકારકમાં વિકલ્પથી અલ્ પ્રત્યય થાય છે. પ્ર+વૃ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૧’ થી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રવરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘ભાવાં ૫-૩-૧૮’ થી ઘજ્ પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૫૧’ થી ક્ર ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘ઘચુપસં ૩-૨-૮૬’ થી પ્ર ના અં ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાવારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઉત્તરીય વસ્ત્ર. વસ્ત્ર ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વસ્ત્રવિશેષ અર્થ હોય તો જ પ્ર+વૃ ધાતુને ભાવ અને કૃત્તિભિન્નકારકમાં વિકલ્પથી અલ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પ્રવરો યતિઃ અહીં વસ્ત્રવિશેષ અર્થ ન હોવાથી આ સૂત્રથી પ્ર+વૃ ધાતુને વિકલ્પથી અલ્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘યુવર્ણં ૫-૩-૨૮’ થી નિત્ય જ અલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થાય છે. અર્થ - શ્રેષ્ઠ સાધુ. ૥૫૨॥

ઉદઃ શ્રેઃ ૫૩૧૫૩॥

ઉદ્ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા શ્રિ ધાતુને ભાવમાં અને કૃત્તિભિન્નકારકમાં વિકલ્પથી અલ્ પ્રત્યય થાય છે. ઉદ્+શ્રિ ધાતુને આ સૂત્રથી અલ્ પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૧’ થી શ્રિ ધાતુનાં ઇ ને ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉચ્ચયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી

અલ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'ભાવા૦ ૫-૩-૧૮' થી ઘઙ્ પ્રત્યય. 'નામિનો૦ ૪-૩-૫૧' થી ણિ ના ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉચ્છ્રાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઊચ્ચાઈ. ॥૫૩॥

યુ-પૂ-દ્રો-ઘઙ્ ૫૩।૫૪॥

ઉદ્ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા યુ પૂ અને દ્રુ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્ન કારકમાં ઘઙ્ પ્રત્યય થાય છે. ઉદ્+યુ; ઉદ્+પૂ અને ઉદ્+દ્રુ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ (અ) પ્રત્યય. 'નામિનો૦ ૪-૩-૫૧' થી ડ અને ડ્ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે ઉદ્યાવઃ ઉત્પાવઃ અને ઉદ્દ્રાવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ઊંચે જવું. ઉડાડવું. ઊંચે જવું અથવા દુઃખવવું. ॥૫૪॥

ગ્રહઃ ૫૩।૫૫॥

ઉદ્ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ગ્રહ્ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ પ્રત્યય થાય છે. ઉદ્+ગ્રહ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ (અ) પ્રત્યય. 'ઙિણિ ૪-૩-૫૦' થી ગ્રહ્ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉદ્ગ્રાહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વિશ્વાસ રાખવો - અથવા ઉઘરાણી કરવી. ॥૫૫॥

ન્યવાચ્છાપે ૫૩।૫૬॥

આકોશ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો નિ અને અવ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ગ્રહ્ ધાતુને ભાવમાં અને કર્તાને છોડીને અન્યકારકમાં ઘઙ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. નિ+ગ્રહ્ અને અવ +ગ્રહ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય. 'ઙિણિ ૪-૩-૫૦' થી ગ્રહ્ ધાતુના અ ને આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ આ આદેશ

વગેરે કાર્ય થવાથી નિગ્રાહ; અવગ્રાહો વા તે જાત્મ! ભૂયાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- હે લુચ્ચા! તારો નિગ્રહ થાય; તારો પરાભવ થાય! શાપ ઇતિ કિમ્?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શાપ - આક્રોશ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ નિ અને અવ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ગ્રહ ધાતુને ભાવમાં અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી નિગ્રહશ્ચૌરસ્ય અહીં શાપ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી નિ+ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'યુવર્ણં ૫-૩-૨૮' થી અલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિગ્રહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ચોરને પકડવું. ૥૫૬॥

પ્રાલિપ્સાયામ્ ૫૧૩૧૫૭॥

લિપ્સા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ગ્રહ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. પાત્રપ્રગ્રાહેણ ચરતિ પિષ્ઠપાતાર્થી ભિક્ષુઃ અહીં લિપ્સા અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી પ્ર+ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય. 'ઞિણિતિ ૪-૩-૫૦' થી ગ્રહ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પાત્રપ્રગ્રાહેણ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાત્રમાં ભિક્ષા પડે - એ ઈચ્છાથી પાત્રને ગ્રહણ કરીને ભિક્ષુ ફરે છે. લિપ્સાયામિતિ કિમ્?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ લિપ્સા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ગ્રહ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સુવઃ પ્રગ્રહઃ શિષ્યસ્ય અહીં લિપ્સા અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી પ્ર+ગ્રહ ધાતુને ઘઙ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'યુવર્ણં ૫-૩-૨૮' થી અલ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ- શિષ્યનું યજ્ઞપાત્રનું ગ્રહણ કરવું. ૥૫૭॥

સમો મુષ્ટૌ ૫૧૩૧૫૮॥

ધાત્વર્થ, મુષ્ટિવિષયક હોય તો સમ્+ગ્રહ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્ન

કારકમાં ઘજ્ પ્રત્યય થાય છે. સંગ્રાહો મલ્લસ્ય અહીં સમ્+ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘજ્ પ્રત્યય. ‘ઞિતિ.૪-૩-૫૦’ થી ગ્રહ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સંગ્રાહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-મલ્લની મુષ્ટિની દૃઢતા. મુષ્ટાવિતિ કિમ્?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ મુષ્ટિવિષયક જ ધાત્વર્થ હોય તો સમ્+ગ્રહ ધાતુને ભાવમાં અને ક્તાને છોડીને અન્યકારકમાં ઘજ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સંગ્રહઃ શિષ્યસ્ય આ અર્થમાં આ સૂત્રથી સમ્+ગ્રહ ધાતુને ઘજ્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘યુવર્ણં ૫-૩-૨૮’ થી અલ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ- શિષ્યનો સંગ્રહ કરવો. ॥૫૮॥

યુ-દુ-દ્રોઃ ૫૩।૫૯॥

સમ્ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા યુ દુ અને દ્રુ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘજ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. સમ્+યુ, સમ્ + દુ અને સમ્+દ્રુ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘજ્ પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૫૧’ થી ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સંયાવઃ સંદાવઃ અને સંદ્રાવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સારી રીતે મેળવવું. સારી રીતે પીગળવું. સારી રીતે પીગળવું. ॥૫૯॥

નિયન્વાનુપસર્ગાદ્ વા ૫૩।૬૦॥

ઉપસર્ગરહિત ની યુ દુ અને દ્રુ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં વિકલ્પથી ઘજ્ પ્રત્યય થાય છે. ની યુ દુ અને દ્રુ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘજ્ (અ) પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૫૧’ થી ઈ ને વૃદ્ધિ ઈ અને ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે નાયઃ યાવઃ દાવઃ અને દ્રાવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઘજ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘યુવર્ણં ૫-૩-૨૮’ થી અલ્ પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૧’ થી ઈ ને

ગુણ એ અને ઉ ને ગુણ ઓ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે નયઃ યવઃ દવઃ અને દ્રવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - લઈ જવું. મેળવવું. પીગળવું. પીગળવું. અનુપસર્ગાદિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉપસર્ગરહિત જ ની યુ દુ અને દ્રુ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં વિકલ્પથી ઘઙ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પ્ર+ની ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પ્રણયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પ્રેમ.॥૬૦॥

વોદઃ ૫૧૩૧૬૧॥

ઉદ્ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ની ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્ન-કારકમાં વિકલ્પથી ઘઙ્ પ્રત્યય થાય છે. ઉદ્+ની ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૫૧’ થી ई ને વૃદ્ધિ એ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ઉન્નાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘યુવર્ણં ૫-૩-૨૮’ થી અલ્ પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૧’ થી ई ને ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉન્નયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ઊંચું કરવું - ઉપાડવું.॥૬૧॥

અવાત્ ૫૧૩૧૬૨॥

અવ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ની ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. અવ+ની ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૫૧’ થી ई ને વૃદ્ધિ એ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અવનાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- નીચે લઈ જવું.॥૬૨॥

પરિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ઘૂતવિષયાર્થક ની ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ઞ (અ) પ્રત્યય થાય છે. પરિણાયેન શારીન્ હન્તિ અહીં પરિ ઉપસર્ગપૂર્વક ની ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ઞ પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૫૧’ થી ઈ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પરિણાયેન આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બધે પાસા પડે એ રીતે ફેંકે છે. ઘૂત ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પરિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ઘૂતવિષયાર્થક જ ની ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ઞ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પરિણયોડસ્યાઃ અહીં પરિ + ની ધાતુને તે ઘૂતવિષયાર્થક ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઘઙ્ઞ પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ ‘યુવર્ણં ૫-૩-૨૮’ થી અલ્ પ્રત્યય; ‘નામિનોં ૪-૩-૧’ થી ઈ ને ગુણ એ આદેશાદિ કાર્ય થાય છે. અર્થ- આ કન્યાનો વિવાહ. ॥૬૩॥

ભુવોડવજ્ઞાને વા ૫૩૧૬૪॥

પરિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ‘અવજ્ઞાન’. અર્થવાળા ભૂ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં વિકલ્પથી ઘઙ્ઞ પ્રત્યય થાય છે. પરિ+ભૂ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ઞ (અ) પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૫૧’ થી ઈ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પરિભાવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઘઙ્ઞ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘યુવર્ણં ૫-૩-૨૮’ થી અલ્ પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૧’ થી ઈ ને ગુણ ઔ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પરિભવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તિરસ્કાર. અવજ્ઞાન ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પરિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા અવજ્ઞાનાર્થક જ ભૂ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં વિકલ્પથી ઘઙ્ઞ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સમન્તાદ્ ભૂતિઃ આ અર્થમાં પરિ+ભૂ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ઞ પ્રત્યય ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય

થવાથી પરિભવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બધી રીતે થવું. ॥૬૪॥

યજ્ઞે ગ્રહઃ ૫૧૩।૬૫॥

યજ્ઞના વિષયમાં પરિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ગ્રહ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ઞ (અ) પ્રત્યય થાય છે. પરિ + ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ઞ પ્રત્યય. 'ઙિતિ ૪-૩-૫૦' થી ગ્રહ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પૂર્વપરિગ્રાહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- યજ્ઞ વિશેષ- જેમાં અનુષ્ઠાન પૂર્વે તલવારાકૃતિ કાષ્ઠથી વેદિકાનો ચાર તરફથી સ્વીકાર કરાય છે. યજ્ઞ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ યજ્ઞના જ વિષયમાં પરિ + ગ્રહ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ઞ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પરિગ્રહોડ્યસ્ય અહીં પરિ + ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ઞ પ્રત્યય ન થવાથી 'યુવર્ણં ૫-૩-૨૮' થી અલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પરિગ્રહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ધનનો સ્વીકાર. ॥૬૫॥

સંસ્તોઃ ૫૧૩।૬૬॥

યજ્ઞના વિષયમાં સમ્ + સ્તુ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ઞ (અ) પ્રત્યય થાય છે. સમ્ + સ્તુ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ઞ પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૫૧' થી ણ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સંસ્તાવઃ છન્દોગાનામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - યજ્ઞ માટે મંત્રોચ્ચાર કરનારાઓનું (સામવેદી બ્રાહ્મણોનું) ભેગા થવાનું સ્થાન. અર્થાત્ છન્દોગો જ્યાં ભેગા થઈને મંત્રોચ્ચાર કરે છે-તે પ્રદેશ. ॥૬૬॥

પ્રાત્ સુ-દુ-સ્તોઃ ૫૧૩।૬૭॥

પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા સુ દુ અને સ્તુ ધાતુને ભાવમાં અને

કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ઞ (અ) પ્રત્યય થાય છે. પ્ર + સ્તુ; પ્ર + ઢ્ઢ અને પ્ર + સ્તુ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ઞ પ્રત્યય. ઉ ને 'નામિનોં ૪-૩-૫૧' થી વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે પ્રસ્રાવ: પ્રદ્રાવ: અને પ્રસ્તાવ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ:- ઝરવું - ટપકવું. ભાગી જવું. પ્રસંગ. ॥૬૭॥

અયજ્ઞે સ્ત્ર: ૫૧૩૧૬૮॥

યજ્ઞનો વિષય ન હોય તો પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા સ્તુ ધાતુને ભાવમાં અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ઞ (અ) પ્રત્યય થાય છે. પ્ર + સ્તુ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ઞ પ્રત્યય. કૃ ને 'નામિનોં ૪-૩-૫૧' થી વૃદ્ધિ આર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રસ્તાર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શય્યા. અયજ્ઞે इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ યજ્ઞનો વિષય ન હોય તો જ પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા સ્તુ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ઞ પ્રત્યય થાય છે. તેથી યજ્ઞના વિષયમાં પ્ર+સ્તુ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ઞ પ્રત્યય ન થવાથી 'યુવર્ણં ૫-૩-૨૮' થી અલ્ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી કૃ ને. ગુણ અર્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી બર્હિષ્સ્તર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં બર્હિસ્ ના સ્ ને (ર્ ને) 'સમાસેં ૨-૩-૧૩' થી ષ્ આદેશ થાય છે. અર્થ - યજ્ઞ સમ્બન્ધી દર્ભની શય્યા. ॥૬૮॥

વેરશબ્દે પ્રથમે ૫૧૩૧૬૯॥

શબ્દને છોડીને અન્યવિષયક વિસ્તારમાં વિ + સ્તુ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ઞ પ્રત્યય થાય છે. વિસ્તાર: પટસ્ય અહીં વિ + સ્તુ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ઞ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૫૧' થી કૃ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી વિસ્તાર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ -

પટવસ્ત્રનો વિસ્તાર. પ્રથમ્ન ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભાવમાં અને કર્તૃભિન્નકારકમાં વિ + સ્તુ ધાતુને શબ્દભિન્નવિષયક વિસ્તાર જ અર્થમાં ઘઙ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. તેથી તાદૃશ વિસ્તાર અર્થ ન હોવાથી વિ + સ્તુ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'યુવર્ણં ૫-૩-૨૮' થી અલ્ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી કૃ ને ગુણ અર્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી તૃણસ્ય વિસ્તાર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઘાસનું આચ્છાદન. અશબ્દ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા સ્તુ ધાતુને ભાવમાં અને કર્તૃભિન્નકારકમાં શબ્દભિન્ન જ વિષયક વિસ્તારમાં ઘઙ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી શબ્દવિષયક વિસ્તારમાં વિ + સ્તુ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વાક્યવિસ્તાર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વાક્યનો વિસ્તાર. ॥૬૮॥

છન્દો નામિ ૫૧૩૭૦॥

ગાયત્રી આદિની સંજ્ઞાના વિષયમાં વિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા સ્તુ ધાતુને ભાવમાં અને કર્તાને છોડીને અન્યકારકમાં ઘઙ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. વિષ્ટારપદ્ધતિ: અહીં વિ + સ્તુ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય. કૃ ને 'નામિનોં ૪-૩-૫૧' થી વૃદ્ધિ આર્ આદેશ. સ્ ને 'વે: સ્ત્ર: ૨-૩-૨૩' થી ષ્ આદેશ. ત્ ને 'તવર્ગં ૧-૩-૬૦' થી ટ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થયું છે. અર્થ - છન્દવિશેષ. છન્દ એટલે પદ્યનો વર્ણવિન્યાસ. ॥૭૦॥

શ્વ-શ્રો: ૫૧૩૭૧॥

વિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા શ્વ અને શ્રુ ધાતુને ભાવમાં અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. વિ+શ્વ (૧૦૮૪) અને વિ+શ્રુ (૧૨૧૬) ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૫૧'

થી ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે વિક્ષાવઃ અને વિશ્રાવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - અવાજ કરવો. સાંભળવું. ॥૭૧॥.

ન્યુદો ગ્રઃ ૫૧૩૭૨॥

નિ અને ઉદ્ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ગૃ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્ન કારકમાં ઘઙ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. નિ + ગૃ અને ઉદ્ + ગૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૫૧' થી કૃ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિગારઃ અને ઉદ્ગારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ગળવું. ઉલ્ટી કરવી. ॥૭૨॥

કિરો ધાન્યે ૫૧૩૭૩॥

ધાન્યના વિષયમાં નિ અને ઉદ્ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા કૃ (૧૩૩૪) ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ પ્રત્યય થાય છે. નિ + કૃ અને ઉદ્ + કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય. કૃ ને 'નામિનોં ૪-૩-૫૧' થી વૃદ્ધિ આર્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે નિકારઃ ઉત્કારો ધાન્યસ્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ (બંનેનો) - અનાજનો ઢગલો. ધાન્ય इति કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિ અને ઉદ્ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ધાન્યવિષયાર્થક જ કૃ ધાતુને ભાવમાં અને કર્તાને છોડીને અન્યકારકમાં ઘઙ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ધાન્યવિષય અર્થ ન હોવાથી ફલનિકરઃ અહીં નિ + કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય થતો નથી. જેથી 'યુવર્ણં ૫-૩-૨૮' થી અલ્ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી કૃ ને ગુણ અર્ આદેશાદિ કાર્ય થાય છે. અર્થ - ફળોનો ઢગલો. ॥૭૩॥

નેવું: ૫૧૩૧૭૪॥

ધાન્યવિશેષમાં નિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા વૃ (૧૨૯૪; ૧૫૨૩) ધાતુને ભાવમાં અને કૃત્વિભિન્નકારકમાં ઘઙ્ પ્રત્યય થાય છે. નિ + વૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય. ઋ ને 'નામિનોં ૪-૩-૫૧' થી વૃદ્ધિ આર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નીવારા (નિ ના ઇ ને 'ઘઙ્યુપં ૩-૨-૮૬' થી દીર્ઘ ઈ આદેશ.) વ્રીહયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જનાવરોને ખાવાના ઘાસથી યુક્ત દાણા - વનત્રીહિ. ૧૧૭૪॥

ઇળો ૬ બ્રેષે ૫૧૩૧૭૫॥

અબ્રેષ અર્થમાં નિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ઇળ (ઇ) ધાતુને ભાવમાં અને કૃત્વિભિન્નકારકમાં ઘઙ્ (અં) પ્રત્યય થાય છે. શાસ્ત્ર અને લોક - મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું - તેને અબ્રેષ કહેવાય છે. નિ + ઇ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૫૧' થી ઇળ ધાતુના ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ન્યાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- મર્યાદાનું પાલન કરવું. અબ્રેષ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અબ્રેષ અર્થમાં જ નિ + ઇળ ધાતુને ભાવમાં અને કૃત્વિભિન્નકારકમાં ઘઙ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી અબ્રેષ અર્થ ન હોય ત્યારે નિ + ઇળ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય થતો ન હોવાથી 'યુવર્ણં ૫-૩-૨૮' થી અલ્ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી ઇળ ના ઇ ને ગુણા એ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ન્યયં ગતશ્ચૌરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ચોર નાશ પામ્યો. ૧૧૭૫॥

પરે: ક્રમે ૫૧૩૧૭૬॥

ક્રમ (પરિપાટી) ના વિષયમાં પરિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ઇળ (ઇ) ધાતુને ભાવ અને કૃત્વિભિન્નકારકમાં ઘઙ્ (અં) પ્રત્યય થાય છે. પરિ + ઇ

ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ઠ પ્રત્યય. ઇ ધાતુના ઇ ને ‘નામિનોં ૪-૩-૫૧’ થી વૃદ્ધિ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી તવ પર્યાયો ભોક્તુમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તારો, ખાવાનો વારો ... ક્રમ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્રમ ના જ વિષયમાં પરિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ઇન્ ધાતુને ભાવમાં અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ઠ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ક્રમનો વિષય ન હોય ત્યારે પરિ + ઇન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ઠ પ્રત્યય ન થવાથી ‘યુવર્ણં ૫-૩-૨૮’ થી અલ્ પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૧’ થી ઇન્ ના ઇ ને ગુણ એ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પર્યાયો ગુરોઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગુરુનું અતિક્રમણ. ॥૭૬॥

व्युपात्त शीङः ५।३।७७॥

વિ અને ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા શીઙ્ (શી) ધાતુને ક્રમના વિષયમાં; ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ઠ (ઝ) પ્રત્યય થાય છે. વિ + શી અને ઉપ + શી ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ઠ પ્રત્યય. શી ના ઈ ને ‘નામિનોં ૪-૩-૫૧’ થી વૃદ્ધિ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી તવ રાજવિશાયઃ અને મમ રાજોપશાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ક્રમે કરીને; તારું રાજાની પાસે સૂવાનું. મારું રાજાની પાસે સૂવાનું. ક્રમ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્રમના જ વિષયમાં વિ અને ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા શીઙ્ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ઠ પ્રત્યય થાય છે. તેથી વિ + શી ધાતુને ક્રમનો વિષય ન હોય ત્યારે આ સૂત્રથી ઘઙ્ઠ પ્રત્યય ન થવાથી ‘યુવર્ણં ૫-૩-૨૮’ થી અલ્ પ્રત્યય. શી ના ઈ ને ‘નામિનોં ૪-૩-૧’ થી ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વિશયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શંકા કરવી. ॥૭૭॥

હસ્તપ્રાપ્યે ચેરસ્તેયે ૫૧૩।૭૮॥

હાથથી પ્રાપ્ય વસ્તુના વિષયમાં; હસ્ત-પ્રાપ્ય વસ્તુનું ગ્રહણ ચોરીથી ન હોય તો ચિ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ઞ (અ) પ્રત્યય થાય છે. પુષ્પપ્રચાયઃ અહીં પ્ર+ચિ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ઞ પ્રત્યય. ચિ ધાતુના ઇ ને 'નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧' થી વૃદ્ધિ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પુષ્પપ્રચાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- હાળી ઉપરથી પુષ્પનું તોડવું. અહીં સમજી શકાય છે કે - પુષ્પો હસ્તપ્રાપ્ય છે અને તેનું ગ્રહણ ચોરીથી કરેલું નથી. હસ્તપ્રાપ્ય इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ હાથથી પ્રાપ્ય જ વસ્તુના વિષયમાં, ચિ ધાત્વર્થ ચોરીથી ન હોય તો ચિ ધાતુને ભાવમાં અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ઞ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પુષ્પપ્રચયં કરોતિ વૃક્ષાગ્રે અહીં હસ્તપ્રાપ્ય વસ્તુનો વિષય ન હોવાથી પ્ર+ચિ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ઞ પ્રત્યય ન થવાથી 'યુવર્ણ ૦ ૫-૩-૨૮' થી અલ્ પ્રત્યય. 'નામિનો ૦ ૪-૩-૧' થી ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પુષ્પપ્રચયં આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વૃક્ષના અગ્રભાગ ઉપર પુષ્પો ભેગા કરે છે. વૃક્ષ ઉપર ચઢ્યા વિના પુષ્પોનું ભેગા કરવાનું શક્ય ન હોવાથી અહીં હસ્તપ્રાપ્ય વિષય નથી. અસ્તેય इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ હસ્તપ્રાપ્યવિષયમાં તેનું ગ્રહણ ચોરીથી ન જ હોય તો ચિ ધાતુને ભાવમાં અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ઞ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સ્તેયેન પુષ્પપ્રચયં કરોતિ અહીં ચોરીથી હસ્તપ્રાપ્યનું ગ્રહણ હોવાથી પ્ર+ચિ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ઞ પ્રત્યય ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. અર્થ - ચોરીથી પુષ્પો ભેગા કરે છે. ॥૭૮॥

चिति देहाऽऽवासोपसमाधाने कश्चाऽऽदेः ५।३।७९॥

ચિતિ દેહ આવાસ અને ઉપસમાધાન અર્થમાં ચિ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ઞ પ્રત્યય છે. અને ત્યારે ચિ ધાતુના આઘવણને ક્

આદેશ થાય છે. યજ્ઞસંબન્ધી અગ્નિવિશેષને અથવા તે અગ્નિના આધારને ચિત્તિ કહેવાય છે. શરીરને દેહ કહેવાય છે. આવાસ નિવાસ સ્વરૂપ છે; અને ઉપર ઉપર ઢગલો કરવો તેને ઉપસમાધાન કહેવાય છે. આકાશમગ્નિં ચિન્વીત અહીં આઙ્ + ચિ ધાતુને; કાયો દેહ: અહીં ચિ ધાતુને; ઋષિનિકાય: અહીં નિ + ચિ ધાતુને અને ગોમયનિકાય: અહીં નિ + ચિ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય; ચિ ના ચ્ ને ક્ આદેશ. ચિ ના ઇ ને 'નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧' થી વૃદ્ધિ એ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે આકાશમ્ કાય: ઋષિનિકાય: અને ગોમયનિકાય: આવો પ્રયોગ થાય છે. નિકેચાય:... ઈત્યાદિ યજ્ઞલુપ્ સ્થળે; ધાતુના આઘવણને જ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ આદેશ થાય- એ માટે સૂત્રમાં 'આદિ' પદનું ઉપાધાન છે; અન્યથા ચ: ક: આ પ્રમાણે સૂત્રમાં નિર્દેશ કરીને પણ આકાશ:... વગેરે સિદ્ધ થઈ શકત. ॥૭૮॥

સદ્ધે ૬ નૂર્ધ્વે ૫૧૩૮૦૥

જે પ્રાણીઓના સમુદાયમાં એકની ઉપર બીજો રહેતો નથી, તે પ્રાણીઓના સમુદાયને અનૂર્ધ્વ કહેવાય છે. અનૂર્ધ્વ પ્રાણીઓના સમુદાય સ્વરૂપ અર્થમાં ચિ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે ચિ ધાતુના આઘવણને ક્ આદેશ થાય છે. તાર્કિક-નિકાય: અહીં ચિ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય; અને ચિ ના ચ્ ને ક્ આદેશ. ચિ ના ઇ ને 'નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧' થી વૃદ્ધિ એ આદેશાદિ કાર્ય થાય છે. અર્થ - તાર્કિકોનો સમુદાય. સદ્ધે इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનૂર્ધ્વ પ્રાણીસમુદાય સ્વરૂપ જ અર્થમાં (સમુદાય-માત્રમાં નહિ) ચિ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થાય છે. તેથી સારસમુચ્ચય: અહીં તાદૃશ સદ્ધર્થ ન હોવાથી સમ્ + ઉદ્ + ચિ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ન થવાથી 'યુવર્ણ ૦ ૫-૩-૨૮' થી અલ્ પ્રત્યય. ઇ ને 'નામિનો ૦ ૫-૩-૧' થી ગુણ એ

આદેશ વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ - શક્તિસમુદાય. અનૂર્ધ્વં इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનૂર્ધ્વં જ પ્રાણી સમુદાય સ્વરૂપ અર્થમાં (પ્રાણીસમુદાયમાત્રમાં નહિ) ચિ ધાતુને ભાવમાં અને કર્તૃભિન્ન-કારકમાં ઘઙ્ પ્રત્યય અને ત્યારે ચિ ધાતુના આઘવર્ણને ક્ આદેશ થાય છે. તેથી શૂકરનિચયઃ અહીં અનૂર્ધ્વં પ્રાણી સમુદાય અર્થ ન હોવાથી નિ + ચિ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. અર્થ - ભૂડોનું ટોળું. ભૂડો એક બીજા ઉપર રહેતા હોવાથી તે પ્રાણીસમુદાય અનૂર્ધ્વં નથી. ॥૮૦॥

માને ૫૧૩।૮૧॥

માન અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઘઙ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. एको निष्ठावः અહીં નિસ્ + પૂ ધાતુને અને સમિત્સંગ્રાહઃ અહીં સમ્ + ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય. ‘નામિનો ૪-૩-૫૧’ થી ઊ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘ઞિતિ ૪-૩-૫૦’ થી ગ્રહ ધાતુના ં ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્ઠાવઃ અને સમિત્સંગ્રાહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - એક પાવ ધાન્યાદિ. લાકડીઓની મૂઠી. માન इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભાવમાં અને કર્તૃને છોડીને અન્યકારકમાં ધાતુને માન અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ ઘઙ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી માન અર્થ ન હોય ત્યારે નિસ્ + ચિ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘યુવર્ણ ૫-૩-૨૮’ થી અલ્ પ્રત્યય. ‘નામિનો ૪-૩-૧’ થી ચિ ધાતુના ઙ્ ને ગુણ ए આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિશ્ચયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અવધારણ. ॥૮૧॥

સ્થાદિभ्यः कः ५१३।८२॥

ભાવમાં અને કર્તૃને છોડીને અન્યકારકમાં સ્થાદિ ગણપાઠમાંના સ્થા

વગેરે ધાતુને ક (અ) પ્રત્યય થાય છે. ઉદ્ + સ્થા ધાતુને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય. ‘ઇડેત્ ૦ ૪-૩-૧૪’ થી સ્થા ધાતુના આ નો લોપ. ‘ઉદઃ સ્થા ૦ ૧-૩-૪૪’ થી સ્થા ધાતુના સ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આલૂત્યો વર્તતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઉદરોનું ઉત્થાન છે. પ્ર + સ્થા ધાતુને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી પ્રસ્થઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પર્વતના શિખર ઉપરનો સમાન પ્રદેશ. પ્ર + પા ધાતુને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન્ત્ય આ નો લોપ. સ્ત્રીલિંગમાં પ્રપ નામને ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પ્રપા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પાણીની પરબ - પ્યાઉ. ॥૮૨॥

દ્વિતો ૬ યુઃ ૫૧૩।૮૩॥

‘ડુ’ જેમાં ઇત્ છે એવા (ડુ અનુબંધવાળા) ધાતુને ભાવમાં અને કર્તૃભિન્નકારકમાં અથુ પ્રત્યય થાય છે. વેપ્ (દુવેપૃઙ્ ચલને ૭૫૪) ધાતુને આ સૂત્રથી અથુ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી વેપથુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કંપવું. ॥૮૩॥

શ્વિતસ્ત્રિમક્ તત્કૃતમ્ ૫૧૩।૮૪॥

ધાત્વર્થથી કરેલું- આવો અર્થ હોય તો ‘ડુ’ જેમાં ઇત્ (અનુબંધ) છે. એવા ધાતુને ભાવમાં અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ત્રિમક્ (ત્રિમ) પ્રત્યય થાય છે. પાકેન નિર્વૃત્તમ્ આ અર્થમાં પચ્ ધાતુને (ડુપર્ચીષ્ પાકે ૮૯૨) આ સૂત્રથી ત્રિમક્ પ્રત્યય. પચ્ ધાતુના ચ્ ને ‘ચજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬’ થી ક્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પક્ત્રિમમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રાંધવાથી થયેલી વસ્તુ. ॥૮૪॥

यजि - स्वपि - रक्षि - यति - प्रच्छो नः ५।३।८५॥

यज् स्वप् रक्ष् यत् અને પ્રચ્ઠ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ન પ્રત્યય થાય છે. યજ્ સ્વપ્ રક્ષ્ યત્ અને પ્રચ્ઠ ધાતુને આ સૂત્રથી ન પ્રત્યય. યજ્ ના જ્ ને 'તવર્ગસ્ય૦ ૧-૩-૬૦' થી જ્ આદેશ. પ્રચ્ઠ ના છ્ ને 'અનુનાસિ૦ ૪-૧-૧૦૮' થી શ્ આદેશ. પ્રશ્ + ન આ અવસ્થામાં ન્ ને પ્રાપ્ત જ્ આદેશનો 'ન શાત્ ૧-૩-૬૨' થી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી યજ્ઞઃ સ્વપ્નઃ રક્ષણઃ યત્નઃ અને પ્રશ્નઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- યજ્ઞ. સ્વપ્ન. રક્ષણ. પ્રયત્ન. પૂછવું. ॥૮૫॥

વિચ્છો નઙ્ ૫।૩।૮૬॥

ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં વિચ્ઠ્ (૧૩૪૩; ૧૭૭૧) ધાતુને નઙ્ (ન) પ્રત્યય થાય છે. વિચ્ઠ્ ધાતુને આ સૂત્રથી નઙ્ (ન) પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય (જુઓ સૂ.નં. ૫-૩-૮૫) થવાથી વિશ્નઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જવું અથવા શોભા. ॥૮૬॥

ઉપસર્ગાદ્ દઃ કિઃ ૫।૩।૮૭॥

ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા દા સંજ્ઞાવાળા ધાતુને કિ (ઙ) પ્રત્યય થાય છે. આ + દા અને નિ + ઘા ધાતુને આ સૂત્રથી કિ પ્રત્યય. 'ઇડેત્૦ ૪-૩-૯૪' થી દા અને ઘા ના આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આદિઃ અને નિધિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પ્રારંભ. ભંડાર. (દાં દાને; દેઙ્ પાલને; ડુદાંગ્ દાને; દોંચ્ છેદને; ટ્ઘેં પાને; અને ડુદાંગ્ ધારણે અનુક્રમે ૭; ૬૦૪; ૧૧૩૮; ૧૧૪૮; ૨૮ અને ૧.૧૩૯ નંબરના આ છ ધાતુઓ દા - સંજ્ઞક છે.) ॥૮૭॥

વ્યાખ્યાદાધારે ૫૧૩।૮૮॥

વ્યાખ્યવાચક નામથી પરમાં રહેલા દા સંજ્ઞાવાળા (જુઓ સૂ.નં. ૫-૩-૮૭) ધાતુને આધાર અર્થમાં કિ પ્રત્યય થાય છે. જલં ધીયતે ડ સ્મિન્ આ અર્થમાં જલ + ધા ધાતુને આ સૂત્રથી કિ (इ) પ્રત્યય. 'इडेत् ० ૪-૩-૯૪' થી ધા ધાતુના આ નો લોપ. 'इस्युक्तं ० ૩-૧-૪૯' થી સમાસાદિ કાર્ય થવાથી જલાધે: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સમુદ્ર. ॥૮૮॥

અન્તર્દ્ધિ: ૫૧૩।૮૯॥

અન્તર્ પૂર્વક ધા (૧૧૩૯) ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં કિ (इ) પ્રત્યય થાય છે. અન્તર્ + ધા ધાતુને આ સૂત્રથી કિ પ્રત્યય. 'इडेत् ० ૪-૩-૯૪' થી ધા ધાતુના આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અન્તર્દ્ધિ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - છુપાઈ જવું. ॥૮૯॥

અભિવ્યાપ્તૌ ભાવે ડ ન - ઝિન્ ૫૧૩।૯૦॥

અભિવ્યાપ્તિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્ન-કારકમાં અન તેમજ ઝિન્ (इन्) પ્રત્યય થાય છે. ક્રિયાની સાથે; તેના બધા સમ્બન્ધીના સમ્બન્ધને 'અભિવ્યાપ્તિ' કહેવાય છે. સમ્ + રુ ધાતુને આ સૂત્રથી અન પ્રત્યય. 'नामिनो ० ૪-૩-૧' થી રુ ના ઉ ને ગુણ ઓ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી સંરવણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અને સમ્ + રુ ધાતુને આ સૂત્રથી ઝિન્ (इन्) પ્રત્યય. 'नामिनो ० ૪-૩-૫૧' થી ઉ ને વૃદ્ધિ ઓ આદેશ. સંરાવિન્ નામને 'नित्यं ० ૭-૩-૫૮' થી અળ્ (अ) પ્રત્યય. 'वृद्धि: स्वरे ० ૭-૪-૧' થી સં ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સંરાવિણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ચારે તરફનો અવાજ - સેનાનો ઘોંઘાટ. અભિવ્યાપ્તાવિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી

ઉપર જણાવ્યા મુજબ અભિવ્યાપ્તિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં અન અને જિન્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સમ્+ઠ ધાતુને અભિવ્યાપ્તિ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી અન અને જિન્ પ્રત્યય ન થવાથી 'ભાવા ૬ કર્ત્રોઃ ૫૧૩૧૮' થી ઘજ્ પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૫૧' થી ડ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી સંરાવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અવાજ કરવો. ॥૧૦॥

સ્ત્રિયાં ક્તિઃ ૫૧૩૧૧૧॥

ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં ક્તિ (તિ) પ્રત્યય થાય છે. કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્તિ (તિ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કૃતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કરવું તે- પ્રયત્ન. સ્ત્રિયામિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં જ ક્તિ (તિ) પ્રત્યય થાય છે. તેથી પુલ્લિંગમાં કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્તિ પ્રત્યય ન થવાથી 'ભાવા ૫-૩-૧૮' થી ઘજ્ પ્રત્યય. ઋ ને 'નામિનો ૪-૩-૫૧' થી વૃદ્ધિ આર્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી કારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કરવું તે. ॥૧૧॥

શ્વાદિભ્યઃ ૫૧૩૧૨૧॥

શ્વાદિ ગણપાઠમાંના શ્રુ વગેરે ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં; ભાવ અને કર્તૃભિન્ન કારકમાં ક્તિ પ્રત્યય થાય છે. પૂર્વસૂત્રથી (૫-૩-૮૧ થી) સામાન્યતઃ સર્વ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્તિ પ્રત્યય સિદ્ધ જ છે. પરન્તુ 'કૃધ્ - સંપ ૫-૩-૧૧૪' વગેરે સૂત્રોથી વિહિત ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિ દ્વારા તેનો બાધ ન થાય અને ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિ સાથે તે (ક્તિ) પ્રત્યય પણ થાય ...એ માટે આ સૂત્રથી ક્તિ પ્રત્યયનું વિધાન છે. શ્રુ ધાતુને તેમ જ સમ્ + પદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્તિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શ્રુતિઃ અને

સમ્પત્તિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમ જ પ્રતિ + શ્રુ અને સમ્ + પદ ધાતુને ‘કૃષ્- સંપદાં ૫-૩-૧૧૪’ થી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય. શ્રુ ની ૫૨માં ‘હસ્વસ્યં ૪-૪-૧૧૩’ થી ત્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રતિશ્રુત્ અને સમ્પત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સાંભળવું. સંપત્તિ. પ્રતિશ્ચા. સંપત્તિ. ॥૧૨॥

સમિણાસુગઃ ૫૧૩૧૨૩॥

સમ્ + ઇણ્ (ઈ) અને આઙ્ (આ) + સુ ધાતુને ભાવ અને કટૃભિન્ન કારકમાં સ્ત્રીલિંગમાં ક્તિ પ્રત્યય થાય છે. ૫-૩-૮૮ થી વિહિત ક્વિપ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી ભાધ થાય છે. સમ્ + ઇણ્ અને આઙ્ + સુ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્તિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સમિતિઃ અને આસુતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સભા. પૂરો રસ કાઢવો. ॥૧૩॥

સાતિ-હેતિ-યૂતિ-જૂતિ-જ્ઞપ્તિ-કીર્તિઃ ૫૧૩૧૨૪॥

ભાવ અને કટૃભિન્નકારકમાં સ્ત્રીલિંગમાં ક્તિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય કરીને સાતિ હેતિ યૂતિ જૂતિ જ્ઞપ્તિ અને કીર્તિ નામનું નિપાતન કરાય છે. સો સિ અથવા સુ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્તિ (તિ) પ્રત્યય. ‘આત્ ૪-૨-૧’ થી સો ના ઓ ને આ આદેશ. ‘દો- સોં ૪-૪-૧૧’ થી આ ને પ્રાપ્ત ઇ આદેશનો આ સૂત્રથી નિષેધ. સિ ના ઇ ને અને સુ ના ઉ ને આ સૂત્રથી આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સાતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- નાશ કરવો ... હિ અથવા હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્તિ પ્રત્યય. હિ ના ઇ ને તથા હન્ ના અન્ ને આ સૂત્રથી એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી હેતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શસ્ત્ર અથવા મારી નાખવું. યુ અને જુ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્તિ પ્રત્યય; અને ઉ ને દીર્ઘ ઋ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે યૂતિઃ અને જૂતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ-

જોડવું. વેગ. જ્ઞપિ (જ્ઞા + ણિ) અને કીર્તિ (કીર્ત્ + ણિ) આ પ્યન્ત ધાતુને આ સૂત્રથી ક્તિ પ્રત્યય. 'જેરનિટિ ૪-૩-૮૩' થી ધાતુના અન્ત્ય ઇ (ણિ) નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી જ્ઞપ્તિ: અને કીર્ત્તિ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં નિપાતનના કારણે 'ણિવેત્ત્યાં ૫-૩-૧૧૧' થી પ્રાપ્ત પણ્ઞ અન પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- જ્ઞાન. યશ. ॥૧૪॥

ગા-પા-પચો ભાવે ૫૩૧૧૫॥

ભાવમાં ગા પા અને પચ્ ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં ક્તિ (તિ) પ્રત્યય થાય છે. સમ્ + ગા (ગૈ અથવા ગા), પ્ર + પા અને પચ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્તિ પ્રત્યય. ગા અને પા ના આ ને 'ઈર્વ્યજ્જનેં ૪-૩-૧૭' થી ઈ આદેશ. પચ્ ધાતુના ચ્ ને 'ચજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬' થી ક્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સહ્ગીતિ: પ્રપીતિ: અને પક્તિ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ગાવું. પીવું. રાંધવું. ॥૧૫॥

સ્થો વા ૫૩૧૧૬॥

સ્ત્રીલિંગમાં સ્થા ધાતુને ભાવમાં ક્તિપ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. પ્ર + સ્થા ધાતુને આ સૂત્રથી ક્તિપ્રત્યય. 'દોસોમાં ૪-૪-૧૧' થી સ્થા ના આ ને ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રસ્થિતિ: આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સ્થા ધાતુને ક્તિપ્રત્યય ન થાય ત્યારે આ + સ્થા ધાતુને 'ઉપસર્ગાદાતઃ ૫-૩-૧૧૦' થી અઙ્ (અ) પ્રત્યય. 'ઇડેત્ ૪-૩-૧૪' થી સ્થા ધાતુના આ નો લોપ. આસ્થ નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ (આ) પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી આસ્થા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પ્રયાણ. વિશ્વાસ.

અહીં એ સમજી લેવું જોઈએ કે પ્રસ્થિતિ: અને આસ્થા આ બંને પ્રયોગમાં ક્રમશઃ- ભાવમાં સૂ.નં. ૫-૩-૧૬ અને સૂ.નં. ૫-૩-૧૧૦ થી ક્તિ

અને અઙ્ પ્રત્યય થાય છે. સૂ.નં. ૫-૩-૧૧૦ ની અપેક્ષાએ સૂ.નં ૫-૩-૮૨ વિશેષવિહિત હોવાથી. તે સૂ. નં. ૫-૩-૧૧૦ નો બાધ કરે છે. સૂ.નં. ૫-૩-૮૨ ની અપેક્ષાએ સૂ.નં. ૫-૩-૯૬ વિશેષવિહિત હોવાથી. તે સૂ.નં. ૫-૩-૮૨ નો બાધ કરે છે. પ્રસ્થિતિ: અહીં જ્યારે સૂ.નં. ૫-૩-૯૬ થી ભાવમાં ક્તિ પ્રત્યય વિહિત હોવાથી સૂ.નં. ૫-૩-૮૨ નો બાધ થાય છે, ત્યારે પશ્વ આઘૂત્ય: સંસ્થા... ઈત્યાદિ સ્થળે પુર્વિલગ ભાવમાં અથવા સ્ત્રીલિંગમાં અધિકરણાદિકારકમાં સૂ.નં. ૫-૩-૮૨ ચરિતાર્થ છે જ. તેથી ક્ષીણશક્તિક સૂ.નં. ૫-૩-૮૨ થી વિકલ્પપક્ષમાં આસ્થા... ઈત્યાદિ સ્થળે ભાવમાં તે સૂત્રથી ક પ્રત્યય ન થવાથી સૂ.નં. ૫-૩-૧૧૦ થી અઙ્ પ્રત્યય થાય છે. અને અધિકરણાદિકારકમાં તો ઉપસર્ગપૂર્વક સ્થા ધાતુને અઙ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ સૂ.નં. ૫-૩-૮૨ થી ક પ્રત્યય જ થાય છે. આથી સ્પષ્ટ છે કે - વૈકલ્પિક પૂર્વબાધ્યસૂત્ર અન્યત્ર ચરિતાર્થ હોય તો વિકલ્પપક્ષમાં બાધકસૂત્રની અપેક્ષાએ પરસૂત્રની પ્રાપ્તિ હોય તો તે પરસૂત્રનું જ કાર્ય થાય છે. પૂર્વબાધ્યસૂત્રવિહિત કાર્ય થતું નથી... ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું. ॥૯૬॥

આસ્યદિ-વ્રજ-યજ: ક્યપ્. ૫।૩।૧૭॥

આસ્ અદ્ વ્રજ્ અને યજ્ ધાતુને ભાવમાં સ્ત્રીલિંગમાં ક્યપ્ (ય) પ્રત્યય થાય છે. આસ્ અદ્ વ્રજ્ અને યજ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્યપ્ પ્રત્યય. ‘યજાદિ૦ ૪-૧-૭૯’ થી યજ્ ધાતુના ય ને સમ્પ્રસારણે આદેશ. આસ્ય અદ્ય વ્રજ્ય અને ઇજ્ય નામને સ્ત્રીલિંગમાં ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી આસ્યા અદ્યા વ્રજ્યા અને ઇજ્યા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- બેસવું. ભટકવું. જવું. યજ્ કરવો. ॥૧૭॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં મૃ ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં ભાવમાં ક્યપ્ (ય) પ્રત્યય થાય છે. મૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્યપ્ (ય) પ્રત્યય. ‘-હ્રસ્વસ્ય૦ ૪-૪-૧૧૩’ થી ધાતુના અન્તે ત્ નો આગમ. મૃત્ય નામને સ્ત્રીલિંગમાં ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી મૃત્યા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દાસી. નાન્નીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંજ્ઞાના વિષયમાં જ મૃ ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં ભાવમાં ક્યપ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય ત્યારે મૃ ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં ભાવમાં ‘સ્ત્રિયાં ક્તિઃ ૫-૩-૧૧’ થી ક્તિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી મૃતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પોષણ કરવું. ॥૧૮॥

સમજ - નિપન્-નિષદ્-શીઙ્-સુગ્-વિદિ-ચરિ-મનીણઃ ૫૩।૧૯॥

સ્ત્રીલિંગમાં સંજ્ઞાના વિષયમાં સમ્ + અજ્; નિ + પત્ અથવા પદ્; નિ + સદ્; શીઙ્ (શી); સુ; વિદ્; ચર; મન્ અને ઇન્ ધાતુને ભાવમાં અને ક્ત્ત્વિને છોડીને અન્યકારકમાં ક્યપ્ પ્રત્યય થાય છે. પૂર્વસૂત્રથી આ સૂત્રનો પૃથગ્પ્રયોગ હોવાથી ભાવે એવ નો આ સૂત્રમાં અધિકાર નથી. ‘નિપન્નિષદ્’ - આ પ્રમાણે સંધિયુક્ત નિદેશથી આ સૂત્રમાં પત્ અને પદ્ ઉભયનો સંગ્રહ છે. સમ્ + અજ્; નિ + પત્ અથવા પદ્; નિ + સદ્; શી; સુ; વિદ્ ચર; મન્ અને ઇન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્યપ્ (ય) પ્રત્યય. ‘ક્લિતિ યિ શય્ ૪-૩-૧૦૫’ થી શી ધાતુને શય્ આદેશ. ‘હ્રસ્વસ્ય૦ ૪-૪-૧૧૩’ થી સુ અને ઇ ધાતુના અન્તે ત્ નો આગમ. સમજ્ય નિપત્ય (નિપદ્ય) નિષદ્ય શય્ય સુત્ય વિદ્ય ચર્ય મન્ય અને इत्य નામને સ્ત્રીલિંગમાં ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સમજ્યા નિપત્યા નિષદ્યા શય્યા સુત્યા વિદ્યા ચર્યા મન્યા અને इत्या આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સભા. કાદવવાલી - ચીકણી જમીન.

નાની ખાટલી. શય્યા. સોમરસ કાઢવાનું પાત્ર વિશેષ. વિદ્યા. ચર્ચા - આચાર. ડોકની પાછળની નસ. શિબિકા. નાન્નીત્વેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંજ્ઞાના જ વિષયમાં સમ્ + અજ્ વગેરે ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં ભાવમાં અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ક્યપ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય ત્યારે સમ્ + વિ + ઇ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્યપ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'સ્ત્રિયાં ક્તિઃ ૫-૩-૯૧' થી ક્તિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સંવીતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સારી રીતે મેળવવું. સમ્ + અજ ધાતુને પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્યપ્ પ્રત્યય ન થવાથી ક્તિ પ્રત્યય. 'અઘજૂક્યં ૪-૪-૨' થી અજ્ ધાતુને વી આદેશાદિ કાર્ય થવાથી સંવીતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ફેંકવું અથવા દોડવું. ॥૧૧॥

કૃગઃ શ ચ ત્રા ૫૧૩૧૦૦॥

સ્ત્રીલિંગમાં કૃ (૮૮૮) ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં શ અને ક્યપ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. કૃ ધાતુને અપાદાનાદિમાં (ભાવ અને કર્મમાં નહિ) આ સૂત્રથી શ (અં) પ્રત્યય. 'રિઃ શક્યાં ૪-૩-૧૧૦' થી ઋ ને રિ આદેશ. 'ઘાતોરિવં ૨-૧-૫૦' થી રિં ના ઇ ને ઇય્ આદેશ. ક્રિય નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ક્રિયા આવો પ્રયોગ થાય છે. કૃ ધાતુને ભાવ અથવા કર્મમાં આ સૂત્રથી શ પ્રત્યય. 'ક્યઃ શિતિ ૩-૪-૭૦' થી શ ની પૂર્વે ય્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ક્રિયા આવો પ્રયોગ થાય છે. કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્યપ્ પ્રત્યય. 'હ્રસ્વસ્યં ૪-૪-૧૧૩' થી કૃ ની પરમાં ત્ નો આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી કૃત્યા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી શ અને ક્યપ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે કૃ ધાતુને 'સ્ત્રિયાં ક્તિઃ ૫-૩-૯૧' થી ક્તિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કૃતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કરવું તે. ॥૧૦૦॥

મૃગયા ઇચ્છા યાજ્ઞા તૃષ્ણા કૃપા ભા શ્રદ્ધા અને અન્તર્દ્ધા- આ નામોનું સ્ત્રીલિંગમાં નિપાતન કરાય છે. ઇચ્છા આ નામ ભાવમાં અને મૃગયા વગેરે નામો ભાવ અને કૃતૃત્મિન્નકારકમાં નિપાતિત છે. મૃગિ (મૃગ + ણિચ્) ધાતુને આ સૂત્રથી શ પ્રત્યય; તેમજ શવ્ વિકરણ. શ ની પૂર્વે 'વ્ય: શિતિ ૩-૪-૭૦' થી ય પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી, તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ. મૃગિ + અ + અ આ અવસ્થામાં 'નામિનો ૦ ૪-૩-૧' થી ઇ ને ગુણ એ આદેશ. 'લુગસ્યા ૦ ૨-૧-૧૧૩' થી શવ્ (અ) નો લોપ. મૃગય નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી મૃગયા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શિકાર. ઇષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી શ પ્રત્યય. 'ગમિષ ૦ ૪-૨-૧૦૬' થી ષ્ ને છ્ આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇચ્છ નામને આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઇચ્છા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઈચ્છવું. યાચ્ ધાતુને આ સૂત્રથી જ્ પ્રત્યય. 'તવર્ગસ્ય ૦ ૧-૩-૬૦' થી જ્ ને જ્ આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ યાજ્ઞ નામને આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી યાજ્ઞા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - માગવું. તૃષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી નઙ્ (ન) પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ તૃષ્ણ નામને આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી તૃષ્ણા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પિપાસા. ક્રપ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અઙ્ (અ) પ્રત્યય; તથા ર્ ને ક્ર આદેશ. કૃપ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કૃપા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- દયા. ભા ધાતુને આ સૂત્રથી અઙ્ (અ) પ્રત્યય. 'ઇડેત્ ૦ ૪-૩-૯૪' થી ભા ધાતુના આ નો લોપ. ભ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ભા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્રભા. શ્રત્ + ધા અને અન્તર્ + ધા ધાતુને આ સૂત્રથી અઙ્ પ્રત્યય. ધા ધાતુના આ નો ઉપર જણાવ્યા મુજબ લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી શ્રદ્ધા અને અન્તર્દ્ધા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શ્રદ્ધા. અન્તર્ધાન થવું. ||૧૦૧||

પરે: સુ-ચરેય: ૫૧૩।૧૦૨॥

પરિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા સુ અને ચર્ ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં ભાવમાં અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ય પ્રત્યય થાય છે. પરિ + સુ અને પરિ + ચર્ ધાતુને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૧’ થી સુ ધાતુના ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. પરિસર્ય અને પરિચર્ય નામને સ્ત્રીલિંગમાં ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પરિસર્યા અને પરિચર્યા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - ચારે તરફ જવું. સેવા. ॥૧૦૨॥

વાડાદ્યાત્ ૫૧૩।૧૦૩॥

યઙ્ પ્રત્યયાન્ત અટ્ (અટાદ્ય) ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં ભાવ અને કર્તૃભિન્ન કારકમાં ય પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. અટાદ્ય ધાતુને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અતઃ ૪-૩-૮૨’ થી ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘યોડશિતિ ૪-૩-૮૦’ થી ય પ્રત્યયની પૂર્વેના ય્ નો લોપ. અટાદ્ય નામને સ્ત્રીલિંગમાં ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અટાદ્યા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અટાદ્ય ધાતુને ય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘શંસિ-પ્રત્યયાત્ ૫-૩-૧૦૫’ થી અ પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી અટાટા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વારંવાર ભટકવું. ॥૧૦૩॥

જાગુરમ્ચ ૫૧૩।૧૦૪॥

સ્ત્રીલિંગમાં જાગૃ ધાતુને ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં અ અને ય પ્રત્યય થાય છે. જાગૃ ધાતુને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય, તેમ જ ય પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૧’ થી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. જાગર અને જાગર્ય નામને સ્ત્રીલિંગમાં ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી

જાગરા અને જાગર્યા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જાગવું તે. ॥૧૦૪॥

શંસિ-પ્રત્યયાત્ ૫૧૩૧૦૫॥

શંસ અને પ્રત્યયાન્ત (પ્રત્યય જેના અન્તે છે એવા) ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં અ પ્રત્યય થાય છે. પ્ર + શંસ અને ગોપાય (ગુપ્ ધાતુને 'ગુપૌં ૩-૪-૧' થી આય પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પ્રત્યયાન્ત) ધાતુને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય. 'અતઃ ૪-૩-૮૨' થી ગોપાય ના અન્ત્ય અ નો લોપ. પ્રશંસ અને ગોપાય નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી સ્ત્રીલિંગમાં આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પ્રશંસા અને ગોપાયા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પ્રશંસા. રક્ષા. ॥૧૦૫॥

ક્તેટો ગુરોર્વ્યજ્જનાત્ ૫૧૩૧૦૬॥

જે ધાતુની પરમાં ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ થાય છે - એવા ધાતુને ક્તેટ્ કહેવાય છે. જે ધાતુમાં ગુરુ વર્ણ છે એવા ક્તેટ્ વ્યજ્જનાન્ત ધાતુને ભાવમાં અને કર્તૃભિન્નકારકમાં સ્ત્રીલિંગમાં અ પ્રત્યય થાય છે. ઈહ (આ ધાતુની પરમાં ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ થાય છે. તેમાં ઈ ગુરુવર્ણ છે અને આ ધાતુવ્યજ્જનાન્ત છે.) ધાતુને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય. ઈહ નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઈહા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઈચ્છા - ચેષ્ટા. ક્તેટ્ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગુરુવર્ણવાળા વ્યજ્જનાન્ત ક્તેટ્ જ ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં અ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સંસ ધાતુને (તેની પરમાં ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે 'વેટોઽ પતઃ ૪-૪-૬૨' થી ઇટ્ નો નિષેધ કર્યો છે.) તે ક્તેટ્ ન હોવાથી આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય થતો નથી. જેથી 'સ્ત્રિયાં ક્તિઃ ૫-૩-૯૧' થી ક્તિ પ્રત્યય. 'નો વ્યજ્જનં ૪-૨-૪૫' થી ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્તિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સરકવું.

ગુરોરિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્તેદ્ ગુરુવર્ણવાળા જ વ્યંજનાન્ત ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં અ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સ્ફુર્ ધાતુને; તે ગુરુવર્ણયુક્ત ન હોવાથી આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય થતો નથી. જેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્તિ પ્રત્યય. 'ભ્વાદેર્નામિં ૨-૧-૬૩' થી સ્ફુર્ ના ઉ ને દીર્ઘ ઋ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્ફૂર્તિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સ્ફૂર્તિ-પ્રતિભા. વ્યંજનાદિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્તેદ્ ગુરુવર્ણવાળા વ્યંજનાન્ત જ ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં અ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સમ્ + શી આ સ્વરાન્ત ધાતુને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્તિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સંશીતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સંશય. ॥૧૦૬॥

ષિતોઽઙ્ ૫૧૩/૧૦૭॥

ષ જેમાં ઇત્ (અનુબંધ) છે. - એવા ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં અઙ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. પ્ઞ્ (હુપર્વીષ્ પાકે ૮૧૨) અને જ્ (જૃષ્ઞ્ ૧૧૪૫) ધાતુને આ સૂત્રથી અઙ્ પ્રત્યય. કૃ ને 'ઋવર્ણં ૪-૩-૭' થી ગુણ અર્ આદેશ. પ્ઞ અને જર નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પ્ઞા અને જરા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- રાંધવુ. વૃદ્ધાવસ્થા. ॥૧૦૭॥

મિદાદયઃ ૫૧૩/૧૦૮॥

પ્રયોગાનુસાર સ્ત્રીલિંગમાં ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં મિદ્ વગેરે ધાતુને અઙ્ પ્રત્યયનું નિપાતન કરાય છે. મિદ્ અને છિદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અઙ્ (અ) પ્રત્યય. મિદ અને છિદ નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી મિદા અને છિદા આવો પ્રયોગ થાય

છે. અર્થક્રમશઃ- ભેદન કરવું. છેદન કરવું. ॥૧૦૮॥

भीषि-भूषि-चिन्ति-पूजि-कथि-कुम्बि-चर्चि-स्पृहि-

- तोलि-दोलिभ्यः ५।३।१०९॥

भीषि भूषि चिन्ति पूजि कथि कुम्बि चर्चि स्पृहि तोलि અને दोलि आ
प्यन्त धातुને સ્ત્રીલિંગમાં ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં અડ્ પ્રત્યય થાય
છે. भीषि (भी धातुने 'प्रयोक्तृ० ३-४-२०' થી णिग् પ્રત્યય. 'बिभेते०
३-३-९२' થી भी धातुने भीष् आदेश); भूषि; चिन्ति; पूजि; कथि;
कुम्बि; चर्चि; स्पृहि; तोलि અને दोलि धातुने आ सूत्रથી अड् (अ)
प्रत्यय. 'णेरनिटि ४-३-८३' થી अड् ની પૂર્વેના णि (इ) નો લોપ. भीष
भूष... વગેરે નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'आत् २-४-१८' થી आप् પ્રત્યયાદિ
કાર્ય થવાથી અનુક્રમે भीषा भूषा चिन्ता पूजा कथा कुम्बा चर्चा स्पृहा
तोला અને दोला આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ડરાવવું.
અલંકાર. ચિન્તા - વિચારવું. પૂજા. કથા. ઢાંકવું. ચર્ચા. ઈચ્છા. તોલવું.
હિચોળો. ॥૧૦૯॥

उपसर्गादातः ५।३।११०॥

સ્ત્રીલિંગમાં ઉપસર્ગપૂર્વક આકારાન્ત ધાતુને ભાવમાં અને કર્તૃભિન્ન
કારકમાં અડ્ (अ) પ્રત્યય થાય છે. उप + दा धातुने आ सूत्रથી अड्
प्रत्यय. 'इडेत् ० ४-३-९४' થી दा धातुના आ નો લોપ. उपद નામને
સ્ત્રીલિંગમાં 'आत् २-४-१८' થી आप् પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી उपदा
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - માનવિશેષ. उपसर्गादिति किम्? = आ
सूत्रથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્ત્રીલિંગમાં ઉપસર્ગપૂર્વક ज आकारान्त
धातुने ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં અડ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી અનુપસર્ગક
आकारान्त दा धातुने आ सूत्रથી अड् प्रत्यय न થવાથી 'स्त्रियां क्तिः ५-

૩-૧૧' થી ક્તિ પ્રત્યય. 'દત્ ૪-૪-૧૦' થી દા ને દત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દક્તિ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દાન. ॥૧૧૦॥

ગિ-વેત્યાસ-શ્રન્થ-ઘટ્ટ-વન્દેરન: ૫૧૩૧૧૧॥

ગિ પ્રત્યયાન્ત ધાતુને તેમ જ વિદ્ આસ શ્રન્થ ઘટ્ટ અને વન્દ્ ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં ભાવ અને કૃત્તૃભિન્નકારકમાં અન પ્રત્યય થાય છે. કારિ (કૃ + ગિ) વિદ્ (૧૦૧૧) આસ શ્રન્થ ઘટ્ટ અને વન્દ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અન પ્રત્યય. 'ગેરનિટિ ૪-૩-૮૩' થી કારિ ના ઇ નો લોપ. 'લઘોરુ૦ ૪-૩-૪' થી વિદ્ ધાતુના ઇ ને ગુણ એ આદેશ. કારણ વેદન આસન વગેરે નામને સ્ત્રીલિંગમાં આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે કારણા, વેદના, આસના, શ્રન્થના, ઘટ્ટના, અને વન્દના આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કરાવવું. જાણવું. બેસવું. ખોલવું. સંઘર્ષ. વંદના. ॥૧૧૧॥

ઇષોઽનિચ્છાયाम્ ૫૧૩૧૧૨॥

ઈચ્છા અર્થથી ભિન્નઅર્થવાળા ઇષ્ ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં, ભાવ અને કૃત્તૃભિન્નકારકમાં અન પ્રત્યય થાય છે. અનુ + ઇષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અન પ્રત્યય. 'લઘોરુ૦ ૪-૩-૪' થી ઇષ્ ધાતુના ઇ ને ગુણ એ આદેશ. અન્વેષણ નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અન્વેષણા આવો પ્રયોગ થાય છે. અનિચ્છાયामિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઈચ્છાર્થથી ભિન્નઅર્થવાળા જ ઇષ્ ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં ભાવ અને કૃત્તૃભિન્નકારકમાં અન પ્રત્યય થાય છે. તેથી ઈચ્છાર્થક ઇષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અન પ્રત્યય ન થવાથી 'સ્ત્રિયાં ક્તિ: ૫-૩-૧૧' થી ક્તિ પ્રત્યય. 'તવર્ગ૦ ૧-૩-૬૦' થી ક્તિ ના ત્ ને દ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ઇષ્ટિ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઈચ્છા. બહુલાધિકારથી પ્રાણીષણા... વગેરે પણ થાય છે. ॥૧૧૨॥

પરિ અને અધિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા અનિચ્છાર્થક ઇષ્ ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં વિકલ્પથી અન પ્રત્યય થાય છે. પરિ + ઇષ્ અને અધિ + ઇષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અન પ્રત્યય. ‘લઘોરુઠ ૪-૩-૪’ થી ઇષ્ ધાતુના ઇ ને ગુણ એ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પર્યેષણા અને અધ્યેષણા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અન પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘સ્ત્રિયાં ક્તિઃ ૫-૩-૧૧’ થી ક્તિ પ્રત્યય. ક્તિ ના ત્ ને ‘તવર્ગસ્ય ૦ ૧-૩-૬૦’ થી ટ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પરીષ્ટિઃ અને અધીષ્ટિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- એકાગ્રચિત્તે દેખરેખ રાખવી. પૂર્ણ અધિકારથી દેખરેખ રાખવી. ॥૧૧૩॥

ક્રુધ્-સંપંદાદિભ્યઃ ક્વિપ્ ૫૧૩।૧૧૪॥

અનુપસર્ગક ક્રુધ્ વગેરે ધાતુને અને સમ્ વગેરે ઉપસર્ગપૂર્વક પદ વગેરે ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય થાય છે. અનુપસર્ગક ક્રુધ્ અને યુધ્ ધાતુને તેમજ સમ્ + પદ્ અને વિ + પદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે ક્રુત્ યુત્ સમ્પત્ અને વિપત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ક્રોધ. યુદ્ધ. સંપત્તિ. વિપત્તિ. ॥૧૧૪॥

ભ્યાદિભ્યો વા ૫૧૩।૧૧૫॥

ભ્યાદિ ગણપાઠમાંના ભી વગેરે ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં ભાવ અને કર્તૃભિન્ન કારકમાં વિકલ્પથી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય થાય છે. ભી અને હ્રી ધાતુને આ સૂત્રથી ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ભીઃ અને હ્રીઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્વિપ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘સ્ત્રિયાં ક્તિઃ

૫-૩-૧૧' થી ક્તિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી મીતિ: અને દ્વીતિ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ભય. લજ્જા. ॥૧૧૫॥

વ્યતિહારેડનીહાદિભ્યો જ: ૫।૩।૧૧૬॥

વ્યતિહારના વિષયમાં ર્હ વગેરે ધાતુઓને છોડીને અન્ય ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં બહુલતયા ભાવમાં જ પ્રત્યય થાય છે. વિ+અવ+ક્રુશ્ ધાતુને આ સૂત્રથી જ (અ) પ્રત્યય. 'લઘોરુઠ ૪-૩-૪' થી ક્રુશ્ ધાતુના ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ. વ્યવક્રોશ નામને 'નિત્યં જઠ ૭-૩-૫૮' થી અણ્(અ) પ્રત્યય. 'અણજેયેઠ ૨-૪-૨૦' થી સ્ત્રીલિંગમાં ડી (ઈ) પ્રત્યય. વ્યવક્રોશ+અ+ઈ આ અવસ્થામાં, 'વૃદ્ધિ: સ્વરેઠ ૭-૪-૧' થી વ્યવક્રોશ નામના આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણેઠ ૭-૪-૬૮' થી નામના અન્ત્ય અ નો લોપ. 'અસ્ય ડ્યાંઠ ૨-૪-૮૬' થી ર્હ ની પૂર્વેના અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વ્યાવક્રોશી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પરસ્પર આક્રોશ કરવો. અનીહાદિભ્ય્ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વ્યતિહારના વિષયમાં ર્હ વગેરે ધાતુથી ભિન્ન જ ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં બહુલતયા ભાવમાં જ પ્રત્યય થાય છે. તેથી વ્યતિહારના વિષયમાં વિ+અતિ+ર્હ અને વિ+અતિ+ર્હ્ષ ધાતુને આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ન થવાથી 'ક્તેટો ગુરોઠ ૫-૩-૧૦૬' થી અ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વ્યતીહા અને વ્યતીક્ષા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પરસ્પર ઈચ્છા કરવી. પરસ્પર જોવું. ॥૧૧૬॥

નજોડનિ: શાપે ૫।૩।૧૧૭॥

શાપ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો; ભાવ અને કતૃભિન્નકારકમાં નજ્ થી પરમાં રહેલા ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં અનિ પ્રત્યય થાય છે. ન+જન્ ધાતુને આ સૂત્રથી અનિ પ્રત્યય. 'નજ્ ૩-૧-૫૧' થી તત્પુરુષસમાસ. નજ્ (ન)

ને 'નજત્ ૩-૨-૧૨૫' થી અ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અજનનિસ્તે ભૂયાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તારો જન્મ નિરર્થક થાય. શાપ્ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શાપ્ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં નજ્ પૂર્વક ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં અનિ પ્રત્યય થાય છે. તેથી શાપ્ અર્થ ગમ્યમાન ન હોય ત્યારે નજ્+કૃ ધાતુને 'સ્ત્રિયાં ક્તિઃ ૫-૩-૧૧' થી ક્તિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. પરન્તુ આ સૂત્રથી અનિ પ્રત્યય થતો નથી. જેથી અકૃતિઃ પટસ્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વસ્ત્રનું નહિ બનાવવું. ॥૧૧૭॥

ગ્લા-હાજ્યઃ ૫૧૩૧૧૧૮॥

ભાવમાં અને ક્તાનિ છોડીને અન્યકારકમાં ગ્લા હા અને જ્યા ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં અનિ પ્રત્યય થાય છે. ગ્લા (ગ્લૈ ધાતુના એ ને 'આત્ સન્ધ્ય૦ ૪-૨-૧' થી આ આદેશ.) હા અને જ્યા ધાતુને આ સૂત્રથી અનિ પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થવાથી ગ્લાનિઃ; હાનિઃ અને જ્યાનિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- દુઃખ. ઈષ્ટવસ્તુનો નાશ. વૃદ્ધિવસ્થા. ॥૧૧૮॥

પ્રશ્નાડઽધ્યાને વેજ્ ૫૧૩૧૧૧૯॥

પ્રશ્ન અને ઉત્તર અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ધાતુને સ્ત્રીલિંગમાં ભાવ અને કર્તૃભિન્નકારકમાં વિકલ્પથી ઇજ્ પ્રત્યય થાય છે. કાં કારિ કારિકાં ક્રિયાં કૃત્યાં કૃતિં વા અકાર્ષીઃ સર્વાં કારિ કારિકાં ક્રિયાં કૃત્યાં કૃતિં વા અકાર્ષમ્ અહીં અનુક્રમે પ્રશ્ન અને ઉત્તર અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ઇજ્ (ઇ) પ્રત્યય. 'નામિનો૦ ૪-૩-૫૧' થી કૃ ના ક્રને વૃદ્ધિ આર્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી કારિમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇજ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'પર્યાયા૦ ૫-૩-૧૨૦' થી ણક પ્રત્યય. 'કૃગઃ શ ચ વા ૫-૩-૧૦૦' થી શ પ્રત્યય.

તથા ક્યપ્ પ્રત્યય અને 'સ્ત્રિયાં ક્તિઃ ૫-૩-૧૧' થી ક્તિ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે કારિકામ્ ક્રિયામ્ કૃત્યામ્ અને કૃતિમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. (પ્રક્રિયા માટે તે તે સૂત્ર જુઓ.) અર્થ - તેં ક્યું કામ કર્યું?. મેં બધું કામ કર્યું. ॥૧૧૧॥

પર્યાયાઽ હ્નોત્પત્તૌ ચ ણકઃ ૫૧૩૧૨૦॥

પર્યાય (ક્રમ); અહ (યોગ્યતા); ઋણ; ઉત્પત્તિ; પ્રશ્ન નથા ઉત્તર - આ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સ્ત્રીલિંગમાં ધાતુને ભાવમાં અને કર્તાને છોડીને અન્યકારકમાં ણક (અક) પ્રત્યય થાય છે. પર્યાય - ભવત આસિકા અને ભવતઃ શાયિકા । અર્હ - અર્હસિ ત્વમિશુભક્ષિકામ્ । ઋણ - ઇશુભક્ષિકાં મે ધારયસિ । ઉત્પત્તિ - ઇશુભક્ષિકા ઉદપાદિ । પ્રશ્ન - કાં કારિકામકાર્ષીઃ ? । આખ્યાન - સર્વા કારિકામકાર્ષમ્ । અહીં આસ્ શી ભક્ષ અને કૃ ધાતુને - આ સૂત્રથી ણક (અક) પ્રત્યય. 'નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧' થી શી ના ઈ ને વૃદ્ધિ એ અને કૃ ના ઋ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ. આસક શાયક ભક્ષક અને કારક નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય. 'અસ્યા ૦ ૨-૪-૧૧૧' થી ક ની પૂર્વેના અ ને ઇ આદેશ. 'કૃતિ ૩-૧-૭૭' થી ઇશુ નામને ભક્ષિકા નામની સાથે સમાસ. ... વગેરે કાર્ય થવાથી આસિકા શાયિકા ઇશુભક્ષિકામ્ અને કારિકામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બેસવાનો તારો વારો. સૂવાનો તારો વારો. તું શેલડી ખાવા માટે યોગ્ય છે. શેલડી ખાવાનું તને ઋણ છે. શેલડી ખાવાનું થયું. તેં ક્યું કામ કર્યું?. મેં બધું કામ કર્યું. ॥૧૨૦॥

નામ્નિ પુંસિ ચ ૫૧૩૧૨૧॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં સ્ત્રીલિંગમાં ધાતુને ભાવમાં અને કર્તૃભિન્નકારકમાં ણક પ્રત્યય થાય છે. પ્રયોગાનુસાર એ ણક પ્રત્યય ક્વચિદ્ પુલિંગમાં

પણ થાય છે. પ્ર+છર્દિ ધાતુને આ સૂત્રથી નક પ્રત્યય. 'ઞેરનિટિ ૪-૩-૮૩' થી છર્દિ ના ઇ (ણિચ્) નો લોપ. પ્રચ્છર્દક નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય. 'અસ્યાડયત્ ૨-૪-૧૧૧' થી ક ની પૂર્વના અ ને ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રચ્છર્દિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વમવું તે. શાલા (સાલા બૃહદ્વૃત્તિ પ્રમાણે) ભજ્યન્તે યસ્યાં સા શાલ (સાલ) -ભજ્જિકા અહીં ભજ્ઞ ધાતુને આ સૂત્રથી નક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન ભજ્જિકા નામની સાથે શાલ (સાલ) નામને 'કૃતિ ૩-૧-૭૭' થી તત્પુરુષસમાસ વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ- કીડાવિશેષ. ન રોચતે ડસ્મિન્ આ અર્થમાં નજ્ પૂર્વક રુચ્ ધાતુને આ સૂત્રથી પુલ્લિંગમાં નક પ્રત્યય. ડ ને 'લઘોરુ ૪-૩-૪' થી ગુણ ઓ આદેશ. 'નજ્ ૩-૧-૫૧' થી તત્પુરુષસમાસ. 'નજત્ ૩-૨-૧૨૫' થી નજ્ ને અ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અરોચકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- રોગવિશેષ. ॥૧૨૧॥

ભાવે ૫૩૧૧૨૨॥

સ્ત્રીલિંગમાં ધાતુને ધાત્વર્થ - ભાવમાં નક પ્રત્યય થાય છે. શી ધાતુને આ સૂત્રથી નક પ્રત્યયાદિ કાર્ય (જુઓ સૂ.નં. ૫-૩-૧૨૦) થવાથી શાયિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ઉઘવું. ॥૧૨૨॥

ક્લીબે ૫૩૧૧૨૩॥

નપુંસકલિંગમાં ભાવમાં ધાતુને ક્ત પ્રત્યય થાય છે. હસ્ ધાતુને ક્ત પ્રત્યય. ક્ત ની પૂર્વે 'સ્તાઘશિ ૪-૪-૩૨' થી ઇટ્ વગેરે કાર્ય થવાથી હસિતં તવ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તારું હસવું. ક્લીબ્ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નપુંસકલિંગમાં જ ધાતુને ભાવમાં ક્ત પ્રત્યય થાય છે. તેથી હસ્ ધાતુને પુલ્લિંગમાં ભાવમાં આ

સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યય ન થવાથી 'ભાવાં ૫-૩-૧૮' થી ઘઙ્ પ્રત્યય. 'ઞિણિતિ ૪-૩-૫૦' થી હસ્ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી હાસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- હસવું. ॥૧૨૩॥

અનદ્ ૫૧૩/૧૨૪॥

નપુંસકલિંગમાં ધાતુને ભાવમાં અનદ્ (અન) પ્રત્યય થાય છે. અનદ્ માં દ્ અનુબંધનું પ્રયોજન આ સૂત્રમાં નથી. પરન્તુ ઉત્તર સૂત્રોમાં (સૂ.નં. ૫-૩-૧૨૬ વગેરેમાં) છે. ગ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અનદ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ગમનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- જવું તે. ॥૧૨૪॥

યત્કર્મસ્યશાત્ કર્ત્વિગ્સુખં તતઃ ૫૧૩/૧૨૫॥

જે કર્મના સ્પર્શથી કર્તાના અંગને સુખ થાય છે, તે કર્મવાચક પદથી પરમાં રહેલા ધાતુને નપુંસકલિંગમાં ભાવમાં અનદ્ (અન) પ્રત્યય થાય છે. પૂર્વસૂત્ર (૫-૩-૧૨૪) થી ધાતુમાત્રને અનદ્ પ્રત્યય સિદ્ધ હોવા છતાં નિત્ય ઉપપદસમાસ માટે આ સૂત્રથી અનદ્ પ્રત્યયનું પુનર્વિધાન છે. પયઃપાનમ્ સુખમ્ અહીં પયસ્ સ્વરૂપ કર્મના સ્પર્શથી કર્તાના શરીરને સુખ થતું હોવાથી તાદૃશ કર્મવાચક પયસ્ નામથી પરમાં રહેલા પા ધાતુને આ સૂત્રથી અનદ્ પ્રત્યય. 'કસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી સમાસાદિ કાર્ય થવાથી પયઃપાનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- દુધ પીવું સુખકર છે.

કર્મેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જે કર્મના જ (કર્તા વગેરે નહિ) સ્પર્શથી કર્તાના અંગને સુખ થાય છે તાદૃશ કર્મવાચક જ નામની પરમાં રહેલા ધાતુને નપુંસકલિંગમાં ભાવમાં અનદ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી તૂલિકાયા ઉત્થાનં સુખમ્ અહીં તૂલિકા કર્તાના અંગને સ્વસ્પર્શથી સુખોત્પાદક હોવા છતાં તાદૃશ અપાદનવાચક નામથી પરમાં રહેલા

ઉદ્+સ્થા ધાતુને આ સૂત્રથી અનદ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'અનદ્ ૫-૩-૧૨૪' થી અનદ્ પ્રત્યય. 'ઉદઃ સ્થા૦ ૧-૩-૪૪' થી સ્થા ના સ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉત્થાનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસાદિ કાર્ય થતું નથી. આવી જ રીતે આ સૂત્રના દરેક પ્રત્યુદાહરણ સ્થળે સમાસ થતો નથી, એ યાદ રાખવું. અર્થ- ગાદી પરથી ઉઠવું સુખકર છે.

સ્પર્શાદિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જે કર્મના સ્પર્શથી જ (દર્શનાદિથી નહિ) કર્તાના અંગને સુખ થાય છે તે કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા ધાતુને નપુંસકલિંગમાં ભાવમાં અનદ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી અગ્નિકુण्डस्योपासनं सुखम् અહીં ઉપાસનાથી કુण्ड સ્વરૂપ કર્મ, કર્તાના અંગને સુખનું કારણ હોવા છતાં તેના સ્પર્શથી સુખનું કારણ તે ન હોવાથી ઉપ+આસ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અનદ્ પ્રત્યય થતો નથી. જેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનદ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થયું છે. અર્થ- અગ્નિકુંડની સમીપ બેસવું સુખકર છે.

કર્ત્રિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જે કર્મના સ્પર્શથી કર્તાના જ (કર્માદિના નહિ) અંગને સુખ થાય છે. તદ્દથ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા ધાતુને નપુંસકલિંગમાં ભાવમાં અનદ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી શિષ્યેણ ગુરોઃ સ્નાપનં સુખમ્ અહીં સ્નાપિ ધાતુના કર્મને સુખ થતું હોવાથી અર્થાત્ કર્તા- શિષ્યને સુખ થતું ન હોવાથી સ્નાપિ ધાતુને આ સૂત્રથી અનદ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનદ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ- શિષ્ય દ્વારા ગુરુને કરાવાતું સ્નાન સુખકર છે. અહીં વિચારવું જોઈએ કે ગુરુને

જલસ્પર્શથી સુખ થાય છે. પરન્તુ તદ્વાચક નામથી પરમાં સ્નાપિ ધાતુ નથી. તેથી યત્કર્મસ્પર્શાત્ - આ પદથી જ અહીં આ સૂત્રથી વિહિત અનદ્ પ્રત્યયનું નિવારણ શક્ય છે. જેથી કર્ત્રિતિ કિમ્ ? - આ પ્રતીકપર ગુરોઃ સ્નાપનમ્ આ પ્રત્યુદાહરણ યદ્યપિ સ્ફુગત નથી. પરન્તુ એનો આશય એ છે કે સૂત્રમાં કર્તૃ પદનું ઉપાદાન ન હોય તો 'જે

ધાતુના કર્મના અંગને ધાત્વર્થસંબંધથી સુખ થાય છે; તે ધાતુને નપુંસકલિંગમાં ભાવમાં અનદ્ પ્રત્યય થાય છે.' આ પ્રમાણે સૂત્રાર્થ થશે. ત્યારે ઉપર્યુક્ત સ્થળે અનદ્ પ્રત્યયનું વારણ આ સૂત્રમાં કર્તૃ પદને ઉપાદાનથી શક્ય છે. 'જેરનિટિ ૪-૩-૮૩' થી સ્નાપનમ્ અહીં સ્નાપિ ધાતુના ઇ નો લોપ થયો છે.

અહ્ગેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જે કર્મના સ્પર્શથી કર્તાના અંગને જ (મનને જ નહિ) સુખ થાય છે. તાદૃશ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા ધાતુને નપુંસકલિંગમાં અનદ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પુત્રસ્ય પરિષ્વજ્જનં સુખમ્ અહીં પુત્રના આલિંગનથી માત્ર મનને સુખ થતું હોવાથી પરિ+સ્વજ્ઞ ધાતુને આ સૂત્રથી અનદ્ પ્રત્યય થતો નથી. જેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનદ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. અર્થ- પુત્રનું આલિંગન સુખકર છે.

સુખમિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જે કર્મના સ્પર્શથી કર્તાના અંગને સુખ જ (ગમે તે નહિ) થાય છે. તાદૃશ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા ધાતુને અનદ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી કણ્ટકાનાં મર્દનમ્ અહીં કાંટાના સ્પર્શથી કર્તાના અંગને સુખ થતું ન હોવાથી મૃદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અનદ્ પ્રત્યય થતો નથી. જેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનદ્ પ્રત્યય. 'લઘોરુઠ ૪-૩-૪' થી મૃદ્ ધાતુના ઋ ને ગુણ અર્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી મર્દનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કાંટાનું મર્દન. ||૧૨૫||

સ્મ્યાદિભ્યઃ કર્તારિ ૫૧૩|૧૨૬||

સ્મ્યાદિ ગણપાઠમાંના રમ્ વગેરે ધાતુને કર્તામાં અનદ્ પ્રત્યય થાય છે. રમ્ અને કમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અનદ્ પ્રત્યય. સ્ત્રીલિંગમાં રમણ

અને કમન નામને 'અળજે૦ ૨-૪-૧૮' થી કી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી રમણી અને કમની આવો પ્રયોગ થાય છે. કમ્ ધાતુને 'અશવિ૦ ૩-૪-૪' થી વિકલ્પપક્ષમાં ણિઙ્ નો અભાવ છે. ત્યારે કમની આવો પ્રયોગ થાય છે. અન્યથા ણિઙ્ થાય ત્યારે કામની આવો પ્રયોગ થાત. અર્થક્રમશઃ- રમાડનારી. મનોહરા. ॥૧૨૬॥

કારણમ્ ૫૧૩૧૨૭॥

કૃ ધાતુને કર્તામાં અનટ્ પ્રત્યય અને તેના ક્રને વૃદ્ધિ આર્ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી કર્તામાં અનટ્ પ્રત્યય અને ક્રને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કારણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કરનાર. ॥૧૨૭॥

ભુજિ-પત્યાદિભ્યઃ કર્માડિપાદાને ૫૧૩૧૨૮॥

ભુજ્યાદિ ગણપાઠમાંના ભુજ્ વગેરે ધાતુને કર્મમાં અને પત્યાદિ ગણપાઠમાંના પત્ વગેરે ધાતુને અપાદાનમાં અનટ્ (અન) પ્રત્યય થાય છે. ભુજ્યતે અર્થમાં ભુજ્ ધાતુને અને નિરદન્તિ તદ્ આ અર્થમાં નિર્+અડ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અનટ્ પ્રત્યય. 'લઘોરુ૦ ૪-૩-૪' થી ભુજ્ ના ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી ભોજનમ્ અને નિરદનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવીજ રીતે પ્રપતન્તિ અસ્માદ્ અને અપાદદતિ અસ્માદ્ આ અર્થમાં પ્ર+પત્ ધાતુને અને અપ+આ+દા ધાતુને આ સૂત્રથી અનટ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રપતનઃ અને અપાદાનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ખાવાની વસ્તુ. ન ખાવાની વસ્તુ. પડવાનું સ્થાન. છૂટા પડવાનું સ્થાન. ॥૧૨૮॥

કરણ અને આધારમાં ધાતુને અનદ્ પ્રત્યય થાય છે. ઇષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી કરણમાં અને ધા ધાતુને આ સૂત્રથી આધારમાં અનદ્ પ્રત્યય. 'લઘોરુ ૪-૩-૪' થી ઇષ્ ના ઇ ને ગુણ એ આદેશ. ઇષળ અને ધાન નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'અળજે ૨-૪-૧૮' થી ડી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ઇષળી અને સક્તુધાની ('કૃતિ ૩-૧-૭૭' થી સમાસ.) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ઈચ્છાનું સાધન. સક્તુ રાખવાનું પાત્ર. ॥૧૨૯॥

પુન્નામ્નિ ઘઃ ૫૧૩૧૩૦॥

પુરુષની સંજ્ઞા (પુલ્લિંગ - નામ) અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ધાતુને કરણ અને આધારમાં ઘ (અ) પ્રત્યય થાય છે. દન્ત+છદ્ ધાતુને કરણમાં અને આ+કૃ ધાતુને (અત્ય કુર્વન્ત્યસ્મિન્- આ અર્થમાં) આધારમાં આ સૂત્રથી ઘ (અ) પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દન્તછદઃ અને આકરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- હોઠ. ખાણ. પુમિતિ કિમ્?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પુરુષની જ સંજ્ઞા (સંજ્ઞા માત્ર નહિ) અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ધાતુને કરણ અને આધારમાં ઘ પ્રત્યય થાય છે. તેથી વિચયની (વિચીયતેડનયા) અહીં સ્ત્રીસંજ્ઞા અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રથી વિ+ચિ ધાતુને ઘ પ્રત્યય ન થવાથી 'કરણા ૫-૩-૧૨૯' થી અનદ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. અર્થ- ફુલોની છાબડી. નાનીતિ કિમ્?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પુરુષની સંજ્ઞા સ્વરૂપ જ અર્થ (અર્થમાત્ર નહિ) ગમ્યમાન હોય તો કરણ અને આધારમાં ધાતુને ઘ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પ્રહરણો દણ્ઢઃ અહીં સંજ્ઞા સ્વરૂપ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી પ્ર+હૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘ પ્રત્યય ન થવાથી 'કરણા ૫-૩-૧૨૯' થી અનદ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. અર્થ- લાકડી. ॥૧૩૦॥

**ગોચર-સંચર-વહ-વ્રજ-વ્યજ-ખલાડડપણ-નિગમ-બક-ભગ-
કષાડડકષ-નિકષમ્ ૫૧૩૧૩૧૥**

પુરુષ-સંજ્ઞા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કરણ અને આધારમાં તે તે ધાતુને ઘ પ્રત્યય કરીને ગોચર સંચર વહ વ્રજ વ્યજ ખલ આપણ નિગમ બક ભગ કષ આકષ અને નિકષ નામનું નિપાતન કરાય છે. ગો ઉપપદ ચ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘ પ્રત્યય. 'ડ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી સમાસાદિ કાર્ય થવાથી ગોચર: આવો પ્રયોગ થાય છે. સમ્+ચર્ વહ વ્રજ વિ+અજ્ ખલ્ આ+પણ્ નિ+ગમ્ વચ્ ભજ્ કષ્ આ+કષ્ અને નિ+કષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘ પ્રત્યય. વચ્ ના ચ્ ને 'ન્યઙ્કૂદ્ગ ૪-૧-૧૧૨' થી ક્ આદેશ. ભજ્ ના જ્ ને 'ત્તેડનિટ ૪-૧-૧૧૧' થી ગ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સજ્ચર:; વહ:; વ્રજ:; વ્યજ:; ખલ:; આપણ:; નિગમ:; બક: (વ્ અને બ્ ને અભેદ હોવાથી); ભગ:; કષ:; આકષ:; અને નિકષ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - વિષય. માર્ગ. બળદનો સ્કન્ધપ્રદેશ. ગોકુળ. પંખો. દુષ્ટ. બજાર. શાસ્ત્ર. બગળો. સ્ત્રીચિહ્ન-યોનિ. સોનાની કસોટીનો પત્થર. સોનાની કસોટીનો પત્થર. સોનાની કસોટીનો પત્થર. બહુલાધિકાર આ સૂત્રમાં પણ પ્રવર્તતો હોવાથી બક: અહીં ઘ પ્રત્યય આ સૂત્રથી કર્તામાં થયો છે. પુરુષસંજ્ઞાની જેમ ક્વચિત્ નપુંસક સંજ્ઞામાં પણ કરણમાં અથવા આધારમાં આ સૂત્રથી ઘ પ્રત્યય થતો હોવાથી ભગમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. ગોચર: વ્રજ: ખલ: આપણ: નિગમ: કષ: આકષ: અને નિકષ: અહીં આધારમાં ઘ પ્રત્યય વિહિત છે. સજ્ચર:.... ઈત્યાદિ સ્થળે ઘ પ્રત્યય કરણમાં વિહિત છે. તેમજ નિપાતનના કારણે અજ્ ધાતુને 'અઘજ્કવ્ય ૪-૪-૨' થી પ્રાપ્ત પણ વી આદેશ થતો નથી. ૥૧૩૧૥

व्यञ्जनाद् घञ् ५।३।१३२॥

પુરુષની સંજ્ઞા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કરણ અને આધારમાં વ્યજ્જનાન્ત ધાતુને ઘજ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. વિદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી કરણમાં ઘજ્ પ્રત્યય. ‘લઘોરુઠં ૪-૩-૪’ થી વિદ્ ના ઇ ને ગુણ એ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી વેદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વેદ. ॥૧૩૨॥

अवात् त-स्तृभ्याम् ५।३।१३३॥

પુરુષની સંજ્ઞા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો અવ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ત્ અને સ્ત્ર ધાતુને કરણ અને આધારમાં ઘજ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. અવ+ત્ અને અવ+સ્ત્ર ધાતુને આ સૂત્રથી ઘજ્ પ્રત્યય. ‘નામિનોઠં ૪-૩-૫૧’ થી ઋ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અવતારઃ અને અવસ્તારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રમાં પ્રવર્તમાન બહુલાધિકારથી કોઈ વાર અંસજ્ઞામાં પણ આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘજ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી નઘા અવતારઃ આ પ્રયોગ પણ ઉપપન્ન છે. અર્થક્રમશઃ - નદીનો ઘાટ. પડદો. સૂત્રમાં... સ્ત્રૃભ્યામ્ - આ પ્રમાણે દ્વિવચન; કરણ અને આધારની સાથે ત્ અને સ્ત્ર ધાતુનો અનુક્રમે અન્વય ન થાય - એ માટે છે. ॥૧૩૩॥

न्यायाऽऽवायाऽध्यायोद्याव-संहाराऽवहाराऽऽधार-दार-जारम् ५।३।१३४॥

પુરુષની સંજ્ઞા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કરણ અને આધારમાં તે તે ધાતુને ઘજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય કરીને ન્યાય અવાય અધ્યાય ઉદ્યાવ સંહાર અવહાર આધાર દાર અને જાર નામનું નિપાતન કરાય છે. નિ+इण् (इ) ધાતુને (નીયતેઽનેનેતિ) આ સૂત્રથી ઘજ્ પ્રત્યય. ‘નામિનોઠં ૪-૩-૫૧’ થી ઇ ધાતુના ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી ન્યાયઃ આવો

પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્રતિજ્ઞા હેતુ ઉદ્ઘાટરણ ઉપનય અને નિગમન સ્વરૂપ પંચાવયવ વાક્ય. આ+વય્ ધાતુને (एत्य वयन्ति तत्र) ધાતુને આ સૂત્રથી ઘજ્ પ્રત્યય. 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી વય્ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આવાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વણકરોની શાલા. અધિ+ઈઙ્ (इ) ધાતુને (अधीयतेऽनेनास्मिन्वा) આ સૂત્રથી ઘજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી અધ્યાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અધ્યયન. આવી જ રીતે ઉદ્+યુ ધાતુને (उद्युवन्ति तेन तस्मिन् वा); સમ્+હૃ ધાતુને (संहरन्ति तेन); અવ+હૃ ધાતુને (अवहरन्ति तेन तस्मिन् वा); આ+ધૃ ધાતુને (आध्रियते तत्र); દૃ ધાતુને (दीर्यन्ते एभिरिति); અને જૃ ધાતુને (जीर्यतेऽनेनेति) આ સૂત્રથી ઘજ્ પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી અનુક્રમે ઉદ્ઘાવઃ સંહારઃ અવહારઃ આધારઃ દારાઃ અને જારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પાત્રવિશેષ. કાલ-યમ. ચોર - જલચર પ્રાણી. અધિકરણ. સ્ત્રી. ઉપપતિ. ॥૧૭૪॥

उदङ्को ऽ तोये ५।३।१३५॥

ધાત્વર્થ પાણીસંબંધી ન હોય તો; પુરુષની સંજ્ઞા - અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે કરણ અને આધારમાં ઉદ્+અજ્ઞ્ ધાતુને ઘજ્ પ્રત્યયનું નિપાતન કરાય છે. ઉદ્+અજ્ઞ્ ધાતુને (उदच्यते तेन) આ સૂત્રથી ઘજ્ પ્રત્યય. અજ્ઞ્ ના ઞ ને 'કેઽનિટ૦ ૪-૧-૧૧૧' થી ક્ આદેશ. 'કૃતિ ૩-૧-૭૭' થી તૈલ નામને ઉદઙ્ક નામની સાથે સમાસાદિ કાર્ય થવાથી તૈલોદઙ્કઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેલ ઉલેચવાનું સાધન. અતોય इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ધાત્વર્થ પાણીસંબંધી ન જ હોય તો પુરુષની સંજ્ઞા સ્વરૂપ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કરણ અને આધારમાં ઉદ્+અજ્ઞ્ ધાતુને ઘજ્ પ્રત્યયનું નિપાતન કરાય છે. તેથી ઉદકોદચ્ચનઃ અહીં પાણીસંબંધી ધાત્વર્થ હોવાથી ઉદ્+અજ્ઞ્ ધાતુને

આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરંતુ ‘કરણાં ૫-૩-૧૨૯’ થી અનટ્ પ્રત્યય થાય છે. ઉદકોદઙ્ચનઃ અહીં ‘પુન્નામ્નિ ઘઃ ૫-૩-૧૩૦’ થી યદ્યપિ ઘ ની પ્રાપ્તિ છે. પરંતુ અહીં ઘ અથવા ઘઙ્ પ્રત્યયમાં સ્વરૂપની સમાનતા થતી હોવાથી ઘઙ્ ની જોમ ઘ પ્રત્યય પણ થતો નથી. અર્થ - પાણી ઉલેચવાનું સાધન. ॥૧૩૫॥

આનાયો જાલમ્ ૫૧૩૧૩૬॥

પુરુષની સંજ્ઞા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કરણ અને આધારમાં આઙ્+ની ધાતુને ‘જાળ’ સ્વરૂપ અર્થમાં ઘઙ્ પ્રત્યયનું નિપાતન કરાય છે. આઙ્+ની ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય. ઈ ને ‘નામિનો ૪-૩-૫૧’ થી વૃદ્ધિ એ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી આનાયો મત્સ્યાનામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - માછલા પકડવાની જાળ. ॥૧૩૬॥

ખનો ડ-ડરેકેકવક - ઘં ચ ૫૧૩૧૩૭॥

પુરુષની સંજ્ઞા સ્વરૂપ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ખન્ ધાતુને કરણ અને આધારમાં ડ ડર ઇક ઇકવક ઘ અને ઘઙ્ પ્રત્યય થાય છે. આ+ખન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ડ (અ) અને ડર (અર) પ્રત્યય. ‘હિત્યન્ત્યં ૨-૧-૧૧૪’ થી ખન્ ધાતુના અન્ત્ય અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આખઃ અને આખરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ+ખન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઇક પ્રત્યય; ઇકવક પ્રત્યય અને ઘ (અ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી આખનિકઃ આખનિકવકઃ અને આખનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ+ખન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘઙ્ (અ) પ્રત્યય. ‘ઙિણિ ૪-૩-૫૦’ થી ખન્ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આખાનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ખોદવાનું સાધનવિશેષ. ॥૧૩૭॥

૩- કિ- શિત્વ સ્વરૂપાર્થે ૫૧૩।૧૩૮॥

ધાતુના સ્વરૂપ અને ધાતુના અર્થમાં ધાતુને કિ અને શિત્વ (તિ) પ્રત્યય થાય છે. ધાતુના સ્વરૂપમાં આ સૂત્રથી ભજ્ઞ ધાતુને કિ; ક્રુઘ્ ધાતુને કિ (કિ) અને વિદ્ ધાતુને શિત્વ પ્રત્યય. ‘લઘોરૂપાં ૪-૩-૪’ થી વિદ્ ધાતુના કિ ને ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ભજ્ઞિ; ક્રુઘિ: અને વેતિ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ભજ્ઞ ધાતુ. ક્રુઘ્ ધાતુ. વિદ્ ધાતુ. આવી જ રીતે ધાતુના અર્થમાં યજ્ઞ ધાતુને કિ, ભજ્ઞ ધાતુને કિ (કિ) અને પચ્ ધાતુને શિત્વ (તિ) પ્રત્યય. શિત્વ ની પૂર્વે પચ્ ધાતુને ‘કર્ત્તર્યં ૩-૪-૭૧’ થી શવ્ (અ) વિકરણ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી યજેરઙ્ગાનિ; ભુજિ: ક્રિયતે અને પચતિ: પરિવર્તિતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- યજ્ઞના અંગ. ભોજન કરાય છે. રાંધવાનું થાય છે. ॥૧૩૮॥

દુઃસ્વીષતઃ કૃચ્છાઽકૃચ્છાર્થાત્ ચલ્ ૫૧૩।૧૩૯॥

કૃચ્છાર્થક (દુઃખાર્થક) દુર્ અને અકૃચ્છાર્થક (સુખાર્થક) સુ અને ઈષદ્ નામથી પરમાં રહેલા ધાતુને; (સૂત્ર નં. ૩-૩-૨૧ માં જણાવ્યા મુજબ) ભાવમાં અને કર્મમાં ચલ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. દુર્+શી ધાતુને ભાવમાં અને દુર્+કૃ ધાતુને કર્મમાં આ સૂત્રથી ચલ્ (અ) પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૧’ થી ધાતુના અન્ત્ય કિ ને ગુણ એ અને ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દુઃશયમ્ અને દુષ્કરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવીજ રીતે સુ+શી અને ઈષત્+શી ધાતુને આ સૂત્રથી ભાવમાં તથા સુ+કૃ અને ઈષત્+કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી કર્મમાં ચલ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સુશયમ્ અને ઈષચ્છયમ્ તથા સુકરઃ અને ઈષ્કરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- દુઃખે સૂવું. દુઃખે કરી કરવા યોગ્ય. સુખે સૂવું. સુખથી કરવા યોગ્ય. સુખે સૂવું. સુખથી કરવા યોગ્ય. કૃચ્છાર્થ (કૃચ્છાઽકૃચ્છાર્થાદ) इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કૃચ્છાકૃચ્છાર્થક જ દુર્

આદિથી પરમાં રહેલા ધાતુને ભાવમાં અને કર્મમાં खल् પ્રત્યય થાય છે. તેથી ईषल्लभ्यं धनम् એહીં અત્યાર્થક ईषद् अव्ययથી પછીમાં રહેલા लभ् ધાતુને આ સૂત્રથી खल् પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ ‘શકિ-તકિ० ૫-૧-૨૧’ થી ય પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. અર્થ- થોડું મેળવવા યોગ્ય ધન. આ સૂત્રથી વિહિત खल् પ્રત્યય તવ્ય વગેરે કૃત્ય પ્રત્યયાદિનો બાધક છે.... ઈત્યાદિ ‘બૃહદ્વૃત્તિ’ થી જાણવું જોઈએ... ॥૧૩૯॥

च्यर्थे कर्त्राप्याद् भूकृगः ५।३।१४०॥

કૃચ્છ્રાર્થક દુર્ અને અકૃચ્છ્રાર્થક સુ તથા ईषत् નામથી પરમાં રહેલા; च्यर्थवृत्ति (च्वि प्रत्ययार्थना वाचक) कर्तृवाचक નામથી પરમાં રહેલા भू ધાતુને અને च्यर्थवृत्ति કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા कृ ધાતુને खल् (अ) પ્રત્યય થાય છે. દુર્ +આદ્ય+भू (દુઃખેનાનાદ્યેનાદ્યેન ભૂયતે); સુ+આદ્ય+भू = (સુખેનાનાદ્યેનાદ્યેન ભૂયતે) અને ईषद्+આદ્ય+भू (ईषदनादयेनादयेन भूयते) ધાતુને ભાવમાં તેમજ દુર્+આદ્ય+कृ (दुःखेनानादय आदयः क्रियते); સુ+આદ્ય+कृ (सुखेनानादय आदयः क्रियते) અને ईषद्+आदय +कृ (ईषदनादय आदयः क्रियते) ધાતુને કર્મમાં આ સૂત્રથી खल् (अ) પ્રત્યય. भू ધાતુના ऊ ને અને कृ ધાતુના क्र ને ‘નામિનો ૦ ૪-૩-૧’ થી ગુણ ઓ અને અર્ આદેશ. ‘ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯’ થી સમાસ. ‘ચિત્ત્યન ૩-૨-૧૧૧’ થી આદ્ય નામના અન્તે મ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે દુરાદ્યંભવં ભવતા; સ્વાદ્યંભવં ભવતા અને ईषदादयंભवं ભવતા આવો પ્રયોગ તેમજ દુરાદ્યંકરश्चैत्रस्त्वया; સ્વાદ્યંકરश्चैत्रस्त्वया અને ईषदादयंकरश्चैत्रस्त्वया આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- આનાદ્ય એવા આપનું દુઃખે આદ્ય (શ્રીમન્ત) થવું. અનાદ્ય એવા આપનું સુખે આદ્ય થવું. આનદ્ય એવા આપનું સુખે આદ્ય થવું. અનાદ્ય એવો ચૈત્ર તારાવડે દુઃખે આદ્ય બનાવાયો. અનાદ્ય એવો ચૈત્ર તારાવડે સુખે આદ્ય બનાવાયો. અનાદ્ય એવો ચૈત્ર

તારા વડે સુખે આદ્ય બનાવાયો.

ચ્ચર્થ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કૃચ્છ્રાર્થક દુર્ વગેરે નામથી પરમાં રહેલા; ચ્ચર્થવૃત્તિ જ કર્તૃ અને કર્મવાચક નામથી અનુક્રમે પરમાં રહેલા મૂ અને કૃ ધાતુને खल् પ્રત્યય થાય છે. તેથી દુરાદ્યેન ભૂયતે અહીં દુર્ નામથી પરમાં રહેલ કર્તૃવાચક આદ્ય નામ ચ્ચર્થવૃત્તિ ન હોવાથી તેનાથી પરમાં રહેલા મૂ ધાતુને આ સૂત્રથી खल् પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ- દુઃખે ધની બને છે. અહીં આદ્ય જ થોડો વિશેષ આદ્ય બને છે - ઐ તાત્પર્ય છે. અથવા વિદ્યમાન પણ ચ્ચર્થ ની વિવક્ષા કરી નથી. ... ॥૧૪૦॥

शास् - युधि-दृशि-घृषि-मृषाऽऽतोऽनः ५।३।१४१॥

કૃચ્છ્રાર્થક દુર્ અને અકૃચ્છ્રાર્થક સુ તથા ઈષત્ નામથી પરમાં રહેલા શાસ્ યુધ્ ધૃષ્ મૃષ્ અને આકારાન્ત ધાતુને (સૂ. નં. ૩-૩-૨૧ માં જણાવ્યા મુજબ) ભાવ અને કર્મમાં અન પ્રત્યય થાય છે. દુર્+શાસ્; સુ+શાસ્; ઈષત્+શાસ્; દુર્+યુધ્; સુ+યુધ્; ઈષદ્+યુધ્; દુર્+દૃશ્; દુર્+ધૃષ્; દુર્+મૃષ્ અને દુર્+ઉદ્+સ્થા (આકારાન્ત) ધાતુને આ સૂત્રથી અન પ્રત્યય. 'लघोरु० ४-३-४' થી ધાતુના ઉપાન્ત્ય ડ' ને ગુણ ઓ અને ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે દુઃશાસન; સુશાસન; ઈષચ્છાસન; દુર્યોધન; સુયોધન; ઈષદ્યોધન; દુર્દર્શન; દુર્ધર્ષણ; દુર્મર્ષણ; અને દુરુત્યાનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- દુઃખથી શાસન (શિખામણ) યોગ્ય. સુખથી શાસન યોગ્ય. સુખથી શાસન યોગ્ય. દુઃખથી લઢવા યોગ્ય સુખથી લઢવા યોગ્ય. સુખથી લઢવા યોગ્ય. દુઃખથી જોવા યોગ્ય. દુઃખથી તિરસ્કાર યોગ્ય. દુઃખે ખમાવવા યોગ્ય. દુઃખે ઉઠવું. (અહીં અન પ્રત્યય ભાવમાં વિહિત છે. બાકી બધે કર્મમાં વિહિત છે. સ્થા ના સ્ નો 'उदः स्था० १-३-४४' થી લોપ થયો છે.) ॥૧૪૧॥

માત્રયાપ્યધિકં..... ઈત્યાદિ - જીતવાની ઈચ્છાવાલા માત્રાથી પણ
અધિક કોઈને સહન કરતા નથી, આથી જ જાણે હે ધરાનાથ! (રાજન્!)
તેં ધારાનાથ (ધારાનગરીના રાજા ભોજ) ને જીતી લીધો. (કારણ કે
ધરાનાથની અંપેક્ષાએ ધારાનાથમાં એક માત્રા વધારે છે.)

इति श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे पञ्चमस्याऽध्यायस्य
तृतीयः पादः।

अनल्पानतिविस्तारमनल्पानतिमेधसाम् ।
व्याख्यातमुपकाराय चन्द्रगुप्तेन धीमता ॥

अथ प्रारभ्यते पञ्चमे ऽ ध्याये चतुर्थः पादः।

सत्तामीप्ये सद्वद् वा ५।४।१॥

અહીં સૂત્રમાં સમીપાર્થક સામીપ્ય નામનો પ્રયોગ છે. વર્તમાન-કાલની સમીપવર્તિ - ભૂતકાલ અને ભવિષ્યત્કાલના વાયક ધાતુને વિકલ્પથી વર્તમાનકાલ જેવા પ્રત્યય થાય છે. 'સતિ ૫-૨-૧૯'... વગેરે સૂત્રોથી જે રીતે વર્તમાનાના પ્રત્યય તે તે ધાતુથી વિહિત છે; તે રીતે વર્તમાનાના તે તે પ્રત્યયો તે તે ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિકલ્પે થાય છે. કદા ચૈત્ર! આગતોઽસિ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરવાક્યમાં ભૂતકાલાર્થક આ + ગમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી 'વર્તમાના' નો મિવ્ (મિ) અને શત્ (અત્) પ્રત્યય થાય છે. જેથી અયમાગચ્છામિ અને આગચ્છન્તમેવ માં વિદ્ધિ આવો પ્રયોગ ઉત્તરવાક્યમાં થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી વર્તમાના જેવો પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'અદ્યતની ૫-૨-૪' થી આ + ગમ્ ધાતુને અદ્યતનીનો અમ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અયમાગમમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમ જ તાદૃશ આ + ગમ્ ધાતુને 'ક્ત-ક્તવત્ ૫-૧-૧૭૪' થી ક્ત પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ણ્ણોઽસ્યાગતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે કદા ચૈત્ર! ગમિષ્યસિ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરવાક્યમાં ભવિષ્યત્કાલાર્થક ગમ્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ વર્તમાનાનો મિવ્ અને શત્ પ્રત્યય આ સૂત્રથી થવાથી અનુક્રમે ણ્ણ ગચ્છામિ અને ગચ્છન્તમેવ માં વિદ્ધિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ભવિષ્યદર્થક ગમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી વર્તમાનાનો ઉપર જણાવ્યા મુજબ મિવ્ કે શત્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે તાદૃશ ગમ્ ધાતુને 'ભવિષ્યન્તી ૫-૩-૪' થી સ્યામિ પ્રત્યય અને 'અનદ્યતનેઽ ૫-૩-૫' થી શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય તથા 'શત્રાનશાઽ ૫-૨-૨૦' થી સ્યત્ (સ્ય પૂર્વક શત્ (સ્યત્) પ્રત્યય) પ્રત્યય થવાથી અનુક્રમે ણ્ણ ગમિષ્યામિ; ગન્તા ઽસ્મિ અને ગમિષ્યન્તમેવ માં વિદ્ધિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - ચૈત્ર! તું ક્યારે આવ્યો? આ હું આવું છું.

આવતા જ મને જાણ. ચૈત્ર! તું ક્યારે જાય છે? આ હું જાઉં છું. જતા એવા મને જાણ. અહીં ઉપર જણાવેલા ઉદાહરણોમાં તે તે પ્રયોગોની સાધનિકા સુગમ હોવાથી જણાવી નથી૥૧૥

ભૂતવચ્ચા ૬૬ શંસ્યે વા ૫૪૧૨॥

અનાગત વસ્તુને મેળવવાની ઈચ્છાને ‘આશંસા’ કહેવાય છે. અને આશંસાના વિષયને ‘આશંસ્ય’ કહેવાય છે. આશંસ્યાર્થક ધાતુને વિકલ્પથી ભૂતકાલ અને વર્તમાનકાલની જેમ પ્રત્યય થાય છે. આશંસ્યાર્થક ધાતુ ભવિષ્યદર્થક હોવાથી તેને ભૂતકાલાદિની જેમ કાર્ય આ સૂત્રથી વિહિત છે. સૂત્રમાં ‘ભૂતવચ્ચ’ આ પ્રમાણે ભૂતસામાન્યનું ગ્રહણ હોવાથી “સામાન્યસ્યાતિદેશે વિશેષાનતિદેશઃ” આ પ્રમાણેના ન્યાયથી સામાન્યતઃ ભૂતકાળમાં વિહિત અઘતનીના જ પ્રત્યય આ સૂત્રથી ઉપદેશાય છે. વિશેષવિહિત હ્યસ્તની કે પરોક્ષાનું વિધાન આ સૂત્રથી થતું નથી. ઉપાધ્યાયશ્વેદાગમત્; એતે તર્કમધ્યગીષ્મહિ; અહીં આ + ગમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અઘતનીનો દિ (ત્) પ્રત્યય અને અધિ + ઇ ધાતુને આ સૂત્રથી અઘતનીનો મહિ પ્રત્યય (પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ.નં. ૪-૪-૨૮) વગેરે કાર્ય થયું છે. તેમ જ આ સૂત્રથી આ + ગમ્ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય અને અધિ + ઇ ધાતુને વર્તમાનાનો મહે પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપાધ્યાયશ્વેદાગચ્છતિ, એતે તર્કમધીમહે આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભૂતકાલ અથવા વર્તમાનકાલના પ્રત્યય ન થાય ત્યારે આ + ગમ્ ધાતુને ‘ભવિષ્યન્તી ૫-૩-૪’ થી ભવિષ્યન્તીનો સ્યતિ પ્રત્યય અને ‘અનઘતને ૫-૩-૫’ થી શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય થાય છે. તેમ જ અધિ + ઇ ધાતુને ભવિષ્યન્તીનો સ્યામહે અને શ્વસ્તનીનો તાસ્મહે પ્રત્યય થાય છે. જેથી ઉપાધ્યાયશ્વેદાગમિષ્યતિ એતે તર્કમધ્યેષ્યામહે અને ઉપાધ્યાયશ્વેદાગન્તા એતે તર્કમધ્યેતાસ્મહે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઉપાધ્યાયજી આવશે તો આ અમે તર્ક ભણીશું.

આશંસ્ય ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આશંસ્યાર્થક જ (સામાન્યથી ભવિષ્યદર્થક માત્રને નહિ) ધાતુને વિકલ્પથી ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળની જેમ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ઉપાધ્યાય આગમિષ્યતિ તર્કમધ્યેષ્યતે મૈત્રઃ અહીં આ + ગમ્ અને અધિ + ઇ ધાતુને; તે આશંસ્યાર્થક ન હોવાથી આ સૂત્રથી ભૂતકાલ કે વર્તમાનકાલનો પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભવિષ્યન્તીનો સ્યતિ અને સ્યતે પ્રત્યય અનુક્રમે થાય છે. અર્થ - ઉપાધ્યાયજી આવશે. મૈત્ર તર્ક ભણશે. અહીં આશંસા અર્થ ગમ્યમાન નથી. ॥૨॥

ક્ષિપ્રાઽઽશંસાઽર્થયો ભવિષ્યન્તી - સપ્તમ્યૌ ૫૧૪૩॥

ક્ષિપ્રાર્થક પદ ઉપપદ હોય તો આશંસ્યાર્થક ધાતુને 'ભવિષ્યન્તી' નો પ્રત્યય થાય છે. અને આશંસા(સમ્ભાવના)ર્થક પદ ઉપપદ હોય તો આશંસ્યાર્થક ધાતુને 'સપ્તમી' નો પ્રત્યય થાય છે. ઉપાધ્યાયશ્વેદ્ આગच्छति આગમત્ આગમિષ્યતિ આગન્તા વા (જુઓ સૂ. નં. ૫-૪-૨); ક્ષિપ્રમાશુ એતે સિદ્ધાન્તમધ્યેષ્યામહે અહીં ક્ષિપ્રાર્થક ક્ષિપ્ર અને આશુ ઉપપદ હોવાથી આશંસ્યાર્થક અધિ + ઇ ધાતુને આ સૂત્રથી ભવિષ્યન્તીનો સ્યામહે પ્રત્યય થયો છે. અર્થ - ઉપાધ્યાયજી આવશે તો આ અમે જલ્દી સિદ્ધાન્ત ભણીશું. ઉપાધ્યાયશ્વેદ્ આગच्छति આગમત્ આગમિષ્યતિ આગન્તા વા; આશંસે સમ્ભાવયે યુક્તો ડધીયીય અહીં આશંસે અને સમ્ભાવયે આ આશંસ્યાર્થક પદ ઉપપદ હોવાથી આશંસ્યાર્થક અધિ + ઇ ધાતુને આ સૂત્રથી સપ્તમીનો ઈય પ્રત્યય થયો છે. અર્થ - ઉપાધ્યાયજી આવશે તો આશા છે કે હું મળીને ભણીશ. ॥૩॥

સમ્ભાવને સિદ્ધવત્ ૫૧૪૪॥

કારણના સામર્થ્ય-શક્તિની શ્રદ્ધાને સમ્ભાવના કહેવાય છે. સમ્ભાવનાનો

વિષય હોય તો વસ્તુની અસિદ્ધિમાં પણ સિદ્ધિની જેમ (ભૂતકાલીન) પ્રત્યયો થાય છે. સમયે-ચેત્ પ્રયત્નો ડભૂદ્; ઉદભૂવન્ વિભૂતયઃ અહીં ભૂ અને ઉદ્ + ભૂ ધાતુને આ સૂત્રથી અઘતનીનો દિ અને અન્ પ્રત્યય થયો છે. (પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ.નં. ૪-૨-૪૩) અર્થ - જો સમય પર પ્રયત્ન થયો તો વિભૂતિઓ પ્રગટ થઈ છે જ. ૥૪॥

ના ડ નઘતનઃ પ્રબન્ધા ડડસત્યોઃ ૫૧૪૫॥

ધાત્વર્થનો પ્રબન્ધ (સાતત્ય) અને ધાત્વર્થની આસત્તિ (કાલનું અવ્યવધાન સ્વરૂપ સામીપ્ય) અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ધાતુને અનઘતન અર્થમાં વિહિત શ્વસ્તનીનો કે હ્યસ્તનીનો પ્રત્યય થતો નથી. યાવજ્જીવં ભૃશમન્નમદાત્ અહીં ધાત્વર્થ દાનનું સાતત્ય અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી દા ધાતુને ‘અનઘતન ૫-૨-૭’ થી પ્રાપ્ત હ્યસ્તનીનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી ‘અઘતની ૫-૨-૪’ થી અઘતનીનો દિ પ્રત્યય થાય છે. તેમ જ ‘અનઘતને ૫-૩-૫’ થી પ્રાપ્ત શ્વસ્તનીનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી દા ધાતુને ‘ભવિષ્યન્તી ૫-૩-૪’ થી ભવિષ્યન્તીનો સ્થિતિ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી યાવજ્જીવં ભૃશમન્નં દાસ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-તેણે યાવજ્જીવ ઘણું અન્ન આપ્યું. તે યાવજ્જીવ ઘણું અન્ન આપશે. યેયં પૌર્ણમાસ્યતિક્રાન્તા એતસ્યાં જિનમહઃ પ્રાવર્તિષ્ટ; યેયં પૌર્ણમાસ્યાગામિન્યેતસ્યાં જિનમહઃ પ્રવર્તિષ્યતે અહીં બંન્ને સ્થાને અન્ય પૌર્ણિમાનું વ્યવધાન ન હોવાથી આસત્તિ ગમ્યમાન છે. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્ર + વૃત્ ધાતુને અનઘતન - હ્યસ્તની અને શ્વસ્તનીનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી અઘતનીનો ત પ્રત્યય અને ભવિષ્યન્તીનો સ્થિતિ પ્રત્યય થયો છે. (પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ. નં. ૪-૩-૬૬ અને ૪-૩-૭૦) અર્થ - જે આ પૂનમ ગઈ તેમાં શ્રી જિનમહોત્સવ ઉજવાયો. જે આ પૂનમ આવશે તેમાં શ્રી જિનમહોત્સવ ઉજવાશે. ૥૫॥

एष्यत्यवधौ देशस्यार्वाभागे ५।४।६॥

देशનો જે अवधि - मार्गની समाप्तिसૂચક ગ્રામાદિ, તદ્વાચક પદ ઉપપદ હોય તો देशના पूर्वभागમાં थनार भविष्यत् क्रियाना वाचक धातुने अनघतनમાં વિહિત શ્વસ્તનીનો પ્રત્યય થતો નથી. યોડયમધ્વા ગન્તવ્ય આ શત્રુજ્ઞયાત્ તસ્ય યદવરં વલભ્યાસ્ત્ર દ્વિરોદનં ભોક્ષ્યામહે અહીં देशના तादृश अवधिનું વાચક શત્રુજ્ઞય પદ ઉપપદ હોવાથી; તદ્દેશાન્ત:પાતી વલભીના पूर्वभागમાં थनार भविष्यत्કालीन ओदनभोजनની क्रियाना वाचक भुज् धातुने 'अनघतने० ५-३-५' થી પ્રાપ્ત (વિહિત) શ્વસ્તનીના પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી 'भविष्यन्ती ५-३-४' થી ભવિષ્યન્તીનો સ્યામહે પ્રત્યય થયો છે. અર્થ - શત્રુંજય સુધીના જવાના માર્ગમાં જે વલભી છે, તેના પૂર્વમાં અમે બે વાર ભાત ખાઈશું.

एष्यतीति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ देशનો જે अवधि; તદ્વાચક પદ ઉપપદ હોય તો; देशના पूर्वभागમાં थनार भविष्यत्कालीन ४ क्रियाना वाचक धातुने अनघतनમાં વિહિત શ્વસ્તનીનો પ્રત્યય થતો નથી. તેથી યોડયમધ્વાડતિક્રાન્ત આ શત્રુજ્ઞયાત્ તસ્ય યદવરં વલભ્યાસ્ત્ર યુક્તાદ્ દ્વિરધ્યૈમહિ અહીં तादृश भविष्यत्कालीन क्रियार्थक अधि + इ धातु ન હોવાથી તેને આ સૂત્રથી; अनघतनમાં વિહિત પ્રત્યયનો નિષેધ થતો નથી. જેથી 'अनघ० ५-२-७' થી अनघतनમાં इयस्तनीનો મહિ પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - શત્રુંજય સુધીના જે માર્ગનું ઉલ્લંઘન કર્યું, તેમાંના વલભીની પૂર્વે ભેગા મળી અમે બે વાર ભણ્યા.

अवधाविति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ देशના अवधिનું વાચક પદ ઉપપદ હોય તો જ તેના पूर्वभागમાં थनार भविष्यत्कालीन क्रियार्थक धातुने अनघतनમાં વિહિત (શ્વસ્તની) પ્રત્યયનો નિષેધ થાય છે. તેથી યો ડયમધ્વા નિરવધિકો ગન્તવ્ય:; તસ્ય યદવરં વલભ્યાસ્ત્ર દ્વિરોદનં ભોક્તાસ્મહે અહીં तादृश देशના अवधिનું વાચક પદ

ઉપપદ ન હોવાથી ભવિષ્યદર્થક પણ ભુજ્ ધાતુને આ સૂત્રથી અનઘતન શ્વસ્તનીના પ્રત્યયનો નિષેધ થતો નથી. જેથી ‘અનઘતને૦ ૫-૩-૫’ થી શ્વસ્તનીનો તાસ્મહે પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - જે આ જવાનો માર્ગ છે તેના વલભીની પૂર્વે અમે બે વાર ભાત ખાઈશું.

અર્વાગ્ભાગ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દેશના અવધિનું વાચક પદ ઉપપદ હોય તો તે દેશના પૂર્વ જ ભાગમાં (પર ભાગમાં નહિ) થનાર ભવિષ્યત્કાલીન ક્રિયાર્થક ધાતુને અનઘતનમાં વિહિત પ્રત્યયનો નિષેધ થાય છે. તેથી યો ડયમધ્વા ગન્તવ્ય આ શત્રુજ્જયાત્ તસ્ય યત્પરં વલભ્યાસ્ત્ર દ્વિરોદનં ભોક્તાસ્મહે અહીં તાદૃશ પૂર્વભાગમાં થનાર ભવિષ્યત્કાલીન ક્રિયાર્થક ભુજ્ ધાતુ ન હોવાથી તેને આ સૂત્રથી અનઘતન - શ્વસ્તનીના પ્રત્યયનો નિષેધ થતો નથી. જેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શ્વસ્તનીનો તાસ્મહે પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - જે આ શત્રુજય સુધીનો જવાનો માર્ગ છે તેના વલભીથી પરભાગમાં અમે બે વાર ભાત ખાઈશું. ॥૬॥

કાલસ્યા ડ નંહોરાત્રાણામ્ ૫૪૭૭॥

કાલના અવધિનું વાચક પદ ઉપપદ હોય તો તે કાલના પૂર્વભાગમાં થનાર ભવિષ્યત્કાલીન ક્રિયાના વાચક ધાતુને અનઘતનમાં વિહિત (શ્વસ્તની) પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ તે કાલનો પૂર્વભાગ અહોરાત્ર સમ્બન્ધી ન હોવો જોઈએ. યો ડયમાગામી સંવત્સરસ્તસ્ય યદવરમાગ્રહાયણ્યાસ્ત્ર જિનપૂજાં કરિષ્યામઃ અહીં કાલાવધિવાચક સંવત્સર પદ ઉપપદ હોવાથી તેના પૂર્વભાગમાં થનાર ભવિષ્યદર્થક કૃ ધાતુને ‘અનઘતને૦ ૫-૩-૫’ થી વિહિત શ્વસ્તનીના પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી ‘ભવિષ્યન્તી ૫-૩-૪’ થી ‘ભવિષ્યન્તી’ નો સ્યામસ્ પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - જે આગામી વર્ષ છે, તેની માગસર સુદ પૂનમની પૂર્વે અમે શ્રી જિનપૂજા કરીશું. અનહોરાત્રાણામિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર

જણાવ્યા મુજબ કાલાવધિવાચક પદ ઉપપદ હોય તો અહોરાત્રથી ભિન્નના જ તે કાલના પૂર્વભાગમાં થનાર ભવિષ્યદર્થક ધાતુને અનઘતની - શ્વસ્તનીના પ્રત્યયનો નિષેધ થાય છે. તેથી યોડયં માસ આગામી, તસ્ય યોડવરઃ પચ્ચદશરાત્રસ્તત્ર યુક્તાદ્ દ્વિરધ્યેતાસ્મહે અહીં અહોરાત્રસંબન્ધી પૂર્વભાગમાં થનાર ભવિષ્યદર્થક અધિ + ઇ ધાતુને આ સૂત્રથી અનઘતન શ્વસ્તનીના પ્રત્યયનો નિષેધ ન થવાથી 'અનઘતને૦ ૫-૩-૫' થી શ્વસ્તનીનો તાસ્મહે પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - જે આ આવતો માસ છે તેના પખવાડીયાના પૂર્વભાગમાં અમે ભેગા થઈને બે વાર ભણીશું. ॥૭॥

પરે વા ૫૧૪૮॥

કાલાવધિવાચક પદ ઉપપદ હોય તો કાલના પરભાગમાં થનાર ભવિષ્યત્કાલીન ક્રિયાર્થક ધાતુને અનઘતનમાં વિહિત (શ્વસ્તની) પ્રત્યય વિકલ્પથી થતો નથી. (અર્થાદ્ વિકલ્પથી થાય છે.) પરન્તુ કાલનો એ પરભાગ અહોરાત્રસંબન્ધી ન હોવો જોઈએ. “આગામિનો વત્સરસ્યાડ્-ગ્રહાયણ્યાઃ પરસ્તાદ્ દ્વિઃ સૂત્રમધ્યેષ્યામહે; અધ્યેતાસ્મહે વા” અહીં તાદૃશ ભવિષ્યત્કાલીન ક્રિયાર્થક અધિ + ઇ ધાતુને આ સૂત્રથી; અનઘતનમાં ‘અનઘતને૦ ૫-૩-૫’ થી વિહિત શ્વસ્તનીના પ્રત્યયનો નિષેધ થવાથી ‘ભવિષ્યન્તી ૫-૩-૪’ થી ‘ભવિષ્યન્તી’ નો સ્યામહે પ્રત્યય થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનઘતનમાં વિહિત પ્રત્યયનો નિષેધ ન થાય ત્યારે શ્વસ્તની નો તાસ્મહે પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - આગામી મહિનાની માગસર સુદ પૂનમના પરભાગમાં અમે બે વાર ભણીશું. ॥૮॥

સપ્તમ્યર્થે ક્રિયાતિપત્તૌ ક્રિયાતિપત્તિઃ ૫૧૪૧॥

કોઈ પણ કારણે ક્રિયાની ‘અનભિવૃત્તિ’ (ક્રિયાનું ન થવું) ને ‘ક્રિયાતિપત્તિ’

કહેવાય છે. હેતુ-ફલ(કાર્ય-કારણભાવ)કથનાદિ સામગ્રીને સપ્તમીનું નિમિત્ત - સપ્તમ્યર્થ કહેવાય છે. ક્રિયાતિપત્તિ હોય તો ભવિષ્યદર્થક ધાતુને સપ્તમ્યર્થમાં ક્રિયાતિપત્તિનો પ્રત્યય થાય છે. “દક્ષિણેન ચેદ્ અયાસ્યત્, ન શકટં પર્યાભવિષ્યત્” અહીં દક્ષિણમાર્ગથી ગમનનો અભાવ અને ગાડાનો પર્યાભવ ગમે તે કારણે હોવાથી ક્રિયાતિપત્તિ છે, અને દક્ષિણમાર્ગથી ગમન- એ ગાડાના ન તૂટવાનું કારણ છે - આ અર્થ પ્રતીત થતો હોવાથી સપ્તમ્યર્થ પણ છે. તેથી ભવિષ્યદર્થક યા અને પરિ + આ + भू ધાતુને આ સૂત્રથી ક્રિયાતિપત્તિ નો સ્યત્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અયાસ્યત્ અને પર્યાભવિષ્યત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જમણી બાજુથી ગાડું જાય તો નહિ તૂટે. ॥૧॥

भूते ५।४।१०॥

ક્રિયાતિપત્તિ અર્થ હોય તો ભૂતાર્થક (ભૂતકાલીન ક્રિયાર્થક) ધાતુને સપ્તમ્યર્થમાં ‘ક્રિયાતિપત્તિ’ નો પ્રત્યય થાય છે. “दृष्टो मया तव पुत्रोऽन्तार्थी चङ्क्रम्यमाणः; अपरश्चातिथ्यर्थी, यदि स तेन दृष्टोऽ-भविष्यदुताभोक्ष्यत अप्यभोक्ष्यत अह्नीं ભૂતાર્થક भू અને भुज् ધાતુને આ સૂત્રથી ક્રિયાતિપત્તિ નો અનુક્રમે સ્યત્ અને સ્યત પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - ખાવાની ઈચ્છાથી ફરતા એવા તારા પુત્રને મેં જોયો. તેમજ અતિથિને શોધતા એવા એક માણસને મેં જોયો. જો એ માણસે તારા પુત્રને જોયો હોત તો તારો પુત્ર જમ્યો હોત. અહીં યાદ રાખવું કે આ સૂત્રમાં જે સપ્તમીનિમિત્તનું ગ્રહણ છે તે સૂ. નં. ૫-૪-૨૧ થી આરંભીને સમજવું. અર્થાત્ સૂ.નં. ૫-૪-૨૧ વગેરે સૂત્રોના સપ્તમ્યર્થના વિષયમાં જ્યાં જ્યાં આ સૂત્રનો વિષય છે; ત્યાં ત્યાં આ સૂત્રથી નિત્ય ક્રિયાતિપત્તિ થશે. સૂ. નં. ૫-૪-૨૧ ની પૂર્વેના સૂત્રોમાં જે સપ્તમ્યર્થનું ગ્રહણ છે, તે સપ્તમ્યર્થના વિષયમાં તો ‘વોતાત્ ૫-૪-૧૧’ થી વિકલ્પથી ‘ક્રિયાતિપત્તિ’ નું વિધાન છે. ॥૧૦॥

જે (સૂ.નં. ૫-૪-૨૧) સૂત્રમાં 'ઉત' શબ્દનું ઉપાદાન છે તે સૂત્રની પૂર્વેના અર્થાત્ સૂ.નં. ૫-૪-૨૦ સુધીના સપ્તમ્યર્થમાં ભૂતાર્થક ધાતુને ક્રિયાતિપત્તિ હોય તો વિકલ્પથી ક્રિયાતિપત્તિ થાય છે. "કથં નામ સંયતઃ સન્નનાગાઢે તત્રભવાન્ આધાયકૃતમસેવિષ્યત ધિગ્ ગર્હામહે;" પક્ષે - કથં સેવેત? કથં સેવતે? ધિગ્ ગર્હામહે અહીં 'કથમિં ૫-૪-૧૩' ના સપ્તમ્યર્થમાં આ સૂત્રથી સેવ્ ધાતુને ક્રિયાતિપત્તિ નો સ્વત પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અસેવિષ્યત આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્રિયાતિપત્તિનો પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'કથમિં ૫-૪-૧૩' થી સપ્તમી નો ઈત અને વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી સેવેત અને સેવતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કેવી રીતે સંયમી એવા આપે આગાઢ કારણ વિના આધાકર્મ સેવ્યું? ધિક્કાર છે! અમે નિન્દીએ છીએ. ઉતાત્ પ્રાગિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સૂ.નં. ૫-૪-૨૦ સુધીના જ સપ્તમ્યર્થમાં ક્રિયાતિપત્તિ હોય તો ભૂતાર્થક ધાતુને વિકલ્પથી ક્રિયાતિપત્તિનો પ્રત્યય થાય છે. તેથી કાલો યદભોક્ષ્યત ભવાન્ અહીં 'સપ્તમી યદિ ૫-૪-૩૪' ના સપ્તમીનિમિત્તમાં ભુજ્ ધાતુને 'ભૂતે ૫-૪-૧૦' થી નિત્ય જ ક્રિયાતિપત્તિનો સ્વત પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - કાલ હતો; આપે ખાધું હત. ॥૧૧૧॥

ક્ષેપે ૬ પિ - જાત્વો વર્તમાના ૫૧૪૧૨૧॥

અપિ અને જાતુ નામ ઉપપદ હોય તો નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે ધાતુને (ગમે તે કાળમાં) વર્તમાનાનો પ્રત્યય થાય છે. અપિ તત્ર-ભવાન્ જન્તૂન્ હિનસ્તિ? જાતુ તત્રભવાન્ ભૂતાનિ હિનસ્તિ? ધિગ્ ગર્હામહે! અહીં હિંસ્ ધાતુને આ સૂત્રથી વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી હિનસ્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શું, ત્યાં આપ

જીવોને મારતા હતા; મારો છો અથવા મારશો? ઘિક્કાર છે, અમે નિન્દીએ છીએ. કોઈવાર ત્યાં આપ પ્રાણીઓને મારતા હતા, મારો છો અથવા મારશો? ઘિક્કાર છે, અમે નિન્દીએ છીએ. ॥૧૨॥

કથમિ સપ્તમી ચ વા ૫૧૪૧૩૧

કથમ્ નામ ઉપપદ્દ હોય ત્યારે નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ધાતુને (ગમે તે કાળમાં) સપ્તમી અને વર્તમાના નો પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. કથં નામ તત્રભવાન્ માંસં ભક્ષયેત્ ભક્ષયતિ વા? ગર્હામહે અન્યાય્યમેતત્। અહીં આ સૂત્રથી ભક્ષ ધાતુને સપ્તમી નો યાત્ પ્રત્યય અને વર્તમાના નો તિવ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે ભક્ષયેત્ અને ભક્ષયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કેવી રીતે આપ ત્યાં માંસ ખાતા હતા; માંસ ખાઓ છો અથવા ખાશો? અમે નિન્દીએ છીએ, આ અન્યાય્ય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વર્તમાના કે સપ્તમીનો પ્રત્યય ન થાય ત્યારે; ભૂતકાળમાં - અદ્યતનીનો દિ પ્રત્યય ('અદ્યતની ૫-૨-૪' થી) વગેરે કાર્ય થવાથી અવભક્ષત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. હ્યસ્તની નો દિવ્ ('અનદ્ય ૫-૨-૭' થી) પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અભક્ષયત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અને પરોક્ષમાં ('પરોક્ષે ૫-૨-૧૨' થી) પરોક્ષાના સ્થાને આમ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ભક્ષયાઞ્ચકાર આવો પ્રયોગ થાય છે. ભવિષ્યત્કાળમાં 'અનદ્યત ૫-૩-૫' થી શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ભક્ષમિતા આવો પ્રયોગ થાય છે; અને 'ભવિષ્યન્તી ૫-૩-૪' થી ભવિષ્યન્તીનો સ્યતિ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ભક્ષયિષ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. ભૂતાર્થક્રિયાતિપત્તિમાં 'વોતાત્ ૫-૪-૧૧' થી વિકલ્પે ક્રિયાતિપત્તિ થવાથી કથં નામ તત્રભવાન્ માંસમભક્ષયિષ્યત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. (અહીં વિકલ્પપક્ષમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ સપ્તમી વર્તમાના અને ભૂતકાળના ત્રણ પ્રયોગો જાણવા) ભવિષ્યદર્થમાં ક્રિયાતિપત્તિ હોય તો 'સપ્તમ્યર્થે ૫-૪-૯' થી નિત્ય

ક્રિયાતિપત્તિનો સ્યત્ પ્રત્યય થવાથી કથં નામ તત્રભવાન્ માંસમભક્ષયિષ્યત્? આવો એક જ પ્રયોગ થાય છે..... ઈત્યાદિ સ્પષ્ટ છે..... ॥૧૩॥

કિંવૃત્તે સપ્તમી - ભવિષ્યન્ત્યૌ ૫૧૪૧૪૫॥

કિંવૃત્ત ઉપપદ હોય તો નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે ધાતુને સપ્તમી અને ભવિષ્યન્તી નો પ્રત્યય થાય છે. વિભક્ત્યન્ત કિમ્ નામ અને ડતર અથવા ડતમ પ્રત્યયાન્ત કિમ્ નામને કિંવૃત્ત કહેવાય છે. કિં તત્રભવાનનૃતં બ્રૂયાદ્ વક્ષ્યતિ વા? કો નામ કતરો નામ કતમો નામ યસ્મૈ તત્રભવાનનૃતં બ્રૂયાદ્ વક્ષ્યતિ વા? અહીં કિંવૃત્ત - કિમ્ કઃ કતરઃ અને કતમઃ ઉપપદ હોવાથી બ્રૂ ધાતુને આ સૂત્રથી સપ્તમી નો યાત્ પ્રત્યય અને ભવિષ્યન્તી નો સ્યતિ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી બ્રૂયાદ્ અને વક્ષ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ કમશઃ =શું આપ ત્યાં ખોટું બોલ્યા; ખોટું બોલો છો અથવા ખોટું બોલશો.? કોણ છે? બેમાં કોણ છે? ઘણામાં કોણ છે? કે જેને આપ ખોટું કહેતા હતા; ખોટું કહો છો અથવા ખોટું કહેશો. (અહીં સપ્તમીનિમિત્ત હોવાથી ભૂતાર્થ ક્રિયાતિપત્તિમાં વિકલ્પે અને ભવિષ્યત્- કાલીન ક્રિયાતિપત્તિમાં નિત્ય ક્રિયાતિપત્તિનો પણ પ્રયોગ પૂર્વની જેમ (જુઓ સૂ.નં. ૫-૪-૧૩) સમજી લેવો.) ॥૧૪॥

અશ્રદ્ધાઽમર્ષઽન્યત્રાઽપિ ૫૧૪૧૫૫॥

અશ્રદ્ધા - અસમ્ભાવના અને અમર્ષ - અક્ષમા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કિંવૃત્ત પદ ઉપપદ હોય કે ન હોય તો પણ ધાતુને સપ્તમી અને ભવિષ્યન્તી નો પ્રત્યય થાય છે. અશ્રદ્ધા - ન શ્રદ્ધે ન સમ્ભાવયામિ તત્રભવાન્ નામાઽદત્તં ગૃહ્ણીયાત્; ગ્રહીષ્યતિ વા । ન શ્રદ્ધે કિં તત્રભવાન્ અદત્તમાદદીત આદાસ્યતે વા? અહીં અશ્રદ્ધા અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી કિંવૃત્ત ઉપપદ ન હોવા છતાં ગ્રહ ધાતુને અને કિંવૃત્ત - કિમ્ ઉપપદ

હોવાથી આ + દા ધાતુને આ સૂત્રથી સપ્તમી નો યાત્ અને ર્દત પ્રત્યય તેમજ ભવિષ્યન્તીનો સ્યતિ અને સ્યતે પ્રત્યય થયો છે. અર્થ ક્રમશઃ - હું નથી ધારતો; ત્યાં આપ આપ્યા વિનાની (નહિ આપેલી) વસ્તુ ગ્રહણ કરતા હતા; ગ્રહણ કરો છો, અથવા ગ્રહણ કરશો. હું નથી ધારતો, શું આપ ત્યાં નહિ આપેલી વસ્તુ ગ્રહણ કરતા હતા, ગ્રહણ કરો છો અથવા ગ્રહણ કરશો? અમર્ષ - ન મર્ષયામિ, ન ક્ષમે તત્રભવાન્ નામાદત્તં ગૃહ્ણીયાત્; ગ્રહીષ્યતિ વા અહીં અમર્ષ અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી સપ્તમી નો યાત્ પ્રત્યય અને ભવિષ્યન્તીનો સ્યતિ પ્રત્યય થાય છે. અર્થ = હું સહન કરતો નથી, જે આપે ત્યાં નહિ આપેલી વસ્તુ ગ્રહણ કરી; આપ નહિ આપેલી વસ્તુ ગ્રહણ કરો છો અથવા ગ્રહણ કરશો. સપ્તમીનું નિમિત્ત હોવાથી અહીં પણ ભૂતાર્થક ભવિષ્યદર્થક ક્રિયાતિપત્તિમાં ત્રિકલ્પથી કે નિત્ય ક્રિયાતિપત્તિનું પૂર્વવત્ વિધાન છે.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે સૂત્રમાં કિંવૃત્તે ની અનુવૃત્તિ ન હોય તો સૂત્રમાં 'અન્યત્રાડપિ' આ પદનું ઉપાદાન ન હોય તો પણ કિંવૃત્ત પદ ઉપપદ હોય કે ન પણ હોય તો પણ વિવક્ષિત પ્રયોગની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. તેથી યદ્યપિ અન્યત્રાડપિ આ પદનું કોઈ પ્રયોજન નથી. પરન્તુ બૃહદ્વૃત્તિમાં જણાવ્યા મુજબ પ્રકરણાદિથી અશ્રદ્ધા કે અમર્ષ અર્થ ગમ્યમાન હોય પરન્તુ તદ્બોધક ન શ્રદ્ધે, ન મર્ષયામિ...વગેરે પદ ઉપપદ ન હોય ત્યારે આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સપ્તમી કે ભવિષ્યન્તી નો પ્રત્યય નહિ થાય- એ જણાવવા માટે સૂત્રમાં અન્યત્રાડપિ પદ ઉપાત્ત છે. ॥૧૫॥

કિઙ્કિલા ડસ્ત્યર્થયો ભવિષ્યન્તી ૫૪૧૬॥

કિઙ્કિલ અને અસ્ત્યર્થક - અસ્તિ ભવતિ વગેરે પદ ઉપપદ હોય તો અશ્રદ્ધા અને અમર્ષ અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે ધાતુને ભવિષ્યન્તી નો

પ્રત્યય થાય છે. ન શ્રદ્ધદધે, ન મર્ષયામિ-કિઙ્કિલ નામ તત્રભવાન્ પરદારાનુપકરિષ્યતે । ન શ્રદ્ધદધે, ન મર્ષયામિ-અસ્તિ નામ, ભવતિ નામ તત્રભવાન્ પરદારાનુપકરિષ્યતે અહીં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કિઙ્કિલ પદ ઉપપદ હોવાથી તેમજ અસ્ત્યર્થક પદ ઉપપદ હોવાથી ઉપ + કૃ ધાતુને ભવિષ્યન્તીનો ('ગન્ધનાં ૩-૩-૭૬' ની સહાયથી આત્મનેપદનો) સ્યતે પ્રત્યય થયો છે. અર્થ - હું નથી ધારતો, નથી સહન કરતો, આપ પરદારાનું સેવન કરતા હતા; સેવન કરો છો અથવા સેવન કરશો. અહીં સૂત્રમાં સ્વર્થયોઃ આ પ્રમાણે દ્વિવચન અશ્રદ્ધા અને અમર્ષની સાથે યથાસંખ્ય અન્વય ન થાય - એ માટે છે. કિઙ્કિલ અને અસ્તિ વગેરે નામો અહીં વાક્યાલંકારમાં જ પ્રયુક્ત છે. ॥૧૬॥

જાતુ-યદ્-યદા-યદૌ સપ્તમી ૫૧૪૧૭॥

અશ્રદ્ધા અને અમર્ષ અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે જાતુ યદ્ યદા અને યદિ ઉપપદ હોય તો ધાતુને (બધા કાળમાં) સપ્તમી નો પ્રત્યય થાય છે. ન શ્રદ્ધદધે, ન ક્ષમે - જાતુ તત્રભવાન્ સુરાં પિબેત્ एवं यत् यदा यदि सुरां पिबेत् અહીં આ સૂત્રથી પા ધાતુને સપ્તમી નો યાત્ પ્રત્યય થયો છે. અર્થ - હું નથી ધારતો; નથી સહન કરતો - આપ ક્યારે (પણ) મદિરા પીતા હતા; પીઓ છો અથવા પીશો. આવી જ રીતે યદ્ યદા અને યદિ ઉપપદ હોય ત્યારે ઉદાહરણાદિ સમજી લેવાં. સપ્તમીનું નિમિત્ત હોવાથી આ સૂત્રના વિષયમાં ભૂતાર્થક ક્રિયાતિપત્તિ અને ભવિષ્યદર્થક ક્રિયાતિપત્તિ હોય ત્યારે અનુક્રમે વિકલ્પથી અને નિત્ય ક્રિયાતિપત્તિનો પ્રયોગ થાય છે ॥૧૭॥

क्षेपे च यच्च - यत्र ५१४१८॥

નિન્દા અશ્રદ્ધા અને અમર્ષ અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે યચ્ચ અને

યત્ર ૫૬ ઉપપદ હોય તો ધાતુને સપ્તમી નો પ્રત્યય થાય છે. ધિગ્ ગર્હામહે, યચ્ચ યત્ર વા તત્રભવાનસ્માન્ આક્રોશેત્; ન શ્રદ્ધધે, ન ક્ષમે - યચ્ચ યત્ર વા તત્રભવાન્ પરિવાદં કથયેત્। અહીં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિન્દા વગેરે અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી આ + ક્રુશ્ ધાતુને અને કથ્ ધાતુને સપ્તમીનો યાત્ પ્રત્યય થયો છે. અર્થ ક્રમશઃ - વિફ્કાર છે; અમે ગર્હ કરીએ છીએ; જે ત્યાં આપ અમને ગાળો આપતા હતા; આપો છો અથવા આપશો. હું નથી ધારતો, નથી સહન કરતો - કે જે ત્યાં આપ દોષો કહેતા હતા; કહો છો અથવા કહેશો. આ સૂત્રમાં પણ સપ્તમી- નિમિત્ત હોવાથી પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ ક્રિયાતિપત્તિમાં ક્રિયાતિપત્તિનો પ્રત્યય પણ થાય છે. ॥૧૮॥

ચિત્તે ૫૪૧૧૧॥

આશ્ચર્ય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો યચ્ચ અને યત્ર ઉપપદ હોય ત્યારે ધાતુને સપ્તમીનો પ્રત્યય થાય છે. ચિત્રમાશ્ચર્ય, યચ્ચ યત્ર વા તત્રભવાન્ અકલ્પ્યં સેવેત અહીં સેવ્ ધાતુને આ સૂત્રથી સપ્તમીનો ઈત પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - આશ્ચર્ય છે કે આપે ત્યાં દૂષિત આહાર સેવ્યો; આપ અકલ્પ્ય સેવો છો અથવા સેવશો. અહીં પણ પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ ક્રિયાતિપત્તિના પ્રયોગો સમજી લેવા. ॥૧૯॥

શેષે ભવિષ્યન્ત્યયદૌ ૫૪૧૨૦॥

આશ્ચર્ય અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે યચ્ચ યત્ર ને છોડીને અન્ય-યદિ સિવાય કોઈપણ ઉપપદ હોય તો ધાતુને ભવિષ્યન્તી નો પ્રત્યય થાય છે. ચિત્રમાશ્ચર્યમન્થો નામ ગિરિમારોક્ષ્યતિ અહીં ઉપર જણાવ્યા મુજબ યચ્ચ યત્ર અને યદિ ને છોડીને અન્ય નામ ઉપપદ હોવાથી આ + રુહ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ભવિષ્યન્તી નો સ્થિતિ પ્રત્યય થાય છે. (પ્રક્રિયા માટે જુઓ

સૂ.નં. ૨-૧-૬૨ માં લેક્ષ્યતિ) અર્થ - આશ્ચર્ય છે કે અન્ય હોવા છતાં પર્વત ઉપર ચઢ્યો; ચઢે છે અથવા ચઢશે. શેષ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આશ્ચર્ય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો યચ્ચ અને યત્ર ને છોડીને શેષ જ (અન્ય જ) यदि भिन्न पद उपपद હોય ત્યારે ધાતુને ભવિષ્યન્તી નો પ્રત્યય થાય છે. તેથી યચ્ચ અને યત્ર ઉપપદ હોય ત્યારે પૂર્વ (૫-૪-૧૯) સૂત્રથી ધાતુને સપ્તમી નો જ પ્રત્યય થાય છે. અયદાવિતિ किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આશ્ચર્ય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો શેષ (યચ્ચ અને યત્ર ને છોડીને અન્ય) यदि भिन्न ज पद ઉપપદ હોય તો ધાતુને ભવિષ્યન્તી નો પ્રત્યય થાય છે. તેથી ચિત્રં यदि स भुज्जीत अर्हं यदि उपपद હોવાથી ભુજ્ ધાતુને આ સૂત્રથી 'ભવિષ્યન્તી' નો પ્રત્યય ન થવાથી 'જાતુ- યદ્ ૦ ૫-૪-૧૭' થી સપ્તમીનો પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - આશ્ચર્ય છે કે તેણે ખાધું; તે ખાય છે અથવા તે ખાશે - (એ હું નથી ધારતો). ॥૨૦॥

सप्तम्युता ऽप्योबद्धि ५।४।२१॥

બાહ્યર્થક (નિશ્ચયાર્થક) ઉત્ત અને અપિ શબ્દ ઉપપદ હોય તો ધાતુને સપ્તમીનો પ્રત્યય થાય છે. ઉત્ત, અપિ વાં કुर्यात् અહીં આ સૂત્રથી કૃ ધાતુને સપ્તમીનો પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - ચોક્કસ, કર્યું; કરે છે અથવા કરશે. बाढ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બાહ્યર્થક જ ઉત્ત અને અપિ શબ્દ ઉપપદ હોય તો ધાતુને સપ્તમીનો પ્રત્યય થાય છે. તેથી ઉત્ત दण्डः पतिष्यति અપિ धास्यति द्वारम् અહીં પ્રશ્નાર્થક ઉત્ત અને પિધાનસૂચક અપિ પદ ઉપપદ હોવાથી આ સૂત્રથી પત્ અને ધા ધાતુને સપ્તમીનો પ્રત્યય ન થવાથી 'ભવિષ્યન્તી ૫-૩-૪' થી 'ભવિષ્યન્તી' નો પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - શું દંડ પડશે? દ્વાર બંદ થશે. ॥૨૧॥

સમ્ભાવને ડલમર્થે તદર્થા ડનુક્તૌ ૫૪૧૨૨॥

અલમર્થ શક્તિ - સામર્થ્યની સંભાવના ગમ્યમાન હોય તો; અલમર્થ ના વાચક પદનો પ્રયોગ ન હોય ત્યારે ધાતુને સપ્તમી નો પ્રત્યય થાય છે. અપિ માસમુપવસેત્ અહીં આ સૂત્રથી ઉપ + વસ્ ધાતુને સપ્તમીનો પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - સમર્થ એવો તે મહિના સુધી ઉપવાસ કરી શક્યો હશે; કરી શકે છે અથવા કરી શકશે. અલમર્થ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી અલમર્થ ની જ સંભાવના ગમ્યમાન હોય તો અલમર્થબોધક પદનો પ્રયોગ ન હોય ત્યારે ધાતુને સપ્તમીનો પ્રત્યય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થાય છે. તેથી નિર્દેશસ્થાયી મે ચૈત્રઃ પ્રાયેણ યાસ્યતિ અહીં અલમર્થની સંભાવના ગમ્યમાન ન હોવાથી યા ધાતુને આ સૂત્રથી સપ્તમીનો પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ ‘ભવિષ્યન્તી ૫-૩-૪’ થી ભવિષ્યન્તીનો સ્યતિ પ્રત્યય થયો છે. અર્થ - મારી આજ્ઞાને વશ ચૈત્ર પ્રાયે જશે. તદર્થાનુક્તાવિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અલમર્થની સંભાવના સ્વરૂપ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો અલમર્થના વાચક પદનો પ્રયોગ ન હોય ત્યારે જ ધાતુને સપ્તમીનો પ્રત્યય થાય છે. શક્તશ્ચૈત્રો ધર્મ કરિષ્યતિ અહીં અલમર્થવાચક શક્ત પદનો પ્રયોગ હોવાથી આ સૂત્રથી કૃ ધાતુને સપ્તમીનો પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભવિષ્યન્તીનો સ્યતિ પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - સમર્થ ચૈત્ર ધર્મ કરી શકશે. આ સૂત્રમાં સપ્તમીનિમિત્ત હોવાથી ક્રિયાતિપત્તિમાં ભૂત અને ભવિષ્યદ્ અર્થના વિષયમાં અનુક્રમે સૂત્ર. ‘૫-૪-૧૦’ થી અને ‘૫-૪-૯’ થી નિત્ય ક્રિયાતિપત્તિ થાય છે. આવી જ રીતે ઉત્તરસૂત્રોમાં પણ યથાસંભવ વિચારવું..... ॥૨૨॥

સંભાવનાર્થક ધાતુ ઉપપદ્દ હોય તો અલમર્થની સંભાવના ગમ્યમાન હોય ત્યારે યત્ શબ્દનો પ્રયોગ ન હોય તો ધાતુને વિકલ્પથી સપ્તમી નો પ્રત્યય થાય છે. “શ્રદ્ધધે; સંભાવયામિ ભુજ્જીત ભવાન્” અહીં આ સૂત્રથી ભુજ્ ધાતુને સપ્તમી નો ર્જિત પ્રત્યય થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સપ્તમીનો પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘ભવિષ્યન્તી ૫-૩-૪’ થી ભવિષ્યન્તીનો સ્વતે પ્રત્યય; ‘અનઘં ૫-૨-૭’ થી હ્યસ્તની નો ત પ્રત્યય અને ‘અઘતની ૫-૨-૪’ થી અઘતનીનો ત પ્રત્યય થવાથી અનુક્રમે ભોક્ષ્યતે; અભુક્ત અને અમુક્ત (જુઓ સૂ.નં. ૪-૩-૩૫ માં અભિત્ત) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હું ધારું છું કે આપે ખાધું હશે, અથવા આપ ખાશો. અયદીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંભાવનાર્થક ધાતુ ઉપપદ્દ હોય તો; અલમર્થની સંભાવના અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે યત્ શબ્દનો પ્રયોગ ન હોય તો જ ધાતુને વિકલ્પથી સપ્તમીનો પ્રત્યય થાય છે. તેથી સંભાવયામિ યદ્ ભુજ્જીત ભવાન્ અહીં યત્ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી આ સૂત્રથી ભુજ્ ધાતુને સપ્તમી નો પ્રત્યય વિકલ્પથી થતો નથી. પરન્તુ ‘સંભાવને ૫-૪-૨૨’ થી નિત્ય જ સપ્તમીનો પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - હું ધારું છું કે આપે ખાધું હશે, અથવા આપ ખાશો. શ્રદ્ધાઘાતાવિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંભાવનાર્થક જ ધાતુ ઉપપદ્દ હોય તો અલમર્થસંભાવના ગમ્યમાન હોય તો યત્ શબ્દનો પ્રયોગ ન હોય ત્યારે ધાતુને સપ્તમી નો પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. તેથી અપિ શિરસા પર્વતં ભિઘાત્ અહીં સંભાવનાર્થક ધાતુ ઉપપદ્દ ન હોવાથી ભિદ્ ધાતુને આ સૂત્રથી વિકલ્પે સપ્તમીનો પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિત્ય જ સપ્તમી નો યાત્ પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - મસ્તકથી તે પહાડ ભેદી શક્યો હોત; ભેદી શકે છે અથવા ભેદી શકશે...॥૨૩॥

સતીચ્છાર્થાત્ ૫૧૪।૨૪॥

વર્તમાનાર્થક ઈચ્છાર્થક ધાતુને વિકલ્પથી સપ્તમી નો પ્રત્યય થાય છે. ઇષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી સપ્તમીનો યાત્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ઇચ્છેત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સપ્તમીનો પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘સતિ ૫-૨-૧૧’ થી વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ઇચ્છતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઈચ્છે છે. ॥૨૪॥

વત્સ્યતિ હેતુ-ફલે ૫૧૪।૨૫॥

હેતુ-કારણ અને ફલ - કાર્યભૂત ક્રિયાના વાયક ભવિષ્યદર્થક ધાતુને વિકલ્પથી સપ્તમીનો પ્રત્યય થાય છે. યદિ ગુરુનુપાસીત શાસ્ત્રાન્તં ગચ્છેત્ અહીં ગુરુની ઉપાસના સ્વરૂપ હેતુ અને શાસ્ત્રાન્તગમન સ્વરૂપ ફલના વાયક ભવિષ્યદર્થક ઉપ + આસ્ ધાતુને અને ગમ્ ધાતુને અનુક્રમે આ સૂત્રથી સપ્તમીનો ઈત અને યાત્ પ્રત્યય થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સપ્તમી નો પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘ભવિષ્યન્તી ૫-૩-૪’ થી સ્યતે પ્રત્યય થવાથી યદિ ગુરુનુપાસિષ્યતે શાસ્ત્રાન્તં સદ્ગમિષ્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જો ગુરુની ઉપાસના કરશે તો શાસ્ત્રના પારને પામશે.

વત્સ્યતીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ હેતુ-ફલ સ્વરૂપ ક્રિયાના વાયક ભવિષ્યદર્થક જ ધાતુને વિકલ્પથી સપ્તમીનો પ્રત્યય થાય છે. તેથી દક્ષિણેન ચેદ્ યાતિ ન શકટં પર્યામ્ભવતિ અહીં વર્તમાનકાલીન હેતુફલસ્વરૂપ ક્રિયાના વાયક યા અને પરિ + આ + મૂ ધાતુને આ સૂત્રથી સપ્તમીનો પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ ‘સતિ ૫-૨-૧૧’ થી વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ - દક્ષિણમાર્ગથી ગાડું જાય છે તો તે ભાંગતું નથી. ॥૨૫॥

કામોક્તાવકચ્વિતિ ૫૧૪૧૨૬॥

કચ્વિત્ શબ્દનો પ્રયોગ ન હોય તો; ઈચ્છાનું પ્રવેદન (જણાવવું) ગમ્યમાન હોય તો ધાતુને સપ્તમીનો પ્રત્યય થાય છે. કામો મે ભુજીત ભવાન્ અહીં આ સૂત્રથી ભુજ્ ધાતુને સપ્તમીનો ઈત પ્રત્યય થયો છે. અર્થ - હું ઈચ્છું છું; આપ ખાવ. અકચ્વિતીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કચ્વિત્ શબ્દનો પ્રયોગ ન હોય તો જ ઈચ્છાનું પ્રવેદન ગમ્યમાન હોય ત્યારે ધાતુને સપ્તમીનો પ્રત્યય થાય છે. તેથી કચ્વિત્ જીવતિ મે માતા અહીં કચ્વિત્ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી જીવ્ ધાતુને આ સૂત્રથી સપ્તમી નો પ્રત્યય થતો નથી. તેથી 'સતિ ૫-૨-૧૯' થી વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - શું મારી માતા જીવે છે? અહીં પ્રશ્નપૂર્વક માતા જીવે-એવી પોતાની અભિલાષા કચ્વિત્ પદના પ્રયોગથી અભિવ્યક્ત કરાઈ છે. ॥૨૬॥

इच्छार्थे सप्तमी - पञ्चम्यौ ५१४१२७॥

ઈચ્છાર્થક ધાતુ ઉપપદ હોય તો ઈચ્છાપ્રવેદન ગમ્યમાન હોય ત્યારે ધાતુને સપ્તમી નો અને પચ્ચમી નો પ્રત્યય થાય છે. ઇચ્છામિ ભુજીત ભુક્તામ્ વા ભવાન્ અહીં ભુજ્ ધાતુને આ સૂત્રથી સપ્તમીનો ઈત પ્રત્યય અને પચ્ચમીનો તામ્ પ્રત્યય થયો છે. અર્થ - હું ઈચ્છું છું; આપ ખાવ. અહીં સપ્તમીનિમિત્ત હોવા છતાં ક્રિયાતિપત્તિનો સંભવ ન હોવાથી ક્રિયાતિપત્તિનો પ્રયોગ થતો નથી. - એ યાદ રાખવું. ॥૨૭॥

विधि - निमन्त्रणाऽऽमन्त्रणाऽधीष्ट - सम्प्रश्न - प्रार्थने ५१४१२८॥

વિધિ, નિમન્ત્રણ; આમન્ત્રણ; અધીષ્ટ સમ્પ્રશ્ન અને પ્રાર્થના અર્થ- વિશિષ્ટ કર્તા કર્મ કે ભાવસ્વરૂપ અર્થ પ્રત્યયાર્થ રૂપે વિવક્ષિત હોય તો

ધાતુને સપ્તમી અને પઞ્ચમીનો પ્રત્યય થાય છે. આશય એ છે કે - કરોતિ ક્રિયતે અને ગમ્યતે અહીં અનુક્રમે તિવ્ વગેરે પ્રત્યય કર્તામાં કર્મમાં અને ભાવમાં વિહિત છે. એ ત્રણેય અર્થ (કર્તૃ કર્મ અને ભાવ) જ્યારે વિધિ નિમન્ત્રણ વગેરે અર્થવિશિષ્ટ હોય ત્યારે ધાતુને આ સૂત્રથી સપ્તમી અને પઞ્ચમીનો પ્રત્યય થાય છે અને ત્યારે તે તે (સપ્તમી અને પઞ્ચમીના) પ્રત્યયનો અર્થ વિધિ નિમન્ત્રણ વગેરે અર્થ-વિશિષ્ટ કર્તા કર્મ અથવા ભાવ હોય છે.

વિધિ - ક્રિયામાં જે પ્રેરણા છે - તેને વિધિ કહેવાય છે. કટં કુર્યાત્, કરોતુ ભવાન્ અહીં કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી સપ્તમી નો યાત્ અને પઞ્ચમી નો તુવ્ પ્રત્યય થયો છે. અર્થ - આપ ચટઈ બનાવો. નિમન્ત્રણ - જે પ્રેરણામાં નિષેધ કરવાથી પાપનો બન્ધ થાય છે; અર્થાત્ ઈચ્છા હોય કે ન હોય તો પણ જે અવશ્યકર્ત્તવ્ય છે; અન્યથા પાપબન્ધ થાય છે- તેની પ્રેરણાને નિમન્ત્રણ કહેવાય છે. દ્વિસન્ધ્યમાવશ્યકં કુર્યાત્ કરોતુ, અહીં આ સૂત્રથી કૃ ધાતુને સપ્તમીનો યાત્ પ્રત્યય અને પઞ્ચમીનો તુવ્ પ્રત્યય થયો છે. અર્થ - બે સન્ધ્યાએ આપ આવશ્યક ક્રિયા કરો. આમન્ત્રણ - જે પ્રેરણામાં કામચારે - અર્થાત્ પાપબંધના અભાવે ઈચ્છાનુસાર પ્રવૃત્તિ હોય છે તેને આમન્ત્રણ કહેવાય છે. ઇહાસીત; આસ્તામ્ અહીં આસ્ ધાતુને આ સૂત્રથી સપ્તમી નો ઈત્ અને પઞ્ચમી નો તામ્ પ્રત્યય થયો છે. અધીષ્ટ - સત્કારપૂર્વકની પ્રેરણાને અધીષ્ટ કહેવાય છે. વ્રતં રક્ષેતુ; રક્ષતુ અહીં રક્ષ ધાતુને આ સૂત્રથી સપ્તમીનો યાત્ પ્રત્યય અને પઞ્ચમી નો તુવ્ પ્રત્યય થયો છે. અર્થ - આપ વ્રતની રક્ષા કરો. સમ્પ્રશ્ન - એકતરના નિર્ણય માટે જે પૂછવું તેને સમ્પ્રધારણા સ્વરૂપ સમ્પ્રશ્ન કહેવાય છે. કિં નુ ખલુ ભો! વ્યાકરણમધીયીય અધ્યયૈ ઉત્ત સિદ્ધાન્તમધીયીય અધ્યયૈ? અહીં અધિ + ઇ ધાતુને આ સૂત્રથી સપ્તમી નો ઈય પ્રત્યય અને પઞ્ચમી નો એવ્ પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - શું હું વ્યાકરણ ભણું કે સિદ્ધાન્ત ભણું? પ્રાર્થના - યાગ્યા - માંગણીને પ્રાર્થના કહેવાય છે. પ્રાર્થના મે તર્કમધીયીય, અધ્યયૈ આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા

મુજબ અધિ + ઇ ધાતુને સપ્તમી નો ઈય પ્રત્યય અને પચ્ચમી નો એવ્ પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - મારી પ્રાર્થના છે; હું તર્કશાસ્ત્ર ભણું. ॥૨૮॥

પ્રેષાડનુજ્ઞાડવસરે કૃત્ય-પચ્ચમ્યૌ ૫૧૪૧૨૧॥

પ્રેષ અનુજ્ઞા અને અવસર વિશિષ્ટ કર્તૃ કર્મ કે ભાવ અર્થમાં ધાતુને કૃત્ય પ્રત્યય અને પચ્ચમીનો પ્રત્યય થાય છે. પીતાની અપેક્ષાએ નીચા સ્તરના લોકોને કરાતી ન્યત્કારપૂર્વકની પ્રેરણાને પ્રેષ કહેવાય છે. ઈચ્છાપૂર્વક વર્તવાની અનુમતિને અનુજ્ઞા કહેવાય છે. અને ક્રિયાના કારણભૂત કાલની પ્રાપ્તિને અવસર કહેવાય છે. “ભવતાં ખલુ કટઃ કાર્યઃ ભવાન્ કટં કરોતુ ભવાન્ હિ પ્રેષિતોડનુજ્ઞાતો ભવતોડવસરઃ કટકરણે” અહીં કૃ ધાતુને આ સૂત્રની સહાયથી ‘ઋવર્ણં ૦ ૫-૧-૧૭’ થી કૃત્ય-ઘ્યણ્ પ્રત્યય થાય છે. તેમજ પચ્ચમી નો તુવ્ પ્રત્યય થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પ્રેષ - તમેજ ચટઈ બનાવવા માટે મોકલાયા છો. અનુજ્ઞા - તમને ચટઈ બનાવવા આજ્ઞા અપાઈ છે. અવસર- આપનો ચટઈ બનાવવાનો અવસર છે. ॥૨૯॥

સપ્તમી ચોર્ધ્વમૌહૂર્તિકે ૫૧૪૧૩૦॥

પ્રેષ અનુજ્ઞા અને અવસર અર્થ ગમ્યમાન હોય તો મુહૂર્ત પછી થનારી ક્રિયાના વાચક ધાતુને સપ્તમીનો અને પચ્ચમીનો પ્રત્યય તેમજ કૃત્ય પ્રત્યય થાય છે. “ઋર્ધ્વ મુહૂર્તાત્ કટં કુર્યાત્ ભવાન્; ભવતાં કટઃ કાર્યઃ; કટં કરોતુ ભવાન્; ભવાન્ હિ પ્રેષિતોડનુજ્ઞાતો ભવતોડવસરઃ કટકરણે ” અહીં આ સૂત્રથી કૃ ધાતુને સપ્તમીનો યાત્ પ્રત્યય અને પચ્ચમીનો તુવ્ પ્રત્યય થયો છે. તેમજ આ સૂત્રની સહાયથી ‘ઋવર્ણં ૦ ૫-૧-૧૭’ થી ઘ્યણ્ પ્રત્યય (કૃત્ય પ્રત્યય) થયો છે. અર્થ ક્રમશઃ - પ્રેષ - મુહૂર્તબાદ ચટઈ બનાવવા આપને મોકલ્યા છે. અનુજ્ઞા- મુહૂર્તબાદ

ચટઈ બનાવવાની આપને આજ્ઞા અપાઈ છે. અવસર- મુહૂર્તબાદ ચટઈ બનાવવાનો આપનો અવસર છે. ॥૩૦॥

સ્મે પચ્ચમી ૫૧૪૩૧॥

સ્મ શબ્દ ઉપપદ હોય તો, પ્રૈષ અનુજ્ઞા અને અવસર અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે મુહૂર્ત પછી થનારી ક્રિયાના વાયક ધાતુને પચ્ચમીનો પ્રત્યય થાય છે. આ સૂત્ર પૂર્વસૂત્રનું અપવાદભૂત છે. “ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् भवान् कटं करोतु स्म, भवान् हि प्रेषितोऽनुज्ञातो भवतोऽवसरः कटकरणे” અહીં આ સૂત્રથી કૃ ધાતુને પચ્ચમીનો તુવ્ પ્રત્યય થયો છે. અર્થ માટે જીઓ સૂ.નં. ૫-૪-૩૦. ॥૩૧॥

અધીષ્ટૌ ૫૧૪૩૨॥

સ્મ શબ્દ ઉપપદ હોય તો અધીષ્ટિ (અધોષણ- અધીષ્ટ) અર્થ અર્થાત્ સત્કારપૂર્વકની પ્રેરણા સ્વરૂપ અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે ધાતુને પચ્ચમીનો પ્રત્યય થાય છે. અહ્ગ! સ્મ વિદ્વન્! અણુવ્રતાનિ રક્ષા અહીં રક્ષ ધાતુને પચ્ચમીનો હિ પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - હે સુંદર! વિદ્વાન્! અણુવ્રતોની રક્ષા કર. ॥૩૨॥

કાલ-વેલા-સમયે તુમ્વાડવસરે ૫૧૪૩૩॥

કાલ, વેલા અને સમય ઉપપદ હોય તો અવસર અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે ધાતુને તુમ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. કાલો મોક્તુમ્; વેલા મોક્તુમ્ અને સમયો મોક્તુમ્ અહીં મુજ્ ધાતુને આ સૂત્રથી તુમ્ પ્રત્યય થયો છે. અર્થ (બધાનો)- ખાવાનો અવસર છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી મુજ્ ધાતુને તુમ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘પ્રૈષાનુ૦ ૫-૪-૨૯’ ની સહાયથી

‘તવ્યાઽનીચૌ ૫-૧-૨૭’ થી કૃત્ય તવ્ય પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કાલો ભોક્તવ્યસ્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અવસર इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કાલ વેલા અને સમય શબ્દ ઉપપદ્ ઊંચ તો અવસર અર્થ ગમ્યમાન ઊંચ ત્યારે જ ધાતુને તુમ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. તેથી કાલઃ પચતિ ભૂતાનિ અહીં અવસર અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી પચ્ ધાતુને આ સૂત્રથી તુમ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ ‘સતિ ૫-૨-૧૯’ થી વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - કાલ જીવોનો નાશ કરે છે. ||૩૩||

सप्तमी यदि ५।४।३४॥

કાલ વેલા અને સમય શબ્દ ઉપપદ્ ઊંચ તો યત્ શબ્દનો પ્રયોગ ઊંચ ત્યારે (અવસર અર્થ ગમ્યમાન ઊંચ ત્યારે) ધાતુને સપ્તમીનો પ્રત્યય થાય છે. આ સૂત્ર પૂર્વસૂત્રનું અપ્રવાદ છે. કાલો યદધીયીત ભવાન્ વેલા યદ્ ભુજ્જીત અને સમયો યત્ શયીત અહીં આ સૂત્રથી અધિ+ઇ ભુજ્ અને શી ધાતુને સપ્તમીનો ઈત પ્રત્યય થયો છે. અર્થ ક્રમશઃ- અવસર છે, આપ ભણો. આપ ખાવ. આપ સૂવો. પ્રવર્તમાન બહુલાધિકારથી ભાવમાં ‘અનટ્ ૫-૩-૧૨૪’ થી અનટ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કાલો યદધ્યયનસ્ય વેલા યદ્ભોજનસ્ય અને સમયો યચ્છયનસ્ય...ઈત્યાદિ પ્રયોગ પણ થાય છે- એ યાદ રાખવું. ||૩૪||

शक्ताहं कृत्याश्च ५।४।३५॥

સમર્થ અને યોગ્ય કર્તા ગમ્યમાન ઊંચ તો ધાતુને સપ્તમીનો પ્રત્યય અને કૃત્ય પ્રત્યય થાય છે. ભવતા खलु भारो वाहयः; उहयेत; भवान् भारं वहेत् भवान् हि शक्तः । અહીં સમર્થ કર્તા ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રની સહાયથી ‘ઋવર્ણં ૫-૧-૧૭’ થી વહ્ ધાતુને કર્મમાં ઘ્યણ

પ્રત્યય; તેમ જ આ સૂત્રથી કર્મમાં અને કર્તામાં સપ્તમીનો ર્થ અને યાત્ર પ્રત્યય થયો છે. અર્થ- આપ ભાર વહન કરવા સમર્થ છો. ભવતાં ખલુ કન્યા વોઢવ્યા, ઉહ્યેત, ભવાન્ ખલુ કન્યાં વહેત્ ભવાનેતદર્હતિ અહીં યોગ્ય કર્તા ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રની સહાયથી વહ ધાતુને ‘તવ્યાનીચૌ ૫-૧-૨૭’ થી કર્મમાં તવ્ય પ્રત્યય તેમજ આ સૂત્રથી કર્મમાં અને કર્તામાં વહ ધાતુને સપ્તમીનો ર્થ અને યાત્ર પ્રત્યય થયો છે. અર્થ- આપ કન્યાને યોગ્ય છો. (વોઢવ્યા ની પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ.નં. ૧-૩-૪૩) ॥૩૫॥

ગિન્ ચાઽઽવશ્યકાઽઽધમર્ણ્ય ૫।૪।૩૬॥

આવશ્યક અને આધમર્ણ્ય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ધાતુને કર્તામાં ગિન્ પ્રત્યય અને કૃત્ય પ્રત્યય થાય છે. અવશ્યં કરોતિ અને અવશ્યં હરતિ આ અર્થમાં અવશ્યમ્ + કૃ અને અવશ્યમ્ + હૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ગિન્ (ઇન્) પ્રત્યય. ‘નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧’ થી ક્ર ને વૃદ્ધિ આર આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અવશ્યંકારી અને અવશ્યંહારી આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સમાસ ‘મયૂરં ૩-૧-૧૧૬’ થી વિહિત છે. અર્થ ક્રમશઃ-
— અવશ્ય કરનાર. અવશ્ય હરનાર. અવશ્યં ગેયો ગીતસ્ય અહીં ગૈ ધાતુને (આત્ સન્ધ્યં ૪-૨-૧ થી ગા) આ સૂત્રની સહાયથી ‘ય ઇચ્ચાતઃ ૫-૧-૨૮’ થી ય પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ગેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અવશ્ય ગીતનો ગાયક. આધમર્ણ્ય - શતં દાયી અહીં આ સૂત્રથી દા ધાતુને ગિન્ પ્રત્યય. ‘આત્ ઇઃ ૦ ૪-૩-૫૩’ થી દા ધાતુના આ ને ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દાયી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સો રૂપિયા આપનાર દેવાદાર. ગેયો ગાથાનામ્ અહીં પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગૈ ધાતુને આ સૂત્રની સહાયથી ય પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ગેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઋણ તરીકે ગાથાનો ગાનાર. અહીં ગિન્ પ્રત્યય કર્તામાં વિહિત હોવાથી આ સૂત્રની સહાયથી વિહિત કૃત્ય-પ્રત્યય પણ કર્તામાં વિહિત છે... ઇત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ॥૩૬॥

अहं तृच् ५।४।३७॥

योग्य-कर्त्ता હોય તો ધાતુને તૃચ્ પ્રત્યય થાય છે. ભવાન્ કન્યાયા વોદા અહીં વહ્ ધાતુને આ સૂત્રથી તૃચ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વોદા (સૂ.નં. ૧-૩-૪૩ જુઓ) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આપ કન્યાના પાણિગ્રહણ માટે યોગ્ય છો. 'શક્તાર્હેં ૫-૪-૩૫' થી વિહિત સપ્તમીના પ્રત્યયના કારણે તૃચ્ પ્રત્યયનો બાધ ન થાય - એ માટે આ સૂત્રથી તૃચ્ પ્રત્યયનું વિધાન છે. ॥૩૭॥

આશિષ્યાશી:-પચ્ચમ્યૌ ૫।૪।૩૮॥

આશિષ્ અર્થમાં ધાતુને આશિષ્ નો અને પચ્ચમી નો પ્રત્યય થાય છે. જિ ધાતુને આ સૂત્રથી આશિષ્ નો ક્યાત્ પ્રત્યય. 'દીર્ઘશ્ચિવં ૪-૩-૧૦૮' થી જિ ધાતુના ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી જીયાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમ જ જિ ધાતુને આ સૂત્રથી પચ્ચમીનો તુવ્ પ્રત્યય. તુવ્ ને 'આશિષિં ૪-૨-૧૧૯' થી તાતઙ્ (તાત્) આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી જયતાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જય પામો. આશિષીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આશિષ્ અર્થમાં જ ધાતુને આશિષ્ અને પચ્ચમી નો પ્રત્યય થાય છે. તેથી ચિરં જીવતિ મૈત્રઃ અહીં આશિષ્ અર્થ ન હોવાથી આ સૂત્રથી જીવ્ ધાતુને આશિષ્ નો અને પચ્ચમી નો પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ વર્તમાનમાં 'સતિ ૫-૨-૧૯' થી વર્તમાના નો તિવ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ - મૈત્ર ઘણું જીવે છે. ॥૩૮॥

માઙ્યઘતની ૫।૪।૩૯॥

માઙ્ (મા) ઉપપદ હોય તો ધાતુને અઘતની નો પ્રત્યય થાય છે. મા

કાર્ષીત્ અહીં કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી અઘતનીનો દિ પ્રત્યય (જુઓ સૂ. નં. ૪-૪-૨૧) વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ - કર્યું નહિ; કરતો નથી અથવા કરશે નહિ. ॥૩૧॥

સસ્મે હ્યસ્તની ચ ૫૧૪૪૦॥

સ્મ સહિત માઙ્ (મા) ઉપપદ હોય તો ધાતુને હ્યસ્તની નો અને અઘતની નો પ્રત્યય થાય છે. મા સ્મ કરોત્; મા સ્મ કાર્ષીત્ અહીં કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી અનુક્રમે હ્યસ્તનીનો દિવ્ પ્રત્યય અને અઘતનીનો દિ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ - કર્યું નહિ, કરતો નથી અથવા કરશે નહિ. ॥૪૦॥

ધાતોઃ સમ્બન્ધે પ્રત્યયાઃ ૫૧૪૪૧॥

ધાત્વર્થ - ક્રિયાઓનો વિશેષણ - વિશેષ્યભાવ સ્વરૂપ સમ્બન્ધ હોય તો ધાતુને જે કાળમાં પ્રત્યયો વિહિત નથી, તે કાળમાં પણ તે પ્રત્યયો સાધુ (શુદ્ધ) મનાય છે. 'વિશ્વદૃશ્વા અસ્ય પુત્રો ભવિતા' અહીં 'દૃશઃ૦ ૫-૧-૧૬૬' થી વિહિત ભૂતાર્થક ક્વનિપ્ પ્રત્યય અને 'અનઘતને૦ ૫-૩-૫' થી મૂ ધાતુને વિહિત શ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય આ સૂત્રથી સાધુ મનાય છે. અર્થ - આનો પુત્ર વિશ્વને જોએલો થશે. 'ભાવિ કૃત્યમાસીત્' અહીં મૂ ધાતુને 'વર્ત્યતિ૦ ૫-૩-૧' થી વિહિત ભવિષ્યદર્થક ણિન્ પ્રત્યય અને અસ્ ધાતુને 'અનઘ૦ ૫-૨-૭' થી વિહિત ભૂતાર્થક હ્યસ્તનીનો દિવ્ પ્રત્યય આ સૂત્રથી સાધુ મનાય છે. અર્થ - આ કાર્ય થવાનું હતું. આ સૂત્રમાં પ્રવર્તતા બહુલાધિકારના કારણે; ધાત્વધિકારમાં અવિહિત તદ્ધિત પ્રત્યયો પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ કૃત્પ્રત્યયોની જેમ સાધુ મનાય છે. તેથી ગોમાન્ આસીદ્... ઈત્યાદિ સ્થળે, 'તદસ્યા૦ ૭-૨-૧' થી વિહિત અસ્ત્યર્થક (વર્તમાનાર્થક) મતુ પ્રત્યય અને ભૂતાર્થક દિવ્ પ્રત્યય આ

સૂત્રથી સાધુ મનાય છે. અર્થ - પૂર્વે ગાયવાળો હતો. ॥૪૭॥

भृशऽऽभीक्ष्ण्ये हि-स्वौ यथाविधि त-ध्वमौ च
तद्रूपमिदं ५।४।४२॥

भृश અને આभीक्ष્ण्य અર્થવિશિષ્ટ કાલસામાન્ય (વર્તમાન ... વગેરે કાલસામાન્ય) સમ્બન્ધી ક્રિયાર્થક ધાતુને સર્વવિભક્તિમાં (વર્તમાનાદિ વિભક્તિમાં) અને સર્વ વચનોમાં (પ્રથમપુરુષ એકવચન..... વગેરે નવ વચનોમાં) પરસ્મैપદમાં હિ પ્રત્યય અને આત્મનેપદમાં સ્વ પ્રત્યય થાય છે; પરન્તુ જે વિભક્તિમાં જે વચનમાં તથા જે કારકમાં જે ધાતુને હિ અને સ્વ પ્રત્યય આ સૂત્રથી કરવાના છે - તેને જણાવનારો ધાતુનો અનુપ્રયોગ હોવો જોઈએ. તેમ જ પઞ્ચમીના ત અને ધ્વમ્ (પરસ્મैપદ આત્મનેપદ મધ્યમપુરુષ બહુવચન) સમ્બન્ધી યુષ્મદર્થમાં અર્થાત્ તે તે વિભક્તિના મધ્યમપુરુષ (બીજો પુરુષ) ના બહુવચનાન્ત; તે તે ધાતુનો અનુપ્રયોગ હોય ત્યારે તે તે ધાતુને ત તથા ધ્વમ્ અને હિ તથા સ્વ પ્રત્યય ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભૃશ અને આभीक्ष્ણ્ય અર્થવિશિષ્ટ કાલ સામાન્યવર્તિ ક્રિયાર્થક ધાતુને સર્વ વિભક્તિ અને સર્વ વચનોમાં થાય છે.

વ્યાપાર સ્વરૂપ (ચૂલા ઉપર ચઢાવવું, ફૂંકવું... વગેરે ક્રિયાથી ભ્રાત રંધાઈ જવા સુધીની બધી ક્રિયાઓ પદ્ધતિ ધાતુનો અર્થ છે -એમાં ફલાત્મક ક્રિયાને અનુકૂલ એવી ક્રિયાઓને વ્યાપાર કહેવાય છે અને તેનાથી સાધ્ય એવી વિકલ્પિત સ્વરૂપ ક્રિયાને ફલાત્મક ક્રિયા કહેવાય છે. ધાતુ બંને ક્રિયાનો વાચક હોય છે.) ક્રિયાઓનો, અન્ય ધાત્વર્થ વ્યાપાર સ્વરૂપ ક્રિયાથી રહિત જે સમુદાય છે તેને અથવા ફલાત્મક ક્રિયાના આધિક્ષ્યને ભૃશ કહેવાય છે. અને ફલાત્મક ક્રિયાનું અન્ય ધાત્વર્થ ફલાત્મક ક્રિયાના વ્યવધાન વિના જે ફરી ફરી થવું તેને આभीક્ષ્ણ્ય કહેવાય છે.

लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीत्यादि अर्हं लू धातुने वर्तमाना ना

ત્રીજા (પ્રથમ) પુરુષ એકવચનમાં પરસ્મૈપદનો હિ પ્રત્યય આ સૂત્રથી થયો છે. જે લુનાતિ - આ પ્રમાણેના અનુપ્રયોગથી સમજાય છે. અર્થ - બીજી કોઈ પણ ક્રિયા કર્યા વિના કાપવાની બધી ક્રિયા કરે છે. સારી રીતે કાપે છે અથવા વારંવાર કાપે છે. (અહીં લુનાતિ આ અનુપ્રયોગના સ્થાને બીજા લુનીતઃ લુનન્તિ... ઈત્યાદિ વર્તમાનાદિ સર્વ વિભક્તિના સર્વ વચનોના અનુપ્રયોગ પૂર્વક; ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉદાહરણો અને તેનો અર્થ સમજી લેવો.) “અધીષ્વાધીષ્વેત્યેવાયમધીતે” ઇત્યાદિ અહીં અધિ + ઇ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ વર્તમાનાના ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં આત્મનેપદનો સ્વ પ્રત્યય આ સૂત્રથી થયો છે. જે અધીતે આ પ્રમાણેના અનુપ્રયોગથી સમજાય છે. (અહીં પણ અધીતે આ અનુપ્રયોગના સ્થાને અધીયાતે અધીયતે... ઈત્યાદિ વર્તમાનાદિ સર્વ વિભક્તિના સર્વવચનોના અનુપ્રયોગ સાથે અધીષ્વાધીષ્વ આવો પ્રયોગ અને તેનો અર્થ સ્વયં સમજી લેવો.) અર્થ - બીજી કોઈ પણ ક્રિયા કર્યા વિના ભણવાની બધી ક્રિયા કરે છે. સારી રીતે ભણે છે અથવા વારંવાર ભણે છે.

લુનીત લુનીતેત્યેવં યૂયં લુનીથ; લુનીહિ લુનીહીત્યેવં યૂયં લુનીથ; અહીં આ સૂત્રથી દ્વિતીય (મધ્યમ) પુરુષના બહુવચનના અનુપ્રયોગમાં લૂ ધાતુને વર્તમાનકાળમાં પરસ્મૈપદનો પચ્ચમીનો ત અને હિ પ્રત્યય થયો છે. (અહીં યૂયં લુનીથ આ અનુપ્રયોગના સ્થાને યૂયમલાવિષ્ટ.... ઈત્યાદિ અનુપ્રયોગ પૂર્વક અદતન્યાદિ સર્વ વિભક્તિમાં દ્વિતીય પુરુષ બહુવચનન્ત અનુપ્રયોગ સાથે ધાતુને ત અને હિ પ્રત્યય કરીને ઉદાહરણ અને તેનો અર્થ સમજી લેવો.) અર્થ - તમે બધા બીજી કોઈ પણ ક્રિયા કર્યા વિના કાપવાની બધી ક્રિયા કરો છો. સારી રીતે કાપો છો અથવા વારંવાર કાપો છો. અધીધ્વમધીધ્વમિત્યેવં યૂયમધીધ્વે; અધીષ્વમધીષ્વમિત્યેવં યૂયમધીધ્વે અહીં મધ્યમપુરુષ બહુવચનન્ત યૂયમધીધ્વે આ અનુપ્રયોગમાં અધિ + ઇ ધાતુને આત્મનેપદમાં આ સૂત્રથી પચ્ચમીનો ધ્વમ્ અને સ્વ પ્રત્યય થયો છે. અર્થ - તમે બધા અન્ય ક્રિયા કર્યા વિના ભણવાની બધી ક્રિયા કરો છો. સારી રીતે ભણો છો. અથવા વારંવાર ભણો છો.

(અહીં પણ યૂયમધીધ્વે ના સ્થાને અઘતન્યાદિના મધ્યમપુરુષ બહુવચનાન્ત અનુપ્રયોગમાં અધીષ્ઠાધીષ્ઠ અને અધીધ્વમધીધ્વમ્ આવો પ્રયોગ અને તેનો અર્થ સમજી લેવો)

યથાવિધીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ મૃશ અને આમીક્ષ્ય અર્થવિશિષ્ટ કાલ સામાન્યવર્તિ ક્રિયાર્થક ધાતુને; જે ધાતુને જે વિભક્તિ - વચન અને કારકમાં હિ અને સ્વ પ્રત્યય કરવાના છે તે વિભક્તિ વચન અને કારકને જણાવનારો ધાતુનો અનુપ્રયોગ હોય ત્યારે જ તથા મધ્યમ - પુરુષ બહુવચનાન્ત તે ધાતુનો અનુપ્રયોગ હોય ત્યારે જ અનુક્રમે હિ તથા સ્વ અને ત તથા ધ્વમ્; તેમ જ હિ તથા સ્વ પ્રત્યય થાય છે. તેથી લુનીહિ લુનીહીત્યેવાયં લુનાતિ અહીં લુનાતિ આ અનુપ્રયોગમાં લુનીહિ લુનીહિ આવો પ્રયોગ ઉપર જણાવ્યા મુજબ થાય છે. પરન્તુ એ પ્રયોગ; છિનત્તિ કે લૂયતે આ પ્રમાણેના ભિન્ન ધાતુના અને ભિન્ન કારકના અનુપ્રયોગમાં થતો નથી. કારણ કે એ પ્રયોગ લૂ ધાતુનો કર્તૃકારકમાં છે. અને છિનત્તિ આ અનુપ્રયોગ કર્તૃકારકમાં પણ છિદ્ધ ધાતુનો છે. તેમ જ લૂયતે આ અનુપ્રયોગ લૂ ધાતુનો પણ કર્મકારકમાં છે - એ સમજી શકાય છે.

અહીં “શય્યસ્વ શય્યસ્વેત્યેવ શય્યતે” અને “લૂયસ્વ લૂયસ્વેત્યેવ લૂયતે કેદારઃ” આ પ્રમાણે ભાવ અને કર્મકારકમાં પણ અનુપ્રયોગપૂર્વક પ્રયોગો સમજી લેવા. પરન્તુ એ પ્રયોગોમાં પરસ્મૈપદ સંબન્ધી હિ અને ત પ્રત્યય નહિ થાય - એ સમજી શકાશે. ક્રિયાતિપત્તિ સ્થળે મૃશાઽઽમીક્ષ્ય અર્થનો સંભવ ન હોવાથી ત્યાં આ સૂત્રનો વિષય નથી. શેષ સર્વ વિભક્તિઓમાં આ સૂત્રનો અવકાશ છે. આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ મૃશાઽઽમીક્ષ્ય અર્થમાં હિ વગેરે પ્રત્યયોનું વિધાન હોવાથી તે પ્રત્યયથી જ મૃશાઽઽમીક્ષ્ય અર્થ શા માટે પ્રતીત થતો નથી જેથી લુનીહિ લુનીહિ ઈત્યાદિ પ્રમાણે દ્વિત્વ કરવું પડે છે. યદ્ પ્રત્યય પણ મૃશાઽઽમીક્ષ્ય અર્થમાં વિહિત હોવા છતાં ત્યાં પ્રયોગનું દ્વિત્વ વિહિત નથી અને અહીં ‘મૃશાઽઽમીક્ષ્યાઽ ૭-૪-૭૩’ થી દ્વિત્વ વિહિત છે...

તેનું શું કારણ છે? વગેરે ભણાવનાર પાસેથી અથવા બૃહદ્વૃત્તિથી સમજી લેવું. ॥૪૨॥

પ્રચયે નવા સામાન્યાર્થસ્ય ૫૧૪૧૪૩॥

ક્રિયાવિશેષનો સમુદાય (જુદી જુદી ધાત્વર્થક્રિયાઓનો સમુદાય અથવા ભિન્ન ભિન્ન કર્તૃ વગેરે કારકના કારણે સમાન પણ અનેક ક્રિયાઓનો સમુદાય) અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે, ક્રિયાસામાન્યાર્થક ધાતુનો અનુપ્રયોગ હોય તો વિશેષક્રિયાવાચક તે તે ધાતુઓને વિકલ્પથી પરસ્પૃષ્ટમાં હિ પ્રત્યય અને આત્મનેપદમાં સ્વ પ્રત્યય; સર્વ વિભક્તિ અને સર્વવચનોમાં થાય છે. તેમ જ મધ્યમ (દ્વિતીય) પુરુષ બહુવચનાન્ત યુષ્મદ્ - અર્થબોધક સામાન્યક્રિયાર્થક ધાતુનો અનુપ્રયોગ હોય તો; તે તે વિશેષ ક્રિયાર્થક ધાતુને ત અને ધ્વમ્ તેમ જ હિ અને સ્વ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. “ત્રીહીન્ વપ લુનીહિ પુનીહીત્યેવં યતતે યત્યતે વા” અહીં ઉપર જણાવ્યા મુજબ સામાન્યક્રિયાર્થક યત્ ધાતુનો અનુપ્રયોગ હોવાથી ક્રિયા વિશેષાર્થક વપ્ લૂ અને પૂ ધાતુને આ સૂત્રથી હિ પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થયું છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી હિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ન થાય ત્યારે ‘સતિ ૫-૨-૧૯’ થી વર્તમાનકાળમાં વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી “ત્રીહીન્ વપતિ લુનાતિ પુનાતિ, ઇત્યેવં યતતે યત્યતે વા” આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ત્રીહિને વાવે છે કાપે છે સાફ કરે છે - આ રીતે પ્રયત્ન કરે છે. (અહીં યતતે યત્યતે વા ના સ્થાને દ્વિવચનાન્તાદિ અને અઘતન્યાદિ વિભક્ત્યન્તનો અનુપ્રયોગ કરીને તે તે ધાતુઓને હિ પ્રત્યયાદિ વિકલ્પથી કરીને અન્ય ઉદાહરણો અને તેનો અર્થ સ્વયં સમજી લેવો. એવી જ રીતે આગળના ઉદાહરણોમાં પણ તદ્દનુરૂપ અન્ય ઉદાહરણો અને તેના અર્થો સ્વયં સમજી લેવા.)

સૂત્રમધીષ્વ નિર્યુક્તિમધીષ્વ ભાષ્યમધીષ્વેત્યેવમધીતે પઠ્યતે વા અહીં સામાન્યક્રિયાર્થક અધિ + ઇ અને પઠ્ ધાતુનો અનુપ્રયોગ હોવાથી

સૂત્ર નિર્યુક્તિ વગેરે કર્મના ભેદથી ભિન્ન એવી ક્રિયાવિશેષાર્થક અધિ+ઇ ધાતુને આ સૂત્રથી સ્વ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થયું છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સ્વ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ઉપર જણાવ્યા મુજબ વર્તમાના નો તે પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી સૂત્રમધીતે; નિર્યુક્તિમધીતે; ભાષ્યમધીતે; इत्येवमધીતે પઢ્યતે વા, આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે સૂત્ર ભણો છે; નિર્યુક્તિ ભણો છે, ભાષ્ય ભણો છે - આ રીતે ભણો છે.

ब्रीहीन् वपत लुनीत पुनीतेत्येवं यतध्वे; ब्रीहीन् वप लुनीहि पुनीहीत्येवं चेष्टध्वे; અહીં મધ્યમપુરુષ બહુવચનાન્ત યુષ્મદર્થબોધક સામાન્યક્રિયાર્થક યતધ્વે અને ચેષ્ટધ્વે આ અનુપ્રયોગ હોવાથી વપ્ લૂ અને પૂ ધાતુને આ સૂત્રથી ત અને હિ પ્રત્યય થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ત અને હિ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે વર્તમાનાનો ઉપર જણાવ્યા મુજબ થ પ્રત્યય થવાથી ब्रीहीन् वपथ लुनीथ पुनीथेत्येवं यतध्वे(चेष्टध्वे वा) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તમે બ્રીહીને વાવો છો. કાપો છો. સાફ કરો છો. આ રીતે પ્રયત્ન કરો છો.

सूत्रमधीध्वं निर्युक्तिमधीध्वं भाष्यमधीध्वमित्येवमधीध्वे; सूत्रमधीष्व निर्युक्तिमधीष्व भाष्यमधीष्वेत्येवमधीध्वे; અહીં મધ્યમપુરુષ બહુવચનાન્ત યુષ્મદર્થબોધક અધીધ્વે આવો અનુપ્રયોગ હોવાથી જુદા જુદા કર્મની અપેક્ષાએ ભિન્ન-વિશેષક્રિયાના વાચક અધિ + ઇ ધાતુને આ સૂત્રથી ધ્વમ્ અને સ્વ પ્રત્યય થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ધ્વમ્ અને સ્વ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ઉપર જણાવ્યા મુજબ વર્તમાના નો ધ્વે પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી સૂત્રમધીધ્વે નિર્યુક્તિમધીધ્વે ભાષ્યમધીધ્વે, इत्येवमધીધ્વે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તમે સૂત્ર ભણો છો. નિર્યુક્તિ ભણો છો.ભાષ્ય ભણો છો- આ રીતે ભણો છો.

सामान्यार्थस्येति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્રિયાવિશેષોનો સમુદાય ગમ્યમાન હોય તો તદર્થક ધાતુને ક્રિયાસામાન્યાર્થક જ ધાતુનો અનુપ્રયોગ હોય ત્યારે સર્વવિભક્તિ - વચનોમાં હિ અને સ્વ પ્રત્યય થાય છે. તેમ જ બહુત્વવિશિષ્ટ યુષ્મદર્થક સામાન્યક્રિયાર્થક જ

ધાતુના અનુપ્રયોગમાં ત ધ્વમ્ હિ અને સ્વ પ્રત્યય થાય છે. તેથી વ્રીહીન્ વપ લુનીહિ પુનીહિ इत्येवं વપતિ લુનાતિ પુનાતિ આવો પ્રયોગ સાચો મનાતો નથી. કારણ કે અહીં સામાન્યક્રિયાર્થક ધાતુનો અનુપ્રયોગ નથી ... ॥૪૩॥

નિષેધેડાલં-ખલ્વો: ક્ત્વા ૫૧૪૧૪૪॥

નિષેધાર્થક અલમ્ અને ખલુ ઉપપદ હોય તો ધાતુને વિકલ્પથી ક્ત્વા (ત્વા) પ્રત્યય થાય છે. અલં કૃત્વા અને ખલુ કૃત્વા અહીં આ સૂત્રથી કૃ ધાતુને ક્ત્વા પ્રત્યય થયો છે. અર્થ - કરવાથી સર્ચું. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યય ન થાય ત્યારે અલં રુદિતેન ઈત્યાદિ સ્થળે ક્તક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪ થી રુદ્ ધાતુને ક્ત પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. રુદિતેન અહીં 'કૃતાદ્યૈ: ૨-૨-૪૭' થી તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે. અહીં ક્ત્વા પ્રત્યય ભાવમાં થાય છે. ક્ત્વા પ્રત્યયના યોગમાં જ ખલુ શબ્દ નિષેધાર્થક હોવાથી વિકલ્પપક્ષમાં અલં રુદિતેન આ દૃષ્ટાન્તની જેમ તેનું ઉદાહરણ નથી ... વગેરે યાદ રાખવું. અર્થ - રડવાથી સર્ચું. ॥૪૪॥

પરાડવરે ૫૧૪૧૪૫॥

પર અને અવર અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ધાતુને વિકલ્પથી ક્ત્વા પ્રત્યય થાય છે. અતિક્રમ્ય નદી ગિરિ: અને અપ્રાપ્ય નદી ગિરિ: અહીં પર અને અવર અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી અતિ + ક્રમ્ ધાતુને અને નજ્ પૂર્વક પ્ર + આપ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યય. 'અનજ: ૦ ૩-૨-૧૫૪' થી ક્ત્વા ને યપ્ (ય) આદેશ.....વગેરે કાર્ય થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત્વા પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'અનટ્ ૫-૩-૧૨૪' થી અતિ + ક્રમ્ ધાતુને અનટ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અને 'સ્ત્રિયાં ક્તિ: ૫-૩-૧૧' થી નજ્ પૂર્વક પ્ર + આપ્ ધાતુને ક્તિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી

અનુક્રમે નદ્યતિક્રમણે ગિરિઃ અને નદ્યપ્રાપ્ત્યા ગિરિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - નદીની પરમાં પર્વત છે. નદીની પૂર્વે પર્વત છે. ॥૪૫॥

નિમીલ્યાદિ - મેઙ્ઙસ્તુલ્યકર્તૃકે ૫૪૪૬॥

ધાત્વર્થાન્તરની સાથે સમાન છે કર્તા જેનો (અર્થાદ્ ધાત્વર્થાન્તરનો કર્તા છે કર્તા જેનો) એવા ધાતુને તુલ્યકર્તૃક ધાતુ કહેવાય છે. તુલ્યકર્તૃક નિમીલ્યાદિ ગણપાઠમાંના ધાતુને તેમ જ મેઙ્ (૬૦૩) ધાતુને ધાતુના સંબંધમાં વિકલ્પથી ક્ત્વા પ્રત્યય થાય છે. અહીં સંબંધ તરીકે, ધાત્વર્થક્રિયાનો પૂર્વપરીભાવ વિવક્ષિત છે. અર્થાત્ તાદૃશ પૂર્વપરીભાવાત્મક સંબંધમાં આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યય થાય છે. આવી જ રીતે ઉત્તરસૂત્રોમાં પણ તાદૃશ સંબંધ વિવક્ષિત છે. અક્ષિણી નિમીલ્ય હસતિ અને મુખં વ્યાદાય સ્વપિતિ અહીં તુલ્યકર્તૃક નિ + મીલ્ ધાતુને અને વિ + આ + દા ધાતુને આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યય. ત્વા ને ‘અનજઃ૦ ૩-૨-૧૫૪’ થી યપ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થાય છે. અહીં નયનમીલન અને હસવાનો તેમ જ મુખવ્યાદાન અને શયનનો એક જ કાળ છે. ત્વા પ્રત્યય પૂર્વપરીભાવાપન્ન ક્રિયાસ્થળે અર્થાત્ ભિન્નકાલવૃત્તિ ક્રિયાસ્થળે વિહિત છે. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાન - એક કાળમાં ત્વા પ્રત્યયના વિધાન માટે આ સૂત્ર છે - એ સમજી શકાય છે. અર્થક્રમશઃ- આંખ મીંચીને હસે છે. મુખ પંહોળું કરીને સૂવે છે. અપમિત્ય યાચતે અહીં અપ + મે ધાતુને આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત્વા ને યપ્ આદેશ. ‘મેઙ્ઙ૦ ૪-૩-૮૮’ થી મેઙ્ ધાતુને મિત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અપમિત્ય આવો પ્રયોગ થયો છે. અર્થ - અપમાનિત થવાને ઇચ્છે છે. વિકલ્પપક્ષમાં અપ + મેઙ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘ક્રિયાયાં૦ ૫-૩-૧૩’ થી તુમ્ પ્રત્યય. ‘આત્ સમ્યઃ૦ ૪-૨-૧’ થી મે ધાતુના એ ને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અપમાતું યાચતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પરકાલમાં ક્ત્વા પ્રત્યય વિહિત છે. સામાન્યથી

ક્ત્વા પ્રત્યય પ્રાકકાલમાં વિહિત છે.

તુલ્યકર્તૃક ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તુલ્યકર્તૃકાર્થક જ નિમીલ્યાદિ ગણપાઠમાંના ધાતુને તેમ જ મેઙ્ ધાતુને ધાતુના સંબન્ધમાં વિકલ્પથી ક્ત્વા પ્રત્યય થાય છે. તેથી ચૈત્રસ્યાક્ષિનિમીલને મૈત્રો હસતિ અહીં ઉભયક્રિયા(નિમીલન અને હસન)નો કર્તા ભિન્ન હોવાથી આ સૂત્રથી નિ + મીલ્ ધાતુને ક્ત્વા પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ ‘અનદ્ ૫-૩-૧૨૪’ થી અનદ્ પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - ચૈત્રના આંખ મીંચ્યા પછી મૈત્ર હસે છે.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - અક્ષિણી નિમીલ્ય હસતિ ... ઇત્યાદિ સ્થળે આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યય વિકલ્પથી વિહિત હોવા છતાં વિકલ્પપક્ષમાં ઉદાહરણ આપ્યું નથી. એનું કારણ એ છે કે એવા સ્થળે નિ + મીલ્ વગેરે ધાતુને કોઈ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ નથી. આગળના (ઉત્તર) સૂત્રોમાં જ્યાં આસિત્વા મુદ્ગ્તે... ઇત્યાદિ સ્થળે વિકલ્પપક્ષમાં ત્વા પ્રત્યય ન થાય ત્યારે આસ્યતે મોક્તુમ્ ... ઇત્યાદિ યથાપ્રાપ્ત પ્રત્યયના ઉદાહરણ આપ્યા છે. ત્યાં પણ એ તો યાદ રાખવું જોઈએ કે પ્રાવકાલતા અને વર્તમાનકાલતા આસ્ ધાત્વર્થમાં ક્રમશઃ બંન્ને ઉદાહરણમાં જણાય છે. તેમ જ મુજ્ ધાત્વર્થમાં ક્રમશઃ બંન્ને ઉદાહરણમાં વર્તમાનકાલતા અને ભવિષ્યત્કાલતા જણાય છે. એટલે એ બંન્ને ઉદાહરણમાં અર્થભેદ તો છે જ. અર્થની સમાનતા તો નથી જ. આથી એમ જણાય છે કે આ સૂત્ર (૫-૪-૪૬) થી માંડીને સૂ.નં. ૫-૪-૮૩ સુધીના ક્ત્વા પ્રત્યયાદિવિધાયક સૂત્રોમાં વિકલ્પપક્ષમાં જ્યાં અન્યપ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં ઉદાહરણ નથી, ત્યાં અન્યપ્રત્યય થાય છે. જ્યાં અન્યપ્રત્યયની પ્રાપ્તિ છે ત્યાં તેમજ અર્થભેદવાળા ઉદાહરણોથી અતિરિક્ત સ્થળે પ્રયોગો થતા નથી માટે ઉદાહરણો આપ્યા નથી. ||૪૬||

પ્રાક્કાલે ૫૪૧૪૭૥

ધાત્વર્થ પરકાલીન ક્રિયાના સમાનકર્તૃક પૂર્વકાલીન ક્રિયાના વાચક ધાતુને; ધાતુના સંબન્ધમાં વિકલ્પથી ક્ત્વા પ્રત્યય થાય છે. આસિત્વા ભુક્તે અહીં પરકાલીન ભોજનક્રિયાના સમાનકર્તૃક પૂર્વકાલીન આસિ ક્રિયાના વાચક આસ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી આસિત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બેસીને ખાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યય ન થાય ત્યારે આસ્યતે ભોક્તુમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ -ખાવા માટે બેસે છે.

પ્રાક્કાલ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તુલ્યકર્તૃક પ્રાક્કાલાર્થક જ ધાતુને; ધાતુના સંબન્ધમાં વિકલ્પથી ક્ત્વા પ્રત્યય થાય છે. તેથી ભુજ્યતે પીયતે વા અહીં આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યય ન થવાથી ભુજ્ અને પા ધાતુને ભાવમાં, તે પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થાય છે. અહીં પ્રાક્કાલાર્થક ધાતુ નથી. અર્થ - ખવાય છે, અથવા પીવાય છે. (પ્રાક્કાલે ની અનુવૃત્તિ સંભવ મુજબ આગળના સૂત્રોમાં પણ છે.) ॥૪૭॥

છામ્ ચા ૬૬ ભીક્ષ્યે ૫૪૧૪૮॥

આભીક્ષ્ય (અન્ન ક્રિયાના વ્યવધાન વિના વારંવાર ક્રિયા કરવી) અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે પરકાલીન ક્રિયાર્થક ધાત્વર્થના સમાનકર્તૃક પૂર્વકાલીન ક્રિયાર્થક ધાતુને ધાતુના સંબન્ધમાં છામ્ (અમ્) પ્રત્યય અને ક્ત્વા પ્રત્યય થાય છે. ભોજં ભોજં યાતિ અહીં આ સૂત્રથી ભુજ્ ધાતુને છામ્ પ્રત્યય. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી છામ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ક્ત્વા પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. જેથી ભોજં ભોજમ્ અને ભુક્ત્વા ભુક્ત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ‘ભૃશાભીક્ષ્યા૦ ૭-૪-૭૩’ થી દ્વિત્વ થયું છે. અર્થ - વારંવાર ખાઈને જાય છે. ॥૪૮॥

પૂર્વાડગ્રે - પ્રથમે ૫૧૪૧૧॥

પૂર્વ અગ્રે અને પ્રથમ ઉપપદ્દ હોય તો; પરકાલીન ક્રિયાર્થક ધાત્વર્થના સમાનકર્તૃક પૂર્વકાલીન-ક્રિયાર્થક ધાતુને; ધાતુના સંબન્ધમાં છામ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. પૂર્વ ભોજં યાતિ, પૂર્વ ભુક્ત્વા યાતિ; અગ્રે ભોજં યાતિ અગ્રે ભુક્ત્વા યાતિ; પ્રથમં ભોજં યાતિ, પ્રથમં ભુક્ત્વા યાતિ અહીં આ સૂત્રથી ભુજ્ ધાતુને છામ્ (અમ્) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ભોજમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી છામ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭' થી ક્ત્વા પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ભુક્ત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. તેના (૫-૪-૪૭) વિકલ્પપક્ષમાં ક્ત્વા પ્રત્યય ન થાય ત્યારે પૂર્વ ભુજ્યતે તતો યાતિ ... ઈત્યાદિ પ્રયોગ થાય છે. અર્થ (બધાનો) - પહેલા ખાય છે પછી જાય છે. ॥૪૧॥

અન્યથૈવં - કથમિત્યમઃ કૃગોડનર્થકાત્ ૫૧૪૧૦॥

અન્યથા એવમ્ કથમ્ અને ઇત્યમ્ શબ્દથી પરમાં રહેલા; પરકાલીન ક્રિયાર્થક ધાત્વર્થના તુલ્યકર્તૃક અનર્થક કૃ ધાતુને ધાતુના સંબન્ધમાં છામ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. અન્યથા એવમ્ કથમ્ અને ઇત્યમ્ પૂર્વક કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી છામ્ પ્રત્યય. 'નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧' થી કૃના ક્રને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અન્યથાકારમ્ એવઙ્કારમ્ કથઙ્કારમ્ ઇત્યઙ્કારમ્ ભુક્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઉલટું ખાય છે. આ રીતે ખાય છે. કેવી રીતે ખાય છે. આવી રીતે ખાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી છામ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭' થી ક્ત્વા પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અન્યથાકૃત્વા વગેરે પ્રયોગ થાય છે. અનર્થકાદિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન્યથા... વગેરે પદથી પરમાં રહેલા પરકાલીન ક્રિયાર્થક ધાત્વર્થના તુલ્યકર્તૃક અનર્થક જ કૃ ધાતુને ધાતુના સંબન્ધમાં વિકલ્પથી છામ્

પ્રત્યય થાય છે. તેથી અન્યથાકૃત્વા શિરો ભુક્તે અહીં આ સૂત્રથી કૃ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ છામ્ પ્રત્યય ન થવાથી કૃત્વા પ્રત્યય થયો છે. અર્થ - માથું ઉઠું કરીને ખાય છે. અહીં અન્યથા શબ્દ શિરના વિશેષણ રૂપે પ્રયુક્ત છે, તેથી કૃ ધાતુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનર્થક નથી. અન્યથા ભુક્તે આ વાક્યનો જે અર્થ છે, તે જ અર્થ અન્યથાકારં ભુક્તે આ વાક્યનો પણ છે. તેથી અહીં કૃ ધાતુ અનર્થક છે. સામાન્યથી વાક્યઘટક જે પદ-શબ્દ વિના વાક્યાર્થ અપૂર્ણ નથી રહેતો- તે શબ્દ અનર્થક હોય છે - એ યાદ રાખવું.... ॥૫૦॥

યથા - તથાદીર્ષ્યોત્તરે ૫૧૪૫૧॥

પ્રશ્નનો ઉત્તર ઈર્ષ્યાપૂર્વક અપાતો હોય તો; યથા અને તથા શબ્દથી પરમાં રહેલા પરકાલીન ક્રિયાર્થક ધાત્વર્થના સમાનકર્તૃક અનર્થક - એવા કૃ ધાતુને ધાતુના સંબન્ધમાં વિકલ્પથી છામ્ પ્રત્યય થાય છે. કથં ત્વં ભોક્ષસે? इति पृष्ठो ऽसूयया तं प्रत्याह - यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन? અહીં યથા અને તથા નામથી પરમાં રહેલા તાદૃશ કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી છામ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. અર્થ - તું શી રીતે ખાઈશ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રશ્નકર્તાને કોઈ ઈર્ષ્યાથી કહે છે - હું જેમ ખાઈશ તેમ ખાઈશ; તારે શું કામ છે? ઈર્ષ્યોત્તર इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઈર્ષ્યાપૂર્વક જ અપાતો હોય તો; યથા અને તથા પદથી પરમાં રહેલા, તાદૃશ સમાનકર્તૃક અનર્થક કૃ ધાતુને ધાતુના સંબન્ધમાં વિકલ્પથી છામ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી જ્યાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રશ્નનો જવાબ ઈર્ષ્યાપૂર્વક ન હોય ત્યારે 'યથાકૃત્વાઽહં ભોક્ષ્યે તથા દ્રક્ષ્યસિ' અહીં યથા + કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી છામ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭' થી કૃત્વા પ્રત્યય થયો છે. અર્થ - જે રીતે ખાઈશ તેમ તું જોઈશ. ॥૫૧॥

શાપે વ્યાપ્યાત્ ૫૪૧૫૨॥

કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા; પરકાલીન ક્રિયાર્થક ધાત્વર્થના તુલ્યકર્તૃક કૃ ધાતુને ધાતુના સંબન્ધમાં આક્રોશ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વિકલ્પથી છામ્ પ્રત્યય થાય છે. ચૌરઙ્કારમાક્રોશતિ અહીં કર્મવાચક ચૌર નામથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી છામ્ પ્રત્યય. ‘ડસ્યુક્તં ૦ ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષસમાસ. ‘ચિત્વનવ્યં ૦ ૩-૨-૧૧૧’ થી પૂર્વપદ ચૌર ના અન્તે મ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી ચૌરઙ્કારમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ચોર કહીને આક્રોશ કરે છે. શાપ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આક્રોશ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા તાદૃશ તુલ્યકર્તૃક કૃ ધાતુને ધાતુના સંબન્ધમાં વિકલ્પથી છામ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ચૌરં કૃત્વા હેતુભિઃ કથયતિ અહીં આક્રોશ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી છામ્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭’ થી ક્ત્વા પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - ચોર કહીને હેતુ - પૂર્વક સિદ્ધ કરે છે. ॥૫૨॥

સ્વાદ્વર્થાદદીર્ઘાત્ ૫૪૧૫૩॥

દીર્ઘ વર્ણ જેના અન્તમાં નથી એવા - સ્વાદ્વર્થક કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા તુલ્યકર્તૃક (પરકાલીન ક્રિયાર્થક ધાત્વર્થના સમાનકર્તૃક) કૃ ધાતુને; ધાતુના સંબન્ધમાં વિકલ્પથી છામ્ પ્રત્યય થાય છે. સ્વાદુઙ્કારં ભુક્તે અને મિષ્ટઙ્કારં ભુક્તે અહીં સ્વાદુ + કૃ અને મિષ્ટ + કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી છામ્ પ્રત્યય. ‘ડસ્યુક્તં ૦ ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષસમાસ. ‘ચિત્વનવ્યં ૦ ૩-૨-૧૧૧’ થી પૂર્વપદના અન્તે મ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્વાદુઙ્કારમ્ અને મિષ્ટઙ્કારમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી છામ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭’ થી ક્ત્વા પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સ્વાદું કૃત્વા ... વગેરે પ્રયોગ થાય છે. અર્થ

(બંન્નેનો)- સ્વાદિષ્ટ બનાવીને ખાય છે.

અદીર્ઘાદિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દીર્ઘ વર્ણ જેના અન્તમાં નથી એવા સ્વાદ્વર્થક કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા તુલ્યકર્તૃક કૃ ધાતુને; ધાતુના સમ્બન્ધમાં વિકલ્પથી છામ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સ્વાદ્વીં કૃત્વા યવાગૂં ભુક્તે અહીં દીર્ઘવર્ણાન્ત સ્વાદ્વર્થક કર્મવાચક સ્વાદ્વી નામથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી છામ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત્વા પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - સ્વાદિષ્ટ કરીને રાબ વાપરે છે. ॥૫૩॥

વિદ્ - દૃગ્મ્યઃ કાત્સ્ન્યે નમ્ ૫૧૪૫૪૥

કાત્સ્ન્ય - સાકલ્યવિશિષ્ટ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા તુલ્યકર્તૃક (પરકાલીન ક્રિયાર્થક ધાત્વર્થના સમાનકર્તૃક) વિદ્ (૧૦૯૯; ૧૩૨૨; ૧૪૯૭) ધાતુને અને દૃશ્ ધાતુને; ધાતુના સમ્બન્ધમાં નમ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. અતિથિવેદં ભોજયતિ અને કન્યાદર્શ વરયતિ અહીં અતિથિ + વિદ્ અને કન્યા + દૃશ્ ધાતુને આ સૂત્રથી નમ્ (અમ્) પ્રત્યય. 'હસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ. 'લઘોરુપાં ૪-૩-૪' થી ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઇ અને ઋને ગુણ એ અને અર્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી અતિથિવેદં અને કન્યાદર્શ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - જે કોઈને અતિથિ તરીકે જાણે છે મેળવે છે કે વિચારે છે - તે બધાને જમાડે છે. જે જે કન્યાને જુવે છે તે બધાને વરાવે છે. અહીં સમજી શકાશે કે ઉપલબ્ધ સર્વ અતિથિને પ્રયત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કરીને જમાડે છે. તેમ જ જે જે કન્યા ઉપલબ્ધ થાય છે તે તે કન્યાને પ્રયત્નપૂર્વક વરાવે છે - એ અર્થ પ્રતીત થાય છે. અતિથિ કે કન્યા એક હોય અથવા અધિક હોય - એની સાથે કોઈ સંબન્ધ નથી. પ્રયત્નવિષય કાત્સ્ન્ય - સાકલ્ય હોવો જોઈએ. કાત્સ્ન્યં ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કાત્સ્ન્યવિશિષ્ટ જ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા સમાનકર્તૃક વિદ્ અને

દૃશ્ ધાતુને વિકલ્પથી ધાતુના સંબન્ધમાં ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી અતિથિં વિદિત્વા ભોજયતિ અહીં કાત્સ્ન્યવિશિષ્ટ કર્મવાચક નામ ન હોવાથી આ સૂત્રથી વિદ્ ધાતુને ણમ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ ‘પ્રાવકાલે ૫-૪-૪૭’ થી ક્ત્વા પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ - અતિથિ જાણીને જમાડે છે. અહીં ખાસ કોઈ પ્રયત્ન કર્યા વિના જ અતિથિને ભોજન કરાવે છે. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સાકલ્ય અર્થ નથી. સૂત્રમાં દૃશ્યઃ આ પ્રમાણેના બહુવચનના નિર્દેશથી સકર્મક ત્રણ વિદ્ ધાતુ ગૃહીત છે. અકર્મક વિદ્ (૧૨૫૮) ધાતુ ગ્રાહ્ય ન હોવાથી તેના વિના વિદ્ ધાતુ ગૃહીત છે. ॥૫૪॥

યાવતો વિન્દ - જીવઃ ૫૪૧૫૫॥

કાત્સ્ન્ય - સાકલ્યવિશિષ્ટ યાવત્ નામથી પરમાં રહેલા તુલ્યકર્તૃક (પરકાલીન ક્રિયાર્થક ધાત્વર્થના સમાનકર્તૃક) વિદ્ (૧૩૨૨) ધાતુને તેમ જ જીવ્ ધાતુને ધાતુના સંબન્ધમાં વિકલ્પથી ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. યાવદ્વેદં ભુક્તે અને યાવજ્જીવમધીતે અહીં યાવદ્ નામથી પરમાં રહેલા વિદ્ અને જીવ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણમ્ પ્રત્યય. ‘ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી યાવદ્વેદં અને યાવજ્જીવમ્ આવો પ્રયોગ થયો છે. અર્થ ક્રમશઃ- જેટલું મળે છે તેટલું ખાય છે. જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી ભણે છે. યાવજ્જીવમધીતે અહીં પ્રાક્ કાલનો સંભવ ન હોવાથી ણમ્ પ્રત્યય સમાનકાલમાં થયો છે. ॥૫૫॥

ચર્મોદરાત્ પૂરેઃ ૫૪૧૫૬॥

ચર્મન્ અને ઉદર આ કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા; પરકાલીન ક્રિયાર્થક ધાત્વર્થના તુલ્યકર્તૃક પૂરિ (પૂર + ણિ) ધાતુને ધાતુના સંબન્ધમાં વિકલ્પથી ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. ચર્મન્ + પૂરિ અને ઉદર +

પૂરિ ધાતુને આ સૂત્રથી જ્ઞમ્ પ્રત્યય. ‘ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષ સમાસ. ‘જેરનિટિ ૪-૩-૮૩’ થી પૂરિ ના ઇ નો લોપ ... વગેરે કાર્ય થવાથી ચર્મપૂરમાસ્ટે અને ઉદરપૂરં શેતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ચામડું પૂરાવીને બેસે છે. પેટ પૂરાવીને ઉઘે છે. ॥૫૬॥

વૃષ્ટિમાન ઝુલુક્ ચાસ્ય વા ૫૧૪૧૫૭૥

સમુદાય - સમાસથી વૃષ્ટિ - વરસાદનું પ્રમાણ જણાતું હોય તો વ્યાખ્યાવાચક નામથી પરમાં રહેલા; તુલ્યકર્તૃક (પરકાલીન ક્રિયાર્થક ધાત્વર્થના સમાનકર્તૃક) પૂરિ ધાતુને ધાતુના સમ્બન્ધમાં વિકલ્પથી જ્ઞમ્ પ્રત્યય થાય છે અને ત્યારે પૂરિ ધાતુના ઝ નો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. ગોષ્પદપ્રમ્ ગોષ્પદપૂરં વૃષ્ટો મેઘઃ અહીં ગોષ્પદ + પૂરિ ધાતુને આ સૂત્રથી જ્ઞમ્ પ્રત્યય. ‘જેરનિટિ ૪-૩-૮૩’ થી પૂરિ ધાતુના ઇ નો લોપ. ‘ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષસમાસ. આ સૂત્રથી પૂરિ ધાતુના ઝ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગોષ્પદપ્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઝ નો લોપ ન થાય ત્યારે ગોષ્પદપૂરમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગાયની ખુરાથી કરાયેલા પગલા પૂરાય એટલો વરસાદ વરસ્યો. ॥૫૭॥

ચેલાર્થાત્ ક્નોપેઃ ૫૧૪૧૫૮૥

સમાસથી વૃષ્ટિનું પ્રમાણ જણાતું હોય તો ચેલાર્થક (વસ્ત્રાર્થક) કર્મવાચક નામથી પરમાં રહેલા - પરકાલીન ક્રિયાર્થક ધાત્વર્થના તુલ્યકર્તૃક ક્નોપિ ધાતુને ધાતુના સંબન્ધમાં વિકલ્પથી જ્ઞમ્ પ્રત્યય થાય છે. ચેલક્નોપં વૃષ્ટો મેઘઃ અહીં ચેલ + ક્નોપિ ધાતુને આ સૂત્રથી જ્ઞમ્ પ્રત્યય. ‘જેરનિટિ ૪-૩-૮૩’ થી ‘ક્નોપિ’ ધાતુના ઇ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી ચેલક્નોપમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કપડા ભીના થાય એટલો વરસાદ થયો. ॥૫૮॥

ગાત્ર - પુરુષાત્ સ્તઃ ૫૧૪૫૧૥

વર્ષાની ઈચ્છા (પ્રમાણ) ગમ્યમાન હોય તો વ્યાપ્ત-કર્મવાચક ગાત્ર અને પુરુષ નામથી પરમાં રહેલા; પરકાલીન ક્રિયાર્થક ધાત્વર્થના તુલ્યકર્તૃક સ્ના ધાતુને ધાતુના સંબન્ધમાં વિકલ્પથી ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. ગાત્ર + સ્ના અને પુરુષ + સ્ના ધાતુને આ સૂત્રથી ણમ્ પ્રત્યય. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ. 'આત એઃ ૦ ૪-૩-૫૩' થી સ્ના ધાતુના આ ને એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે ગાત્રસ્નાયં વૃષ્ટઃ અને પુરુષસ્નાયં વૃષ્ટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શરીરને સ્નાન થાય એટલું વરસ્યો. પુરુષને સ્નાન થાય એટલું વરસ્યો. ॥૫૧॥

શુષ્ક - ચૂર્ણ - રૂક્ષાત્ પિષસ્તસ્યૈવ ૫૧૪૧૬૦૥

વ્યાપ્તવાચક શુષ્ક ચૂર્ણ અને રૂક્ષ નામથી પરમાં રહેલા પિષ્ ધાતુને પિષ્ ધાતુના જ સંબન્ધમાં વિકલ્પથી ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. શુષ્ક + પિષ્; ચૂર્ણ + પિષ્ અને રૂક્ષ + પિષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણમ્ પ્રત્યય. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે શુષ્કપેષં પિનષ્ટિ ચૂર્ણપેષં પિનષ્ટિ અને રૂક્ષપેષં પિનષ્ટિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શુષ્ક પીસે છે. ચૂર્ણ પીસે છે. રૂક્ષ પીસે છે. (અહીં તુલ્યકર્તૃકત્વ અને પ્રાકૃકાલત્વ ન હોવાથી વિકલ્પપક્ષમાં ક્ત્વા પ્રત્યય થતો નથી.) ॥૬૦॥

કૃગ્-ગ્રહોઽકૃત-જીવાત્ ૫૧૪૧૬૧૥

વ્યાપ્તવાચક અકૃત અને જીવ નામથી પરમાં રહેલા અનુક્રમે કૃ અને ગ્રહ ધાતુને તે જ ધાતુના સંબન્ધમાં વિકલ્પથી ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. અકૃત નામથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુને અને જીવ નામથી પરમાં રહેલા

ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી ણમ્ પ્રત્યય. ‘નામિનોં ૪-૩-૫૧’ થી કૃ ધાતુના ઋ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ. ‘ઞિતિ ૪-૩-૫૦’ થી ગ્રહ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી અકૃતકારં કરોતિ અને જીવગ્રાહં ગૃહ્ણાતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- અકૃતને કરે છે. જીવતો ગ્રહણ કરે છે. ॥૬૧॥

નિમૂલાત્ કષઃ ૫૧૪૬૨॥

વ્યાખ્યાવાચક નિમૂલ નામથી પરમાં રહેલા કષ્ ધાતુને; કષ્ ધાતુના જ સંબન્ધમાં વિકલ્પથી ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. નિમૂલ + કષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણમ્ પ્રત્યય. ‘ઞિતિ ૪-૩-૫૦’ થી કષ્ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષસમાસ... વગેરે કાર્ય થવાથી નિમૂલકાષં કષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી કષ્ ધાતુને ણમ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘ભાવાડકર્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮’ થી ઘજ્ (અ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિમૂલસ્ય કાષં કષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મૂલ છોડીને નાશ કરે છે. ॥૬૨॥

હનશ્ચ સમૂલાત્ ૫૧૪૬૩॥

વ્યાખ્યાવાચક સમૂલ નામથી પરમાં રહેલા હન્ ધાતુને અને કષ્ ધાતુને અનુક્રમે હન્ અને કષ્ ધાતુના સંબન્ધમાં વિકલ્પથી ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. સમૂલ નામથી પરમાં રહેલા હન્ અને કષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણમ્ પ્રત્યય. ‘ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯’ થી સમાસ. ‘ઞિતિ ૪-૩-૧૦૦’ થી હન્ ધાતુને ઘાત્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી સમૂલઘાતં હન્તિ અને સમૂલકાષં કષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ (બંન્નેનો) - સમૂલ નાશ કરે છે. સમૂલ - આ સાકલ્ય અર્થમાં અવ્યયીભાવથી અથવા બહુવ્રીહિસમાસથી

નિષ્પન્ન છે. ॥૬૩॥

करणेभ्यः ५।४।६४॥

કરણવાચક નામથી પરમાં રહેલા હન્ ધાતુને હન્ ધાતુના જ સંબંધમાં ણમ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. પાણિ + હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણમ્ પ્રત્યય. ‘ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષસમાસ. ‘ઙિણિતિ ઘાત્ ૪-૩-૧૦૦’ થી હન્ ધાતુને ઘાત્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી પાણિઘાતં કુડ્યમાહન્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હાથથી ભીંત ઉપર પ્રહાર કરે છે. સૂત્રસ્થ બહુવચનના નિર્દેશથી સકલ હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી હિસાર્થક હન્ ધાતુને પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ તે જ ધાતુના સંબંધમાં ણમ્ પ્રત્યય આ સૂત્રથી થાય છે. (સૂ.નં. ૫-૪-૭૪ થી નહિ.) જેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ એવા સ્થળે નિત્યસમાસ પણ થાય છે. અન્યથા નિત્યસમાસ થાત નહિ... ॥૬૪॥

स्व-स्नेहानार्थात् पुष-पिषः ५।४।६५॥

કરણવાચક સ્વ શબ્દાર્થક નામથી પરમાં રહેલા પુષ્ ધાતુને અને સ્નેહન (જેના વડે સિંચાય તે જલાદિ) શબ્દાર્થક નામથી પરમાં રહેલા પિષ્ ધાતુને તે તે જ ધાતુના સંબંધમાં વિકલ્પથી ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. સ્વ અને આત્મન્ નામથી પરમાં રહેલા પુષ્ ધાતુને અને ઉદક તથા ક્ષીર નામથી પરમાં રહેલા પિષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણમ્ પ્રત્યય. ‘ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષસમાસ. ‘લઘોરુ ૪-૩-૪’ થી ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઉ ને ગુણ ઓ અને ઙ ને ગુણ એ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી સ્વપોષં પુષ્ણાતિ અને આત્મપોષં પુષ્ણાતિ તથા ઉદપેષં પિનષ્ટિ અને ક્ષીરપેષં પિનષ્ટિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઉદક નામને ‘ઉદકસ્યોદઃ ૦ ૩-૨-૧૦૪’ થી ઉદ આદેશ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પોતાથી પોષે છે. પોતાથી

પોષે છે. પાણીથી પીસે છે. દૂધથી પીસે છે. અહીં સ્વ શબ્દનો અર્થ આત્મા આત્મીય જ્ઞાતિ અને ધન વિવક્ષિત છે - એ યાદ રાખવું. ॥૬૫॥

હસ્તાર્થાદ્ ગ્રહ - વર્તિ - વૃત્તઃ ૫૪૧૬૬॥

કરણવાચક હસ્ત શબ્દાર્થક નામથી પરમાં રહેલા ગ્રહ વર્તિ અને વૃત્ત ધાતુને તે તે જ ધાતુના સંબન્ધમાં વિકલ્પથી ગમ્ પ્રત્યય થાય છે. હસ્ત અને કર નામથી પરમાં રહેલા ગ્રહ ધાતુને, હસ્ત નામથી પરમાં રહેલા વર્તિ ધાતુને તેમ જ પાણિ નામથી પરમાં રહેલા વૃત્ત ધાતુને આ સૂત્રથી ગમ્ પ્રત્યય. 'ઞિણિ ૪-૩-૫૦' થી ગ્રહ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'જેરનિટિ ૪-૩-૮૩' થી વર્તિ ના ઇ નો લોપ. 'લઘોરુ ૪-૩-૪' થી વૃત્ત ધાતુના ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી હસ્તગ્રાહં ગૃહ્ણાતિ કરગ્રાહં ગૃહ્ણાતિ; હસ્તવર્તિ વર્તયતિ; પાણિવર્તિ વર્તતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - હાથથી ગ્રહણ કરે છે. હાથથી ગ્રહણ કરે છે. હાથથી વર્તવિ છે. હાથથી વર્તે છે. ॥૬૬॥

બન્ધે નામ્નિ ૫૪૧૬૭॥

સૂત્રસ્થ બન્ધિ પદ નામનું વિશેષણ છે તેમ જ બન્ધ્ ધાતુનું બોધક છે. તેથી સૂત્રાર્થ નીચે જણાવ્યા મુજબ થાય છે. સમાસ બન્ધવિશેષનું નામ હોય તો; કરણવાચક નામથી પરમાં રહેલા બન્ધ્ ધાતુને, બન્ધ્ ધાતુના જ સંબન્ધમાં વિકલ્પથી ગમ્ પ્રત્યય થાય છે. ક્રૌઞ્ચ નામથી પરમાં રહેલા બન્ધ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ગમ્ પ્રત્યય. 'ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રૌઞ્ચબન્ધં વદ્ધઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ક્રૌઞ્ચબન્ધથી બંધાએલો. ॥૬૭॥

આધારાત્ ૫૪૧૬૮॥

આધારવાચક નામથી પરમાં રહેલા બન્ધ્ ધાતુને, બન્ધ્ ધાતુના જ સમ્બન્ધમાં વિકલ્પથી ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. ચારક નામથી પરમાં રહેલા બન્ધ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણમ્ પ્રત્યય. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી ચારકબન્ધમ્બદ્ધઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ચારકબંધમાં બન્ધાએલો. ॥૬૮॥

કર્તુર્જીવ-પુરુષાન્નશ્ - વહઃ ૫૪૧૬૯॥

કર્તૃવાચક - જીવ અને પુરુષ નામથી પરમાં રહેલા અનુક્રમે નશ્ અને વહ્ ધાતુને; અનુક્રમે નશ્ અને વહ્ ધાતુના જ સમ્બન્ધમાં વિકલ્પથી ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. જીવ નામથી પરમાં રહેલા નશ્ ધાતુને અને પુરુષ નામથી પરમાં રહેલા વહ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણમ્ પ્રત્યય. 'ઞિણિતિ ૪-૩-૫૦' થી ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'ડસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રમશઃ - જીવનાશં નશ્યતિ અને પુરુષવાહં વહતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - જીવતો નાશ પામે છે. પુરુષ (નોકર થઈને) વહન કરે છે. કર્તુરિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્તૃવાચક જ જીવ અને પુરુષ નામથી પરમાં રહેલા અનુક્રમે નશ્ અને વહ્ ધાતુને તે તે ધાતુના સમ્બન્ધમાં વિકલ્પથી ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી જીવેન નશ્યતિ અહીં કર્તૃવાચક જીવ નામથી પરમાં નશ્ ધાતુ ન હોવાથી આ સૂત્રથી નશ્ ધાતુને ણમ્ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ - જીવદ્વારા નાશ પામે છે. ॥૬૯॥

ઋધ્વાત્ પૂઃ-શુષઃ ૫૪૧૭૦॥

કર્તૃવાચક ઋધ્વ નામથી પરમાં રહેલા પૂર્ (૧૨૬૮) ધાતુને તેમ જ

શુષ્ ધાતુને; તે તે જ ધાતુના સમ્બન્ધમાં વિકલ્પથી જન્મ પ્રત્યય થાય છે. ઊર્ધ્વ નામથી પરમાં રહેલા પૂર્ અને શુષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી જન્મ પ્રત્યય. 'લઘોરુઽં ૪-૩-૪' થી શુષ્ ધાતુના ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ. 'ડસ્યુક્તં ૦ ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી ઊર્ધ્વપૂર્ પૂર્યતે અને ઊર્ધ્વશોષ શુષ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઉપર પૂરું થાય છે. ઉપર સુકાય છે. ॥૭૦॥

વ્યાપ્યાચ્ચેવાત્ ૫૪૧૭૧॥

ઇવાર્થક - ઉપમાનાર્થક કર્મ અને કર્તૃવાચક નામથી પરમાં રહેલા ધાતુને તે તે જ ધાતુના સમ્બન્ધમાં વિકલ્પથી જન્મ પ્રત્યય થાય છે. સુવર્ણ (ઉપમાનાર્થક વ્યાપ્ય-કર્મવાચક) નામથી પરમાં રહેલા નિ + ધા ધાતુને અને કાક (ઉપમાનાર્થક કર્તૃવાચક) નામથી પરમાં રહેલા નશ્ ધાતુને આ સૂત્રથી જન્મ પ્રત્યય. 'આત એઃ ૦ ૪-૩-૫૩' થી ધા ધાતુના આ ને એ આદેશ. 'ઙિગિતિ ૪-૩-૫૦' થી નશ્ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'ડસ્યુક્તં ૦ ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી સુવર્ણનિધાયં નિહિતઃ અને કાકનાશં નષ્ટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સુવર્ણની જેમ રાખેલો. કાગડાની જેમ ભાગી ગયો. ॥૭૧॥

ઉપાત્ કિરો લવને ૫૪૧૭૨॥

ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુને છેદનાર્થક ધાતુનો સંબન્ધ હોય તો વિકલ્પથી જન્મ પ્રત્યય થાય છે. ઉપ + કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી જન્મ પ્રત્યય. 'કિરો લવને ૪-૪-૯૩' થી ધાતુની પૂર્વે સ્. 'નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧' થી કૃ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ. 'ડસ્યુક્તં ૦ ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષસમાસાદિ કાર્ય થવાથી ઉપસ્કારં મદ્રકા લુનન્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મદ્રક દેશના લોકો ફેલાવીને કાપે છે. લવનં ઇતિ

કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉપ + કૃ ધાતુને લવન - છેદનાર્થક જ ધાતુના સંબન્ધમાં વિકલ્પથી ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ઉપકીર્ય યાતિ અહીં લવનાર્થક ધાતુનો સમ્બન્ધ ન હોવાથી ઉપ + કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ણમ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ ‘પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭’ થી ક્ત્વા પ્રત્યય. ‘અનજઃ ૦ ૩-૨-૧૫૪’ થી ક્ત્વા ને યપ્ (ય) આદેશ. ‘કૃતાં ૦ ૪-૪-૧૧૬’ થી કૃ ને ઇર્ આદેશ. ‘ભ્વાદેર્નામિ ૦ ૨-૧-૬૩’ થી ઇર્ ના ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપકીર્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વિખેરીને જાય છે. ॥૭૨॥

દંશેસ્તુતીયયા ૫૧૪૧૭૩॥

તૃતીયા વિભક્ત્યન્ત પદનો યોગ હોય તો તુલ્યકર્તૃકાર્થક (પરકાલીન ક્રિયાર્થકધાત્વર્થના સમાનકર્તૃક) ઉપ ઉપસર્ગપૂર્વક દંશ્ ધાતુને વિકલ્પથી ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. મૂલકેનોપદંશં ભુક્તે મૂલકોપદંશં ભુક્તે અહીં આ સૂત્રથી ઉપ+દંશ્ ધાતુને ણમ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી મૂલકેનોપદંશં આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘તૃતીયો ૦ ૩-૧-૫૦’ થી વિકલ્પે સમાસાદિ કાર્ય થવાથી મૂલકોપદંશં આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ઉપ+દંશ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણમ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭’ થી ક્ત્વા પ્રત્યય, ‘અનજઃ ૦ ૩-૨-૧૫૪’ થી ક્ત્વા ને યપ્ આદેશ. ‘નો વ્યઙ્ગન ૦ ૪-૨-૪૫’ થી દંશ્ ના ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી મૂલકેનોપદશ્ય ભુક્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- મૂલની સાથે દાંતથી તોડીને ખાય છે. ॥૭૩॥

હિંસાથદિકાઽઽપ્યાત્ ૫૧૪૧૭૪॥

તૃતીયાન્ત પદની સાથે સંબન્ધ હોય તો; તુલ્યકર્મક એવા તુલ્યકર્તૃકાર્થક હિંસાવાચક ધાતુને; ધાતુના સમ્બન્ધમાં વિકલ્પથી ણમ્ પ્રત્યય થાય છે.

દળ્ડેનોપઘાતં દળ્ડેનોપઘાતં દળ્ડેનોપહત્ય ચ ગાઃ સાદયતિ અહીં ઉપ+હન્
 ધાતુને આ સૂત્રથી ણમ્ પ્રત્યય. 'ઞિતિઃ ૪-૩-૧૦૦' થી હન્ ધાતુને
 ઘાત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દળ્ડેનોપઘાતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 'તૃતીયોક્તં વા ૩-૧-૫૦' થી વિકલ્પે સમાસાદિ કાર્ય થવાથી દળ્ડેનોપઘાતમ્
 આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ઉપ+હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી. ણમ્
 પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭' થી ક્ત્વા પ્રત્યય. 'અનજઃ ૦ ૩-
 ૨-૧૫૪' થી ક્ત્વા ને યપ્ આદેશ. 'યમિ-રમિ ૦ ૪-૨-૫૫' થી હન્
 ધાતુના ન્ નો લોપ. 'હ્રસ્વસ્ય ૦ ૪-૪-૧૧૩' થી યપ્ ના ય ની પૂર્વે ત્
 નો આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી દળ્ડેનોપહત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ- દણ્ડથી મારીને ગાયને દુઃખી કરે છે. અહીં બંન્ને ધાતુનું કર્મ ગાય
 એક જ છે - - એ સમજી શકાય છે. એકાપ્યાદ્ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી
 ઉપર જણાવ્યા મુજબ તુલ્યકર્મક જ તુલ્યકર્તૃકાર્થક હિંસાર્થક ધાતુને;
 તૃતીયાન્ત પદની સાથે યોગ-સંબન્ધ હોય તો ધાતુના સમ્બન્ધમાં વિકલ્પથી
 ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી દળ્ડેનોપહત્ય 'ચૌરં ગોપાલકો ગાઃ' છેવટયતિ
 અહીં ભિન્નકર્મક ઉપ+હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણમ્ પ્રત્યય થતો નથી.
 પરન્તુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત્વા પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. અર્થ- દંડથી
 ચોરને મારીને ગોવાળીયો ગાયો ચરાવે છે. ॥૭૪॥

ઉપપીડ-રુઘ-કર્ષસ્તત્સપ્તમ્યા ૫૧૪૧૭૫૧

તૃતીયા અને સપ્તમી વિભક્ત્યન્ત પદની સાથે યોગ હોય તો;
 તુલ્યકર્તૃકાર્થક ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા પીડ્ રુઘ્ અને કૃષ્ (૫૦૬)
 ધાતુને; ધાતુના સંબન્ધમાં વિકલ્પથી ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. પાર્શ્વાભ્યામુપપીડં
 પાર્શ્વોપપીડં શેતે; પાર્શ્વયોરુપપીડં પાર્શ્વોપપીડં શેતે અહીં આ સૂત્રથી
 ઉપ+પીડ્ ધાતુને ણમ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય અને 'તૃતીયો ૦ ૩-૧-૫૦' થી
 વિકલ્પે સમાસાદિ કાર્ય થયું છે. આવીજ રીતે વ્રજેનોપરોઘં વ્રજોપરોઘં;
 વ્રજે ઉપરોઘં વ્રજોપરોઘં ગાઃ સ્થાપયતિ તેમજ પાણિનોપકર્ષ પાણ્યુપકર્ષ;

પાળાવુપ્રકર્ષ પાણ્યુપકર્ષ ગૃહ્ણાતિ અહીં ઉપ + રુઢ્ અને ઉપ + કૃષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી જમ્ પ્રત્યય. 'લઘોરુઠ ૪-૩-૪' થી ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઉ ને અને ક્રને ગુણ ઓ અને અર્ આદેશાદિ કાર્ય અને ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસાદિ કાર્ય થયું છે. અર્થ ક્રમશઃ- બંન્ને બગલમાં દબાવીને ઉઘે છે. ગોકુળમાં રોકીને ગાયો મૂકે છે. હાથથી ખેંચીને ગ્રહણ કરે છે. ॥૭૫॥

પ્રમાણ-સમાસત્યો: ૫૪૭૬॥

લંબાઈનું પ્રમાણ તેમજ સંરંભ(ઉત્તાવળ)પૂર્વક કરાએલ સમ્બન્ધ - અર્થ ગમ્યમાન હોય તો, તૃતીયા અને સપ્તમી વિભક્ત્યન્ત પદની સાથે સમ્બન્ધ હોય ત્યારે; તુલ્યકર્તૃકાર્થક ધાતુને ધાતુના સમ્બન્ધમાં વિકલ્પથી જમ્ પ્રત્યય થાય છે. દ્વયઙ્ગુલેનોત્કર્ષ દ્વયઙ્ગુલોત્કર્ષ, દ્વયઙ્ગુલે ઉત્કર્ષ દ્વયઙ્ગુલોત્કર્ષ ગણ્ડિકાશ્ચિનત્તિ અહીં ઉત્+કૃષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી જમ્ પ્રત્યય. 'લઘોરુપાઠ ૪-૩-૪' થી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશાદિ કાર્ય અને 'તૃતીયોક્તં વા ૩-૧-૫૦' થી સમાસાદિ કાર્ય થયું છે. આવીજ રીતે કેશૈગ્રાહં કેશગ્રાહં કેશેષુ ગ્રાહં કેશગ્રાહં યુધ્યન્તે અહીં ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી જમ્ પ્રત્યય. ગ્રહ ધાતુના અ ને 'ઞિણિ ૪-૩-૫૦' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'તૃતીયોઠ ૩-૧-૫૦' થી સમાસ વગેરે કાર્ય થયું છે. વિકલ્પપક્ષમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉત્+કૃષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી જમ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭' થી ક્ત્વા પ્રત્યય. 'અનજઃઠ ૩-૨-૧૫૪' થી ક્ત્વા ને યપ્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વયઙ્ગુલેનોત્કૃષ્ ગણ્ડિકાશ્ચિનત્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- બે આંગળ માપીને શેલડી કાપે છે. વાળથી પકડીને યુદ્ધ કરે છે. ॥૭૬॥

ત્વરા (ઔત્સુક્ય) અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે; પઞ્ચમી-વિભક્ત્યન્ત નામનો યોગ હોય તો તુલ્યકર્તૃકાર્થક ધાતુને; ધાતુના સંબન્ધમાં વિકલ્પથી નમ્ પ્રત્યય થાય છે. શય્યાયા ઉત્થાય ધાવતિ શય્યોત્થાય ધાવતિ અહીં આ સૂત્રથી ઉદ્ + સ્થા ધાતુને નમ્ પ્રત્યય. 'આત એઃ૦ ૪-૩-૫૩' થી સ્થા ના આ ને એ આદેશ. 'ઉદઃ સ્થા૦ ૧-૩-૪૪' થી સ્થા ના સ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થાય છે. તેમ જ 'તૃતીયો૦ ૩-૧-૫૦' થી વિકલ્પે સમાસાદિ કાર્ય થાય છે. અર્થ - શય્યાથી જલ્દી ઉઠીને દોરે છે. વિકલ્પ પક્ષમાં ઉદ્ + સ્થા ધાતુને આ સૂત્રથી નમ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'પ્રાવકાલે ૫-૪-૪૭' થી ક્ત્વા પ્રત્યય. ક્ત્વા ને 'અનજઃ૦ ૩-૨-૧૫૪' થી યપ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શય્યાયા ઉત્થાય ધાવતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. ત્વરાયામિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્વરા અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે જ, પઞ્ચમ્યન્ત પદની સાથે યોગ હોય તો તુલ્યકર્તૃકાર્થક ધાતુને ધાતુના સંબન્ધમાં નમ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. તેથી શાસનાદુત્થાય યાતિ અહીં ત્વરા અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઉદ્ + સ્થા ધાતુને નમ્ પ્રત્યય થતો નથી. જેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત્વા પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. અર્થ - આસનથી ઉઠીને જાય છે. ॥૭૭॥

દ્વિતીયયા ૫૧૪।૭૮॥

ત્વરા (ઔત્સુક્ય) અર્થ ગમ્યમાન હોય તો; દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત નામની સાથે યોગ હોય ત્યારે તુલ્યકર્તૃકાર્થક ધાતુને; ધાતુના સમ્બન્ધમાં નમ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. લોષ્ટાન્ ગ્રાહં, લોષ્ટગ્રાહં યુધ્યન્તે અહીં ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી નમ્ પ્રત્યય. 'ઞિગિતિ ૪-૩-૫૦' થી ગ્રહ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'તૃતીયોક્તં વા ૩-૧-૫૦' થી વિકલ્પે

સમાસ વગેરે કાર્ય થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ગ્રહ ધાતુને ગમ્ પ્રત્યય આ સૂત્રથી ન થાય ત્યારે ‘પ્રાવકાલે ૫-૪-૪૭’ થી ક્ત્વા પ્રત્યય. ‘સ્તાઘશિં ૪-૪-૩૨’ થી ક્ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્. ‘ગ્રહ-ત્રસ્વં ૪-૧-૮૪’ થી ગ્રહ ના ર ને ઋ આદેશ ‘ગૃહ્ણોઽપરો ૪-૪-૩૪’ થી ઇટ્ ના ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ. વગેરે કાર્ય થવાથી લોષ્ટ્યાન્ ગૃહીત્વા યુઘ્યન્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જલ્દી ઢેફાં ગ્રહણ કરીને મારે છે. ॥૭૮॥

સ્વાઙ્ગેના ડ મુવેણ ૫૧૪૧૭૧॥

જે અઙ્ગને કાપવાથી કે વિદ્યારવાથી પ્રાણી મરતો નથી તે અઙ્ગને અધ્રુવ કહેવાય છે. અધ્રુવ-સ્વાઙ્ગવાચક દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત નામની સાથે યોગ હોય તો ધાતુને ધાતુના સમ્બન્ધમાં વિકલ્પથી ગમ્ પ્રત્યય થાય છે. ધ્રુવૌ વિક્ષેપં, ધ્રૂ-વિક્ષેપં જલ્પતિ અહીં આ સૂત્રથી વિ + ક્ષિપ્ ધાતુને ગમ્ પ્રત્યય. ‘લઘોરૂપાં ૪-૩-૪’ થી ક્ષિપ્ ધાતુના ઇ ને ણુષ્ઠ એ આદેશ. ‘તૃતીયો ૩-૧-૫૦’ થી વિકલ્પે સમાસ વગેરે કાર્ય થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ગમ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘પ્રાવકાલે ૫-૪-૪૭’ થી ક્ત્વા પ્રત્યય. ક્ત્વા ને ‘અનઙ્ઃ ૩-૨-૧૫૪’ થી યપ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ધ્રુવૌ વિક્ષિપ્યં જલ્પતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભવાં ફેલાવીને બોલે છે. અધ્રુવેણેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વિતીયાન્ત અધ્રુવવાચક જ સ્વાઙ્ગવાચી નામની સાથે યોગ હોય તો તુલ્યકર્તૃક ધાતુને ધાતુના સમ્બન્ધમાં ગમ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. તેથી શિર ઉક્ષિપ્ય વક્તિ અહીં આ સૂત્રથી ઉત્ + ક્ષિપ્ ધાતુને ગમ્ પ્રત્યય ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત્વા પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. અહીં દ્વિતીયાન્ત શિરસ્ સ્વાઙ્ગવાચક હોવા છતાં અધ્રુવાર્થક નથી. અર્થ - માથું ઉછાળીને બોલે છે. ॥૭૯॥

द्वितीयान्त - अत्यन्त पीडा पमाडाता स्वाङ्गवाचक (ध्रुवार्थक) नामની સાથે યોગ હોય તો; તુલ્યકર્તૃકાર્થક ધાતુને ધાતુના સમ્બન્ધમાં ગમ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. ઉરાંસિ પ્રતિપેષં; ઉર:પ્રતિપેષં યુઘ્યન્તે અહીં પ્રતિ + પિષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ગમ્ પ્રત્યય. પિષ્ ધાતુના ઇ ને 'લઘોરુઠ ૪-૩-૪' થી ગુણ એ આદેશ... તેમજ 'તૃતીયોઠ ૩-૧-૫૦' થી વિકલ્પે સમાસાદિ કાર્ય થયું છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પ્રતિ + પિષ્ ધાતુને ગમ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭' થી ક્ત્વા પ્રત્યય. 'અનજઃઠ ૩-૨-૧૫૪' થી ત્વા ને યપ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉરાંસિ પ્રતિપેષ્ય (પ્રતિપિષ્ય વા જુઓ સૂ.નં. ૪-૩-૨૫) યુઘ્યન્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - છાતીને અતિશય પીડીને યુદ્ધ કરે છે. ॥૮૦॥

વિશ-પત્-પદ-સ્કન્દો વીપ્સાઽઽભીક્ષ્યે ૫।૪।૮૧॥

દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત નામની સાથે યોગ હોય તો; તુલ્યકર્તૃકાર્થક વિશ્ પત્ પદ અને સ્કન્દ ધાતુને ધાતુના સમ્બન્ધમાં; વીપ્સા અને આભીક્ષ્ય અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે વિકલ્પથી ગમ્ પ્રત્યય થાય છે. અહીં વિશ્ પત્ વગેરે ધાત્વર્થ ક્રિયાથી ઉપપદ્યર્થ - ગૃહાદિને સમગ્રતયા વ્યાપ્ત કરવાની જે ઈચ્છા, તેને વીપ્સા કહેવાય છે. અને વિશ્ પત્ વગેરે ધાત્વર્થ ક્રિયાનું વારંવારં કરવું તેને આભીક્ષ્ય કહેવાય છે. ગેહંગેહમનુપ્રવેશમાસ્તે ગેહાનુપ્રવેશમાસ્તે અહીં વીપ્સા અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી અનુ + પ્ર + વિશ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ગમ્ પ્રત્યય. વિશ્ ધાતુના ઇ ને 'લઘોરુઠ ૪-૩-૪' થી ગુણ એ આદેશ. 'વીપ્સાયામ્ ૭-૪-૮૦' થી ગેહમ્ ને દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય થયું છે. તેમ જ 'તૃતીયોઠ ૩-૧-૫૦' થી વિકલ્પે સમાસાદિ કાર્ય થયું છે. ગેહમનુપ્રવેશમનુપ્રવેશં, ગેહાનુપ્રવેશમાસ્તે અહીં આભીક્ષ્ય અર્થમાં અનુ + પ્ર + વિશ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ગમ્ પ્રત્યય. 'મૃશાઠ ૭-૪-૭૩' થી

અનુપ્રવેશમ્ ને દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થયું છે. વીપ્સા કે
 આભીક્ષ્ય અર્થમાં સમાસસ્થળે શબ્દશક્તિના સ્વભાવને લઈને દ્વિત્વ
 થતું નથી. સમાસ ન હોય ત્યારે ઉપર જણાવ્યા મુજબ વીપ્સામાં સ્પાદિ
 વિભક્ત્યન્તને દ્વિત્વ થાય છે. અને આભીક્ષ્યમાં ત્યાઘન્તને તેમજ
 અવ્યયસંજક કૃદન્તને દ્વિત્વ થાય છે. - અહીં ણમ્ પ્રત્યયાન્ત કૃદન્તને
 'ક્ત્વા-તુમ્ ૧-૧-૩૫' થી અવ્યયસંજા વિહિત છે - એ યાદ રાખવું.
 આવીજ રીતે ગેહં ગેહમનુપ્રપાતં, ગેહાનુપ્રપાતમાસ્તે; ગેહમનુપ્રપાતમનુપ્રપાતમ્,
 ગેહાનુપ્રપાતમાસ્તે; ગેહં ગેહમનુપ્રપાદં, ગેહાનુપ્રપાદમાસ્તે; ગેહમનુપ્રપાદમનુપ્રપાદં,
 ગેહાનુપ્રપાદમાસ્તે ગેહં ગેહમવસ્કન્દં, ગેહાવસ્કન્દમાસ્તે; ગેહમવસ્કન્દમવસ્કન્દં,
 ગેહાવસ્કન્દમાસ્તે અહીં ક્રમશઃ વીપ્સામાં અને આભીક્ષ્યમાં અનુ + પ્ર +
 પત્; અનુ + પ્ર + પદ્ અને અવ + સ્કન્દ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ણમ્
 પ્રત્યય. પત્ અને પદ્ ધાતુના અ ને 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી વૃદ્ધિ આ
 આદેશ..... વગેરે કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં અનુ
 + પ્ર + વિશ્ વગેરે ધાતુને આ સૂત્રથી ણમ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે
 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭' થી ક્ત્વા પ્રત્યય. ક્ત્વા ને 'અનજઃ ૦ ૩-૨-૧૫૪'
 થી યપ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ગેહં ગેહમનુપ્રવિશ્ય; ગેહમનુપ્રવિશ્યાનુ-
 પ્રવિશ્યા ડડસ્તે..... ઈત્યાદિ પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ઘર ઘરમાં-
 પ્રવેશ કરીને રહે છે. ઘરમાં વારંવાર પ્રવેશ કરીને રહે છે. ઘર ઘરમાં
 જઈને રહે છે. ઘરમાં વારંવાર જઈને રહે છે. ઘર ઘરમાં જઈને રહે છે.
 ઘરમાં વારંવાર જઈને રહે છે. ઘર ઘરને ઘેરીને રહે છે. ઘરને વારંવાર
 ઘેરીને રહે છે. ॥૮૧॥

કાલેન તૃષ્યસ્વઃ ક્રિયાડન્તરે ૫૧૪।૮૨॥

દ્વિતીયાન્ત કાલવાચક નામની સાથે યોગ હોય તો ક્રિયાવ્યવધાયકાર્થક
 તુલ્યકર્તૃકાર્થવાચી તૃષ્ અને અસ્ (૧૨૨૧) ધાતુને ધાતુના સમ્બન્ધમાં
 વિકલ્પથી ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. દ્વયહં તર્ષ દ્વયહતર્ષ ગાવઃ પિબન્તિ અહીં

તૃષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી જન્મ પ્રત્યય. ક્રને 'લઘોરુઠ ૪-૩-૪' થી ગુણ
 આદેશ. 'તૃતીયોઠ ૩-૧-૫૦' થી વિકલ્પે સમાસ.... વગેરે કાર્ય
 થયું છે. અર્થ - બે દિવસ તરસી રહીને ગાયો (પાણી) પીએ છે.
 આવીજ રીતે દ્વયહમત્યાસં; દ્વયહાત્યાસં ગાવઃ પિવન્તિ અહીં અતિ + અસ્
 ધાતુને આ સૂત્રથી જન્મ પ્રત્યય. 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી અસ્ ના અ ને
 વૃદ્ધિ આ આદેશાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થાય છે. અર્થ - બે
 દિવસ વીતાવીને ગાયો (પાણી) પીએ છે. ક્રિયાન્તર ઇતિ કિમ્? = આ
 સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્રિયાવ્યવધાયકાર્થક જ તુલ્યકર્તૃકાર્યવાચી
 ધાતુને ધાતુના સંબન્ધમાં દ્વિતીયાન્ત કાલવાચક નામની સાથે યોગ હોય
 તો વિકલ્પથી જન્મ પ્રત્યય થાય છે. તેથી અહરત્યસ્યેષૂન્ ગતઃ અહીં અસ્
 ધાતુ ક્રિયાવ્યવધાયકાર્થક ન હોવાથી તેને આ સૂત્રથી જન્મ પ્રત્યય ન
 થવાથી 'પ્રાવકાલે ૫-૪-૪૭' થી ક્ત્વા પ્રત્યય. 'અનજઃ ૦ ૩-૨-૧૫૪' થી
 ક્ત્વા ને યપ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ - દિવસભર બાણો ફેંકીને
 ગયો. અહીં સમજી લેવું જોઈએ કે ગાયો બે દિવસ તરસી ન રહે
 અથવા તો આજે પાણી પીધા પછી બે દિવસ ન વીતાવે તો ગાયોની
 પાણી પીવાની ક્રિયા થતી નથી. તેથી અહીં તૃષ્ અને અસ્ ધાત્વર્થ
 ક્રિયાવ્યવધાયક (પાનક્રિયાવ્યવધાયક) છે. અને તૃષ્ તથા અસ્ ધાતુ
 ક્રિયાવ્યવધાયકાર્થક છે. પરન્તુ પ્રત્યુદાહરણમાં બાણ ફેંકવાની ક્રિયા
 કર્તાની ગમનક્રિયામાં વ્યવધાયક નથી. બાણ ફેંક્યા વિના પણ તે ક્રિયા
 શક્ય છે. તેથી અહીં અસ્ ધાતુ તાદૃશ ક્રિયાવ્યવધાયકાર્થક નથી. ॥૮૨॥

નામ્ના ગ્રહાડ્ડિશઃ ૫૪૧૮૩॥

દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત નામન્ નામની સાથે યોગ હોય તો તુલ્યકર્તૃકાર્થક
 ગ્રહ અને આ + વિશ્ ધાતુને ધાતુના સંબન્ધમાં વિકલ્પથી જન્મ પ્રત્યય
 થાય છે. નામાનિ ગ્રાહં, નામગ્રાહમાહવયતિ અહીં ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી
 જન્મ પ્રત્યય. 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ.

‘તૃતીયોઽં ૩-૧-૫૦’ થી વિકલ્પે સમાસ વગેરે કાર્ય થયું છે. આવી જ રીતે નામાન્યાદેશં, નામાઽઽદેશં દત્તે અહીં આ + દિશ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ગમ્ પ્રત્યય. ઉપાન્ત્ય ઇ ને ‘લઘોરુપાં ૪-૩-૪’ થી યુક્ત એ આદેશ વગેરે કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં તાદૃશ ગ્રહ ધાતુને આ સૂત્રથી ગમ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭’ થી ક્ત્વા પ્રત્યય વગેરે કાર્ય (જુઓ સૂ. નં. ૫-૪-૭૮) થવાથી નામ ગૃહીત્વા દત્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- નામો લઈને બોલાવે છે. નામો લઈને આપે છે. નામ લઈને આપે છે. ॥૮૩॥

કૃગોઽવ્યયેનાઽનિષ્ઠોક્તૌ ક્ત્વા-ગમૌ ૫।૪।૮૪॥

અનિષ્ઠ ઉક્તિ ગમ્યમાન હોય તો; અવ્યયના યોગમાં તુલ્યકર્તૃકાર્થક કૃ ધાતુને, ધાતુના સમ્બન્ધમાં ક્ત્વા અને ગમ્ પ્રત્યય થાય છે. “બ્રાહ્મણ! પુત્રસ્તે જાતઃ; કિન્તર્હિ વૃષલ! નીચૈઃ કૃત્વા નીચૈઃકૃત્ય નીચૈઃકારં કથયસિ? ઉચ્ચૈ નામ પ્રિયમાલ્બેયમ્” અહીં કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યય અને ગમ્ પ્રત્યય. ગમ્ ની પૂર્વે કૃ ધાતુના ક્રને ‘નામિનો ૪-૩-૫૧’ થી વૃદ્ધિ આર આદેશ. ‘તૃતીયોઽં ૩-૧-૫૦’ થી નીચૈસ્ અવ્યયને કૃત્વા અને કારમ્ નામની સાથે વિકલ્પે સમાસ. ‘અનજઃ ૦ ૩-૨-૧૫૪’ થી ક્ત્વા ને યપ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નીચૈઃકૃત્ય અને નીચૈઃકારમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં સમાસ ન થાય ત્યારે નીચૈઃ કૃત્વા અને નીચૈઃ કારમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. (કિન્તર્હિ નીચૈ વૃષલ! કારં.... આવો નીચૈસ્ અને કારમ્ નો વ્યવધાનથી પણ પ્રયોગ થાય છે.) અર્થ - હે બ્રાહ્મણ! તને પુત્ર થયો; રે શુદ્ર! તો ધીમા સ્વરે કેમ કહે છે? પ્રિય તો મોટેથી કહેવું જોઈએ. અનિષ્ઠોક્તાવિતિ કિમ્? = અનિષ્ઠોક્તિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી અવ્યયની સાથે યોગ હોય ત્યારે તુલ્યકર્તૃકાર્થક કૃ ધાતુને ધાતુના સમ્બન્ધમાં ક્ત્વા અને ગમ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ઉચ્ચૈઃ કૃત્વા ઽઽચષ્ટે- બ્રાહ્મણ! પુત્રસ્તે જાત

इति। अर्हो अनिष्टोक्तिः अर्थ गम्यमान न होवाथी आ सूत्रथी तादृश कृ
धातुने क्त्वा के णम् प्रत्यय थतो नथी. परन्तु 'प्राक्काले ५-४-४७' थी
क्त्वा प्रत्यय थयो છે. અર્થ - મોટેથી કહે છે - હે બ્રાહ્મણ! તને પુત્ર
થયો. અવ્યયેનેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનિષ્ટોક્તિ
ગમ્યમાન હોય તો અવ્યયનો યોગ હોય ત્યારે જ તુલ્યકર્તૃકાર્થક કૃ
ધાતુને ધાતુના સંબન્ધમાં ક્ત્વા અને ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી
બ્રાહ્મણ! પુત્રસ્તે જાતઃ કિં તર્હિ વૃષલ! મન્દં કૃત્વા કથયસિ? અર્હો
અનિષ્ટોક્તિ ગમ્યમાન હોવા છતાં અવ્યયાત્મક નામનો યોગ ન હોવાથી
કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ણમ્ કે ક્ત્વા પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ ઉપર
જણાવ્યા મુજબ ક્ત્વા પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - હે બ્રાહ્મણ! તને પુત્ર
થયો. તો હે શુદ્ર! ધીમેથી કેમ કહે છે?.

અર્હો યાદ રાખવું જોઈએ કે આ સૂત્રમાં પૂર્વસૂત્રથી ણમ્ વા
અનુવર્તમાન હોવાથી વિકલ્પપક્ષમાં ક્ત્વા પ્રત્યય 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭' થી
સિદ્ધ હતો. તેમ છતાં ક્ત્વા પ્રત્યયનું વિધાન ઉપર જણાવ્યા મુજબ
સમાસ માટે છે. તેથી પ્રત્યુદાહરણમાં આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યય વિહિત ન
હોવાથી 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭' થી વિહિત ક્ત્વા પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે
સમાસ થતો નથી. સૂત્રમાં 'ક્ત્વા ચ' આવો નિર્દેશ કરીને પણ ણમ્
પ્રત્યયનું વિધાન કરી શકાતું હોવા છતાં 'ક્ત્વા-ગમૌ' આ પ્રમાણે જે
નિર્દેશ કર્યો છે, તે ઉત્તરસૂત્રમાં ણમ્ ની અનુવૃત્તિ લઈ જવા માટે છે.
અન્યથા ચ થી અનુકૃષ્ટ ણમ્ ની અનુવૃત્તિ ઉત્તરત્ર શક્ય ન બનત
....॥૮૪॥

તિર્યચાડપર્વો ૫।૪।૮૫॥

અપવર્ગ એટલે ક્રિયાની સમાપ્તિ, સમાપ્તિપૂર્વકનો વિરામ અથવા
ત્યાગ. અપવર્ગ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો તિર્યચ્ અવ્યયની સાથે યોગ
હોય તો તુલ્યકર્તૃકાર્થક કૃ ધાતુને ધાતુના સંબન્ધમાં ક્ત્વા પ્રત્યય અને

ળમ્ પ્રત્યય થાય છે. 'તિર્યક્ કૃત્વા, તિર્યક્કૃત્ય તિર્યક્કારમાસ્તે' અહીં આ સૂત્રથી કૃ ધાતુને ક્ત્વા પ્રત્યય અને ણમ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય તેમજ 'તૃતીયોઽં ૩-૧-૫૦' થી વિકલ્પે સમાસ. સમાસમાં 'અનજઃઽં ૩-૨-૧૫૪' થી ક્ત્વા ને યપ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થયું છે. અર્થ- સમાપ્ત કરીને બેસે છે. અપવર્ગ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અપવર્ગ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ તિર્યચ્ અવ્યયની સાથે યોગ હોય ત્યારે તુલ્યકર્તૃકાર્થક કૃ ધાતુને ધાતુના સંબન્ધમાં ક્ત્વા અને ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી તિર્યક્ કૃત્વા કાષ્ઠં ગતઃ અહીં અપવર્ગ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્ત્વા કે ણમ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭' થી ક્ત્વા પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ - કાષ્ઠ વાંકું કરીને ગયો. ॥૮૫॥

स्वाङ्गतश्च्यर्थे नाना विना-धाऽर्थेन भुवश्च ५।४।८६॥

તસ્ પ્રત્યયાન્ત સ્વાઙ્ગવાચક નામ; ચ્વિ પ્રત્યયાર્થક નાના અને વિના નામ તેમજ ધા પ્રત્યયાર્થમાં વિહિત જે પ્રત્યય, તદન્ત નામની સાથે યોગ હોય તો; તુલ્યકર્તૃકાર્થક ભૂ અને કૃ ધાતુને ધાતુના સંબન્ધમાં ક્ત્વા અને ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. મુખતો ભૂત્વા; મુખતોભૂય; મુખતોભાવમાસ્તે। અહીં તસ્ પ્રત્યયાન્ત સ્વાઙ્ગવાચક નામની સાથે યોગ હોવાથી; નાના ભૂત્વા; નાનાભૂય; નાનાભાવં ગતઃ। અહીં ચ્વિ પ્રત્યયાર્થક (અનાના નાના ભૂત્વા ગતઃ) નાના નામની સાથે યોગ હોવાથી; વિના ભૂત્વા; વિનાભૂય; વિનાભાવં ગતઃ અહીં ચ્વિ પ્રત્યયાર્થક (અવિના વિના ભૂત્વા ગતઃ) વિના નામની સાથે યોગ હોવાથી અને દ્વિધા ભૂત્વા; દ્વિધાભૂય; દ્વિધાભાવમાસ્તે અહીં ધા પ્રત્યયાર્થક (ધા) પ્રત્યયાન્ત દ્વિધા નામની સાથે યોગ હોવાથી ભૂ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યય અને ણમ્ પ્રત્યય. ણમ્ ની પૂર્વે ભૂ ધાતુના ઋ ને 'નામિનોઽં ૪-૩-૫૧' થી વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'તૃતીયોઽં ૩-૧-૫૦' થી વિકલ્પે સમાસ. સમાસમાં ક્ત્વા ને 'અનજઃઽં ૩-૨-૧૫૪'

થી યપ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થયું છે. આવી જ રીતે પાર્શ્વતઃ કૃત્વા; પાર્શ્વતઃકૃત્ય; પાર્શ્વતઃકારં શેતે અહીં કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્ત્વા અને ણમ્ પ્રત્યય. ણમ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઋ ને વૃદ્ધિ આર આદેશ. વિકલ્પે સમાસ. સમાસમાં ક્ત્વા ને યપ્ આદેશ. યપ્ ની પૂર્વે ‘ઠ્ઠસ્વસ્ય૦ ૪-૪-૧૧૩’ થી ત્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થયું છે. અર્થક્રમશઃ- સન્મુખ થઈને બેસે છે. એક અનેક થઈને ગયો. સહિત રહિત થઈને ગયો. વ્યગ્રચિત્ત થઈને ગયો. બગલમાં લઈને ઉઘે છે.

ચ્ચર્ય્ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તસ્ પ્રત્યયાન્ત સ્વાફગવાચક નામની સાથે ચ્વિ પ્રત્યયાર્થક જ નાના અને વિના અવ્યયની સાથે તેમ જ ઘા પ્રત્યયાર્થક પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે યોગ હોય તો તુલ્યકર્તૃકાર્થક મૂ અને કૃ ધાતુને ધાતુના સમ્બન્ધમાં ક્ત્વા અને ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી નાના કૃત્વા ભક્ષ્યાણિ મુક્તે અહીં આ સૂત્રથી કૃ ધાતુને ક્ત્વા અને ણમ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ ‘પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭’ થી ક્ત્વા પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - અનેક રીતે બનાવીને ખાવાની વસ્તુઓ ખાય છે. અહીં નાના શબ્દ ચ્વિ પ્રત્યયાર્થક નથી - એ સમજી શકાય છે. ||૮૬||

તૂષ્ણીમા ૫૧૪૮૭||

તૂષ્ણીમ્ અવ્યયની સાથે યોગ હોય તો તુલ્યકર્તૃકાર્થક મૂ ધાતુને ધાતુના સંબન્ધમાં ક્ત્વા અને ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. તૂષ્ણીં મૂત્વા; તૂષ્ણીંમૂય; તૂષ્ણીંભાવમાસ્તે અહીં મૂ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યય અને ણમ્ પ્રત્યય. ણમ્ પ્રત્યયની પૂર્વે મૂ ધાતુના ઋ ને ‘નામિનો૦ ૪-૩-૫૧’ થી વૃદ્ધિ ઐ આદેશ વગેરે કાર્ય તેમ જ ‘તૃતીયો૦ ૩-૧-૫૦’ થી વિકલ્પે સમાસાદિ કાર્ય થાય છે. અર્થ - ચૂપ થઈને બેસે છે. ||૮૭||

આનુલોમ્યેઽન્વચા ૫૧૪।૮૮॥

અન્વચ્ અવ્યયનો યોગ હોય તો આનુલોમ્ય (અનુકૂળતા) અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે તુલ્યકર્તૃકાર્થક ભૂ ધાતુને ધાતુના સમ્બન્ધમાં ક્ત્વા અને ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. અન્વગ્ ભૂત્વા; અન્વગ્ભૂય; અન્વગ્ભાવમાસ્તે અહીં ભૂ ધાતુને ક્ત્વા પ્રત્યય અને ણમ્ પ્રત્યય. ણમ્ ની પૂર્વે ભૂ ધાતુના ઋ ને 'નામિનોઽ ૪-૩-૫૧' થી વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'તૃતીયોઽ ૩-૧-૫૦' થી વિકલ્પે સમાસ. સમાસમાં 'અનજઃઽ ૩-૨-૧૫૪' થી ક્ત્વા ને યપ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ - પરચિત્તને અનુકૂળ થઈને રહે છે. આનુલોમ્ય इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આનુલોમ્ય અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે જ અન્વચ્ અવ્યયનો યોગ હોય તો તુલ્યકર્તૃકાર્થક ભૂ ધાતુને ધાતુના સમ્બન્ધમાં ક્ત્વા અને ણમ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી અન્વગ્ ભૂત્વા વિજયતે અહીં આનુલોમ્ય અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી ભૂ ધાતુને આ સૂત્રથી ક્ત્વા કે ણમ્ પ્રત્યય થતો નથી. તેથી 'પ્રાગ્કાલે ૫-૪-૪૭' થી ક્ત્વા પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - પાછળ થઈને વિજય પામે છે.॥૮૮॥

इच्छार्थे कर्मणः सप्तमी ५१४।८९॥

ઈચ્છાર્થક ધાતુ ઉપપદ હોય તો તુલ્યકર્તૃકાર્થક કર્મભૂત (ઈચ્છાર્થક ધાત્વર્થક્રિયાની કર્મભૂતક્રિયાર્થક) ધાતુને સપ્તમી નો પ્રત્યય થાય છે. ભુજીયેતિ ઇચ્છતિ અહીં ભુજ્ ધાતુને આ સૂત્રથી સપ્તમીનો ઈય પ્રત્યય થયો છે. અર્થ - ખાવાની ઈચ્છા કરે છે. અહીં ભોજનક્રિયા ઈચ્છાનું કર્મ છે. તદર્થક ભુજ્ ધાતુ ઈચ્છાર્થક ધાતુનું કર્મ છે - એ સ્પષ્ટ છે. ઇચ્છાર્થ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઈચ્છાર્થક જ ધાતુ ઉપપદ હોય તો તુલ્યકર્તૃકાર્થક કર્મભૂત ધાતુને સપ્તમી નો પ્રત્યય થાય છે. તેથી ભોજકો યાતિ અહીં ઈચ્છાર્થક ધાતુ ઉપપદ ન હોવાથી

આ સૂત્રથી ભુજ્ ધાતુને સપ્તમી નો પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ ‘ક્રિયાયાં ૦ ૫-૩-૧૩’ થી નકચ્ (અક) પ્રત્યય થાય છે. ‘લઘોરુ ૦ ૪-૩-૪’ થી ઉપાન્ત્ય ઉ ને ગુણ ઓ આદેશાદિ કાર્ય થાય છે. અર્થ - ખાવા માં જાય છે. કર્મણ્ણ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઈચ્છાર્થક ધાતુ ઉપપદ હોય તો તુલ્યકર્તૃકાર્થક કર્મભૂત જ ધાતુને સપ્તમી નો પ્રત્યય થાય છે. તેથી ઇચ્છન્ કરોતિ અહીં કૃ ધાતુને આ સૂત્રથી સપ્તમી નો પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ યથાપ્રાપ્ત વર્તમાના નો ‘સતિ. ૫-૨-૧૧’ થી તિવ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થાય છે. અહીં કૃ ધાત્વર્થ ક્રિયા ઈચ્છાનું કર્મ નથી - એ સમજી શકાય છે. અર્થ- ઈચ્છતો કરે છે. ॥૮૧॥

શક્-ધૃષ્-જ્ઞા-રભ્-લભ્-સહાડર્હ-ગ્લા-ઘટાડસ્તિ-સમર્થાયે ચ તુમ્ ૫૪૪૧૦॥

શક્ ધૃષ્ જ્ઞા રભ્ લભ્ સહ્ ડર્હ ગ્લૈ ઘટ્ અને અસ્ (૧૧૦૨) ધાતુનો અર્થ; અર્થ છે જેનો એવો ધાતુ ઉપપદ હોય; તેમ જ સમર્થાર્થક નામ અથવા ધાતુ ઉપપદ હોય અને ઈચ્છાર્થક ધાતુ ઉપપદ હોય તો તુલ્યકર્તૃકાર્થક કર્મભૂત ધાતુને તુમ્ પ્રત્યય થાય છે. શક્નોતિ પારયતિ વા ભોક્તુમ્ અહીં શક્ ધાત્વર્થાર્થક શક્ અને પાર્ ધાતુ (પૃ) ઉપપદ હોવાથી તુલ્યકર્તૃકાર્થક કર્મભૂત ભુજ્ ધાતુને આ સૂત્રથી તુમ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થાય છે. આવી જ રીતે ધુષ્ણોતિ જાનાતિ આરમ્ભતે લભતે સહતે અર્હતિ ગ્લાયતિ ઘટતે અસ્તિ સમર્થ ઇચ્છતિ વા ભોક્તુમ્ અહીં ધૃષ્ વગેરે ધાત્વર્થાર્થક ધાતુ વગેરે ઉપપદ હોવાથી ભુજ્ ધાતુને આ સૂત્રથી તુમ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ખાઈ શકે છે. ખાઈ શકે છે. ખાઈ શકે છે. ખાવાનું જાણે છે. ખાવાનો આરંભ કરે છે. ખાવાનું મેળવે છે. ખાવા માટે સહન કરે છે. ખાવાને યોગ્ય છે. ખાવા માટે ખિન્ન - ઉદાસ થાય છે. ખાવા માટે સંગત થાય છે. ખાવા માટે છે. ખાવા માટે સમર્થ છે. ખાવા ઈચ્છે છે. અહીં યાદ રાખવું કે - સૂત્રમાં અનુવર્તમાન કર્મણઃ આ પદનો સમ્બન્ધ અર્હ ધાતુ સુધીના સાત ધાતુઓ અને

ઈચ્છાર્થક ધાતુની સાથે છે. કારણ કે ત્લૈ વગેરે ધાતુઓ અકર્મક હોવાથી તેની સાથે તેનો સમ્બન્ધ શક્ય નથી ... ॥૧૦॥

ક્ષુણ્ણાઃ ક્ષોણિભૃતાઃ ક્ષોણિભૃતામ્ = રાજાઓના અથવા પર્વતોના; અનેકકટકાઃ = અનેક સૈન્ય અથવા શિખરો; ધારા = ધારાનગરી અથવા તલવારની ધારા; સમ્પ્રાપ્તધારઃ - પ્રાપ્ત થઈ છે ધારાનગરી અથવા ધાર જેને તે. ॥

પર્વતોના શિખરોની જેમ રાજાઓના અનેક સૈન્યો ભેદાયા, ત્યારબાદ ખડ્ગધારાની જેમ ધારાનગરી ભાંગી ગઈ. તે કારણથી સિદ્ધરાજ રાજાનું ખડ્ગ કુંઠિત - સૈન્યોનો નાશ કરવા અસમર્થ છે- એવું હે ક્ષત્રિયો! માનશો નહિ, કારણ કે લાંબા કાળથી શ્રી સિદ્ધરાજના તીવ્ર પ્રતાપ રૂપ અગ્નિ ઉપર ચઢેલું અને માલવદેશની સ્ત્રીઓના અશ્રુજલનું પાન કરીને પ્રાપ્ત થઈ છે ધારા (ધારા નગરી) જેને એવું આ (સિદ્ધરાજનું) ખડ્ગ; વૃદ્ધિ પામશે - તીક્ષ્ણ થશે, તે દુઃખની વાત છે. આશય એ છે કે - તલવારની કુંઠિત થયેલી ધારા અગ્નિમાં તપાવીને પાણીમાં નાંખીને ફરીથી તીક્ષ્ણ થાય છે. - એવી રીતે શ્રી સિદ્ધરાજનું ખડ્ગ પણ પ્રતાપ સ્વરૂપ અગ્નિમાં તપવાથી અને માલવદેશની સ્ત્રીઓના આંસુસ્વરૂપ પાણી પીવાથી તીક્ષ્ણ થશે

इति श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे

पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

इति पञ्चमो ऽध्यायः।

अनल्पानतिविस्तारमनल्पानतिमेधसाम्।

व्याख्यातमुपકારाय चन्द्रगुप्तेन धीमता ॥

